Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.85
U-40

19 NOV 2010

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ՍԻԷՆՔԻԷՎԻՉ

ՍՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԱՆԱՆԻԱ ԳՈՒՆՏԱՓՃԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԷՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1906

ՍՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

391·85
Ս-40

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ՍԻԼԻՆՔԻԵՎԻՉ

ՍՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

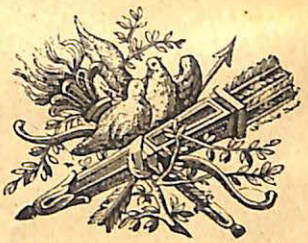
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԻՊ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ· ԱՆԱՆԻԱ ԳՈՒՆՏԱՓՉԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԻՆ

Ա· ՀԱՏՈՐ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս· ՂԱԶԱՐ
1906

13 0 JUL 2013

16180

1891
РУСЕ

ՀՍՍՌ-Ական ՍՍՀ

328-74

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ՍԲՈՎ, ՈՒ ՀԲՈՎ, պատուական վիպակ և վիպի ընտրելագոյն վիպերէն՝ որոնք արդիւնք են Հենրիկոս Սիենքիեվիչ, արդի Լեհ մեծանուն հեղինակին գրչին: Ընդարձակ գործողութիւն, նշանաւոր դէպքեր, խնչպէս, Երեվան վխտիմովիցքի իշխան՝ հանգուցեալ դէշցագլի, Պոկուան խմիելնիցքի՝ վայրագ Ղազախ, Գուրցիեվիչները, Վոլոտիւսքոյ՝ ազնուական և կարճ զինուոր, Սքշեղուցքի, Զակրուպա՝ խրոխտասպանծ ոչ չատակեր, Լոնկինոս Բոտոպիրիենդա՝ խորհրդաւոր անձնաւորութիւն վր, բնութեան ոչ այնչատ ուռացած որչատ կը կարծուի, Հեղինէ՝ շուչան դաշտին. գրուելան բարեշրթիւնը, ձոխ և բեղմնաւորիւն վր, Ղազախ և Թաթար աշխարհի պատկերները, պատերազմներու հետևալի նկարագիրները, — այս ամէնը գրուիլը դէշցագնական բարձրուելան վր

կը հաւատայ, այնպիսի բռիչ մը կոչ տայ ա-
նոր՝ զոր միայն ոչիչ այս տեսակ վիպերուն
մէջ կարելի է տեսնել։

Գարեգին Լեհաստանի հպատակ Ղազախ-
ներուն մեծ ապստամբութիւնը տեղի կ'ունե-
նայ նոյն տարին եւ տասնեւրդոյ դարու կիսուն,
1648ին, Լեհաստանի Լատիներ Դ. Վլադ-
սլաւոսի թագաւորին թագաւորութեան վերջը եւ Յով-
հաննէս Քազիմիրի՝ անոր եղբօր եւ յաջորդին,
թագաւորութեան սկիզբը։ Մին այն ատեն
պատերազմներուն՝ որ Տիւոռքեան ուժերը
պարտադրեցոյց, եւ որուն դիմացին կ'ընթա-
նային կռտորած, հրկէն, կողոպուտ. առանց
առջեւը առնելու հնարաւր կը սպառէր ոյժը
այն ասպետական ազգին՝ որ, արեւմուտքի
մէջ, իրեն կուրծքը վահան ըրեր էր բնդդիմ
պրագի բարբարոս եւ կռուասէր ազգերուն.
Թաթարներուն, Թուրքերուն եւ օրթոտոքս Ղա-
զախներուն՝ որոնց առնչի Լեհն մեր քաղա-
քակրթութեան եւ կրօնքը։

Այս ահաւոր եւ արիւնահեղ ապստամբու-
թեան գլուխ կը կենայ Զոկոան Խմելնիցկի-
ն՝ Ղազախ մեծ զօրավարը, բոլոր մարդ՝
որ, առնուազնաւոր լեզուաց, Ղազախ անկա-
խութիւնը, բարբարոս եւ արիւնարբու անկա-
խութիւնը, ձեռք բերելու հնարաւր, ոչիչ

միջոց չի ձանձնար երբ ոչ միտքեր, քար-
դել, այրել իրենց որ Լեհ — քարին է։ Կը
դաշնակցի Խրիմոյ խանին հետ և 300 հա-
զար մարդու գլուխ անցած, 1643ին երկու
անգամ կը յաղթէ Լեհ բանակին։

Իրեն դէմ ահռելու կը կանգնի Երեմիա
Վիսնիովիցկի իշխանը՝ որուն անուանեն
միայն կը սարսափին Ղազախները, և որ
Սպարտացիի պաշարման միջոց, մեծ և արիւ-
նահեղ յաղթութիւններ կը տանի Ղազախնե-
րուն և Թաթարներուն դէմ, մինչեւ Յովհաննէս
Քազիմիր թագաւորը կը հանէ օգնութեան
և Պերեսեչնոյի դաշտային պատերազմին
մէջ բողոքումի յաղթելով Ղազախներուն կը
խորտակէ խմելնիցկիցիի ոյժը, Խանին հետ
հաշտութեան դաշն կը կնքէ և մեծ կոչ
տայ պատերազմին։

Այս պատմական վիպին բարգմանութեան
ձեռք գարկած միջոց, նպատակս էր ծանօ-
թացնել Լեհ մտաւորականութիւնը մեր ազգին,
տալով իրեն այն մտաւորականութեան քաշա-
գոյն և բնորոշագոյն նմուշներեն մին։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ
1891
ԳՅՈՒՂ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԲԱՑԱՐԱՏԵԱՆ

ՍՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ա

Երկնքի և երկրի վրայ տեսնուած շատ մը երեւոյթներ 1647ին ամէն տեսակ ապաքից և արտաքոյ կարգի վէպքերու գուշակ եղան ժողովրդեան: Ժամանակագիրք կը պատմեն թէ այն տարին, մանաւանդ գարնան սկիզբը, մարախի ամպ մը լճաւ վայրենի Գաշտաձոր բոսուած տեղւոյն վրայ և հունձքի բոլոր յոյսերն ապականեց: Այս չարիքը կապակցեցաւ թաթարական արշաւանաց. աստղիկ վերջ, ահաւոր, տեղի ունեցաւ երեւոյթ խաւարում մը և երկաթագէս գիսաւորի մը երեւնալը: Քանի մը տեղերու, (ինչպէս օրինակի համար, Վարշաւիոյ) բնակիչները՝ ամպին վրայ գերեզմանական փոս

մը և հրեզէն խաչ մը նշմարեցին։ Ժողովուրդը՝ այս սպառնալից նշաններէն սարսափահար՝ կը սպասէր համաձայնակ հիւանդութեան մը, որ բոլորովին պիտի ջնջէր մարդկային ցեղը, անոր համար ինքզինքը պահոց և ապօթից տալու։ Ի լրումն ապահով՝ ձմեռը, երբէք չտեսնուած բան, մեղմ և անձրեւային եղաւ, գետերը չսառեցան և հաստ ձիւներէն ալ յորդելով՝ թումբերը պատռեցին և գաշտերն ողողեցին։ Ընդարձակ սառնամանիքեամբ՝ արտերը և անտառաց գերը անանցանելի ճահճախոտաւ փոխուեցան. արեւը՝ հարաւային կողմը՝ այնպիսի ջերմ ճառագայթներ կը սփռէր՝ որ Պրազլաւի գաւառին մէջ, գեկտեմբեր ամսոյ կիսուն, վայրենի Դաշտերուն վրայ աշնան ցանքերը սկսան բողբոջիլ. մեղուներ փեթակներու շուրջ կը բզզային խմրովին, հօտեր մայելով և բառաչելով արածելու կ՚ելլէին արօտատեղիները։

Ա.յս ամէնը սովորականէն դուրս էր. ամէն մարդ արտաքոյ կարգի զէպքերու կը սպասէր, ամէն ոք սարսափով զէպ ի Վլադիմեր Դաշտերը կը դարձնէր հայեացքը, ուսկից կը սպասուար վտանգը։ Անապատ ընդարձակ գաշտերու վրայ տեղի կ՚ունենային սովորական կռիւները՝ որոնցմէ միայն արծիւները, բազէները, ագռաւները և վայրի գազանները տեղեկութիւն ունէին։ Ա.յն ժամանակ անապատ գաշտին վիճակն այս էր։ Գաղթականութենէն վերջին հետքերը Զիկրինէն անդին կը լճենային, ապա՝ մինչեւ Լիման և մինչեւ ծովը՝ կը տարածուէր անապատը, երկու գետերու ընթացից մէջ, իբրեւ ի շրջանակի։ Ջրվէժներէն անդին՝ Տնիեպրի անկիւն ձեւացուցած տեղը՝ կ՚եռայր գետ Ղազախ կեանքը, սակայն անմշակ գաշտին բուն մէջտեղերը բնաւ կենդանութիւն չկար։ Թերեւս հոս հոն եղերքներու վրայ տեսնուէին փոքրիկ ագարակներ, իբր ծայրամիջ կղզեակներ։ Ա.յս երկիրը Հառաջապահութեան էր, սակայն Թայլ տուած էր Թաթարներուն հոն արածեցնելու իրենց հօտերը. բայց արշաւեցաւ Ղազախները հակառակ կը կենային անոնց, ընդարձակ արօտատեղին պահպանելու գաշտ մը գարձեր էր։ Թէ քանի քանի կռիւներ հոն մղուած են և քանի քանի գիակներ ինկած, ոչ ոք կը հաշուէր կամ կը յիշէր. սակայն երբ որ կը տեսնային Թէ Թռչուններու երամներ մի և նոյն տեղւոյն վրայ Թռչելով գարձագարձ կը գառնային, կը գուշակէին որ հոն կան ինկած գիակներ կամ անթաղ մնացած ոս-

կրոսիք: Անմշակ պաշտին բարձրացած խոտերուն մէջ՝ մարդկանց, իբրեւ գայլերու, որսորդութիւններ տեղի կ'ունենային: Հոն միայն ապաստանարան մը գտնելու համար կը մտնային, հոն ասպետը շահատակութեանց եռեւէ կ'ըլլար, աւազակը հոն կը փնտռէր կողոպուտը, Ղազախը զԹաթարը, Թաթարն զՂազախը. իսկ հովիւը հոն կ'առաջնորդէր իրեն հօտը, զինուած՝ պաշտպանելու համար զայն աւազակաց դէմ: Մինչ բանիւ, անմշակ պաշտը միեւնոյն ժամանակ անապատ էր և բազմամարդ, լռին և սպառնալից, խաղաղ և լի պարտիներով, վայրենի՝ ոչ միայն երկրին անմշակ խոտութեան, այլ նաեւ հովիներու վայրենի խոտութեան պատճառաւ: Երբեմն պատերազմի թատր մը կը դառնար: Թափառական Թաթարաց խումբեր, Ղազախներու գունդեր, Վրացի և Վլաք Ջոկատներ հոն մէկզմէկ կը հալածէին՝ ծովու ալիքներու նման: Գիշեր ժամանակ ձիերու խրխնջիւնը՝ իբրեւ արձագանգ՝ կը պատասխանէր գայլերու ոռնոցին. Թմրուկներու դափիները և փողերու ձայնը կը հասնէր մինչեւ ծովը, և Զեռնաչեմի ու Քուլմանի ճամբէն մարդկային հեղեղ մը դէպի վար կը գահավիժէր: Քանի մ'աւաններ և ագարակներ

կը պաշտպանէին պաշտին սահմանները: Թուչուններու անթիւ երամներ՝ որոնք դէպի արեւմուտք կ'ուղղէին իրենց թռիչը, նշան էին որ և իցէ ապատաւութեան մը: Թուչունները մեկնելէն անմիջապէս վերջը, Թաթարները՝ Սեւ Ալեաւէն եկեալ կամ Տնիեսթր գետը վաղաքիայ կոչմէն անցնելով՝ կը խուժէին հարաւային գաւառները:

Այն ձմեռը փետրուարեան գաղթականութիւնը չսեռնուեցաւ: Անմշակ պաշտին վրայ աիրեր էր խոր լռութիւնը: Այն վայրկենին՝ յորում կը սկսի մեր պատմութիւնը, մարդ մնացեալ մօտ արեւը՝ իրեն հրացայտ ճառագայթները կը սփռէր անապատ երկրի մը վրայ: Վայրենի Դաշտաց հիւսիսային եզերքը վրայ մինչեւ Օմեկնիք գետին բերանը ոչ ոք կը տեսնուէր, և ոչ ամենաթեթեւ շարժուն մը անմշակ պաշտին չորցած և գեղնցած խոտերուն մէջ: Հորիզոնին վրայ գետ կը փայլէր արեւային հրաշէկ սպաւառակին կեսը, սակայն երկինք սկսեր էր մթագնիլ և խաւարը կը պատէր անմշակ պաշտը: Հոգալուրի մը գագաթան վրայ՝ որ աւելի գեղեցկի նմանութիւն ունէր քան թէ բլուրի մը, կը բարձրանային աւանի մը ճեացորցները, զոր երբեմն շինած էր Թէոդորոս Պա-

չհասքի, և ապա ասպատակութիւնք կործաներ էին։ Աւերակին մէջէն սեւ ամուեր մը կ'երկինար։ Հեռուն կը փայլէին լայնածաւալ Օմիւնիքի ջուրերը, որոնք նոյն կէտին վրայ՝ կը պատային դէպի Տնիերեր։ Թէ երկինքէ կամարին վրայ և թէ՛ երկրիս վրայ համայ կամայ լոյսերը կը մարէին։ Բարձրէն կը լսուէր դէպի ծալ թռչող կառնկներուն ձայնը. այն վհոհ անպորոյթիւնը վրդովող ուրիշ ձայն չկար։

Գիշերը կ'իջնար անապատին վրայ. սահմիներու ժամը կը մօտենար։ Պահակ Զաքարիները կը պատմէին թէ վայրենի Գաշտաց մէջ կը թափառէին մեզքի մէջ մեռած մարդկանց ուրուականները, առանց վախնալու խաչերէ և եկեղեցիներէ։ Կը պատմուէր թէ նոյն իսկ ուրուականիլ ձիաւորներ ուզեւորներու ճամբան կը խափանէին, և հինգեւտնօք խաչի նշան մը կը խնդրէին. վամպիռներ՝ որոնք առնալով կը հալածէին թշուառ ճամբորդը. ուրուականներու ամբողջ լեգէոններ՝ որոնք այնչափ կը մօտենային աւաններուն՝ մինչեւ պահակը ի զէն կոչելու ազազակ կ'արձակէին։ Այս ամէնը յայտնի նշան էր պատերազմի։ Նոյն իսկ մէկ ուրուականի մը հանդիպիլը՝ աղէկ նշան մը

չէր, թէպէտ բացարձակապէս ալ չարագուշակ չէր, վասն զի շատ անգամ կենդանի մարդ մը կրնայ երեւնալ և անհետանալ ըլլալ սասունի մը պէս, և պիտու ուրուական մը կարծուիլ։

Ուրեմն սարսռելիք բան մը չէր՝ որ երբ հազիւ թէ գիշերը սարածուեցաւ Օմիւնիքի ջրերուն վրայ, և լուսինն ալ Տնիերերէն անդին երեւնալով՝ արծաթազօծեց խաւերու ծայրերը և անմշակ գաշտ, ձիաւոր մարդ մը երեցաւ ամայի աւանին մօտ։ Այն լսուող՝ աւելի ցածը՝ երկու ուրիշ մարդկային էակներ ալ սեւնուեցան։ Արագասահ ամպիկներ երբեմն երբեմն գիշերային սուտը կը քօղարկէին, անոր համար այն սեւնչները երբեմն սրոշակի կը սեւնուէին և երբեմն գիշերուան մթութեան մէջ կ'անհետանային։ Դէպի բլրակը՝ ուր ձիաւորն անշարժ կը կենար, եկողաց համար՝ զգուշութեամբ կը սողային, քայլ առ քայլ, և ամէն վայրկեան կանգ առնելով։ Իրենց շարժմանց մէջ չեմ գիտեր ինչպիսի սպառնալից բան մը կար, ինչպէս սպառնալից էր անմշակ գաշտն ալ իրեն սա երեսս անպորոյթեան մէջ։ Երբեմն Տնիերերէն հովը կը փչէր՝ շարժելով չորցած խաւերը, որոնք շշնկոց մը կը հանէին՝ նման

վախցող մը հառաչանքին։ Վերջապէս եր-
կու անձինք աւերակաց սաուերին մէջ ան-
երեւոյթ եղան։ Գիշերային ապօտ լուսով՝
բլրան ծայրը ձիաւորը մին կը տեսնուէր։
Թեթեւ շշուկ մը յանկարծ անոր ուշադրու-
թիւնը գրաւեց, մինչեւ սարսահարելին եզեր-
քը առաջ գնաց և սկսաւ մտիկին մէջ պի-
տել։ Նոյն վայրկենին հովը գայրացաւ.
յանկարծ լսուեցան սուր շչիւն մը և բարձր
ազազականներ.

— Ալլահ, Ալլահ... Յիսուս Քրիստոս։
Կրցողը թող ազատէ ինքզինքը։ Չարի։
Սպաննէ՛։... Որսասց հրացաններու շա-
չիւնը, հրաշէկ փայլակներ պատռեցին մութ
խաւարը։ Չէնքերու շրխկոն և ձիերու սա-
քերու պոռիւնը մէկմէկու կը խառնուէին։
Ձիաւորաց խումբ մը՝ կարծես երկրին սա-
կէն բուսաւ, և մրրկի նման գահավիժաբար
յարձակեցաւ լուռ և սխուր անապատին մէջ։
Ամուսր շաւաչին՝ մարդկային հեծեծանքներ
արձագանգ տուին։ Ապա լսուեցին. կոխը
լճացաւ, անշուշտ այն սոսկալիան տեսա-
րաններէն մէկը՝ որոնց թատր էին վայրենի
Գաշտերը։

Ձիաւորները բլրան վրայ հաւաքուեցան,
և անոնցմէ ոմանք ձիերնէն իջնալով՝ սկսան

ուշադրութեամբ բան մը պտտիլ։ Սակայն
յանկարծ՝ մութին մէջ զօրաւոր և հրամայող
ձայն մը հնչեց։

— Կրակը վառեցէք։

Վայրկեան մը մէջ կայծակներու ճարճա-
ւիւնը լսուեցաւ, և յարկի ու մթերի կոյտ
մը բոցը պկպի վեր բարձրացաւ։ Գետինը
երկու ցից հաստատեցին՝ ուսկից ոտնը պի-
տի կախէին. վառուռն բոցը լուսաւորեց
մարդկանց խումբ մը, որոնք ծռած՝ անշարժ
գետինը պատած մարմին մը կը դիտէին։

Կարմիր համազգեստով և գայլու մորթէ
գլխարկով զինուորներ էին։ Անոնցմէ մէկը,
որ գեղեցիկ ձիաւ մը վրայ նստած էր՝ ա-
ռաջնորդն էր անշուշտ։ Ձիէն իջնալով՝ մօ-
տեցաւ գետինը պատած պիտիին և հար-
ցուց.

— Ո՞ղջ է։

— Դեռ ողջ է, սեղակալ, կը խորհայ
քիչ մը. կը տեսնուի թէ հանգոյցը գինքը
խղդեր է, — պատասխանեց յետնապահը։

— Ո՞վ է։

— Կ'երեւնայ որ նշանաւոր մէկն է։

— Գոհունակ Աստուծոյ, — բսաւ մեծը,
և ուշի ուշով պտտեց պատկերը։

— Ախ ամա՛ն մ'է, — բսաւ։

— Եւ ինչ ձի, — պոչից պարմացմամբ յիշեցրեց իմ ընկերը, — և ոչ իսկ խոնար այսպիսի ձի մ'ունի:

Ծերակալը ձին գնեց. երեսը ուրախութեամբ փայլեցաւ: Երկու պնուրներ սանձէն բոներ էին. իսկ վերջանին պինչերն ուռճացնելով և վիզը երկնցնելով՝ վախցած՝ իրեն առջը կը պիակէր:

— Ձին մերը պիտի լլլայ, ուրախալ, — հարցուց յիշեցրեցը:

— Անպիտան շուն, անասելու պաշտին մէջ քրիստոնեայ մը իրեն ձիէն գրկե՞լ կ'ուզես:

— Մինչ մեր ուսերը չէ՞:

Հպարտութեան խորհուրդը խօսակցութիւնն ընդմիջեց:

— Ինչպես ուզես ըսէ, ես գոհն քակէ, — հրամայեց սպան:

— Գիշերը հոս պիտի անցնենք:

— Աչ: Ձիերուն թամբերը վար առէք ու ադկի կրակ մը վառեցէք:

Ձիաւորները հնազանդեցան չորս կողմը հաւաքուեցան. ամենք խելքը գլուխը բերելու համար՝ գինքը շիկ սկսան, ուրիշներ վառելին չոր փայտեր բերելու, ամենք ուժով և արկած մարթեր փոխելին գնահատը:

Ծերակալը այլ եւս խորհրդով անձանձ

թեան վրայ չմտածելով, քակեց գոհն և կրակին քով վերարկուի մը վրայ պառկեցաւ:

Գիտցիկ բայց նիհար երիտասարդ մըն էր, սեւ մազերով, արծուանդն: Դէմքին ազնուական, և աչքերը յանդուգն արիւնեամբ կը վառուէին: Խիստ պերճերը և երկար ժամանակ չամբուրած մօրուքը՝ դէմքին լրջութիւն մը կու տային, որ տարիքին չէր համապատասխաներ:

Նայն տանն ծառաներէն երկուքը ընթրիքը պատրաստելու հանուէ էին: Նոր մորթուած ոչխար մը կրակին վրայ դրուեցաւ. միեւնոյն ժամանակ ուրիշ մը՝ ճարպառ կերպով վայրի ալծ մը. կը քերթէր: Դուրս հանեցին շատ մը նոյն օրը որսացուած լորամարդիներ և արօտներ:

Բոցը կը ճարճատէր՝ չորս կողմը լուսով շրջանակ մը տարածելով: Գիտցիկը պատկողը կամաց կամաց ինքիրեն կու գար: Վայրկեան մը աչքերը գինքը շրջապատող անծանօթներուն վրայ դարձուց. ապա փորձեց վեր ելլալ: Բիչ մ'առաջ սպային հետ խօսող գիւղացին՝ բռնելով թեւերէն՝ գինքը վեր վերցուց, ուրիշ մը ձեռքը նիզակ մը առաւ, որուն վրայ ուժով մը կռմնեցաւ: Դեռ երեսը կարմիր էր և երակներն ուռած:

— Օգի — լսաւ մեղմ ձայնով մը։

Անմիջապէս օգի բերին իրեն. անյագաբար խմելով՝ կարծես ամբի լաւ գգաց ինքզինքը։ Սրտակը շրմունքներէն հեռացնելով՝ ամբի սրոշ ձայնով մը հարցուց.

— Որոնց ձեռքը կը պահուիմ։

Տեղակալը ոաք եկաւ և անոր մօտեցաւ։

— Ձքեզ ազատողներուն ձեռքը։

— Դուք չէ՞ք տրեցին հանդոյցը վիզս նետողը։

— Մենք հանդոյց չենք գործածեր, այլ սաբ։ Հարցմունքդ նախատինք է մեզի. զուն ամազակաց խումբի մը ձեռքն ինկած կիր, և եթէ կ'ախորժիս տեսնել զիրենք՝ ահաւասիկ հոն փռուած են, մորթուած սչխարներու պէս։

Այս ըսելով՝ տեղակալը բլրան սաորտալ պահած պահակները կը ցուցնէր։

— Եթէ այդպէս է — պատասխանեց անծանօթը — թողուցէք որ քիչ մը հանգչիմ։

Թամբ մը բերին, որուն վրայ նստեցաւ լուռ և մտածկոտ։ Մէջահասակ մարդ մըն էր, լայն ուսերով, կորովի և կարճհասակ։ Գլուխը խոշոր, դէմքը պղնձագոյն, աչքերը սեւ և թաթարի աչքերու նման քիչ մ'առիւեղ։ Պեխերը գունչին երկու կողմէն խիտ փունջի ձեւով կը կախուէին։ Դէմքին վրայ նկատուած էին զոռոզութիւն և յանդգնութիւն։ Ընդհ, եթէ կարելի է այդպէս ըսել, յատուկ համակրութիւն մը՝ որ գիմացինը կը հեռացնէր իրմէ. ամէնքն մ'իշխանական արժանապատուութեան հետ՝ թաթարի մը խորամանկութիւնը, աննենգ բարեմտութեան հետ՝ վայրագութիւն։ Թամբին վրայ նստած՝ քիչ մը հանգստանալէն վերջ, ոաք եկաւ, և առանց շտապհակալութեան խօսք մ'ընելու, ինչպէս ամէնքը կը սպասէին, արագութեամբ գնաց գիտակները գիտելու։

— Շնորհակա՛ն, — մրմնաց տեղակալը։

Անծանօթը ուշադրութեամբ կը գննէր սպասաւածներուն դէմքերը, և գուշակած բլլալը հասկցող մը պէս՝ գլուխը կը տանէր ու կը բերէր։ Այսպ գանգատ քաշելով և մէջքին վրայ զօսին փնտռելով, որուն մէջ մտի մէկ ձեռքերը կ'ուզէր խոթել, պարձաւ դէպի տեղակալը։ Երեսատարդ սպային անախորժ երեւցաւ կախազանէ նոր ազատուող մարդու մը այս հպարտ հանդարտութիւնը։

Երգիծանօք բսաւ. — Կարծեմ աւազակներու մէջ ծանօթներ կը գտնէիր, կամ անոնց հոգւոյն համար լեռնականա կ'բսէիր։

— Սխալ չէ բսածդ, — պատասխանեց

միշտ հանդարտութեամբ անձանօթը, — խրատելով ծանօթները կը փնտռեմ: Բայց այն վարը պահպանները ուզածներն չեն, այլ ինծի պէտք մանաւանդ մը ծառայներն են:

— Ասոնց հետ կը տեսնուի թէ ազէկ չես:

— Ընդհակառակն, — քթին տակէն պատասխանեց անձանօթը: Սակայն նորէ երէկ չհայտնեցի գոնե շնորհակալութիւնս՝ կեանքս ազատած րլլալուդ համար: Քու արիութիւնդ իմ անխոհեմութեանս տեղը բռնեց, որով հետացուցի մարդիկը, իսկ իմ երախտապարտութիւնս վճռեցի և արագ օգնութեանդ հասնիլ է:

Ան լսելով ձեռքը երկնցուց: Բայց և բնատուր ազնիւ ձեռքն ընդունելէ առաջ՝ անշարժ կեցաւ:

— Աչքն բանէ առաջ — խրատ — կ'ուզէի գիտնալ թէ որո՞ւն հետ է որ կը խօսիմ: Շնորհակալութիւններու միշտ ժամանակ կայ:

— Իրաւունք ալ ունիս: Նախ պէտք էի անունս ըսել: Ջենոբ Ապատանք է անունս, Քրէվի գաւառին մէջ կալուածատէր, իշխան Տամինիկոս Սալազաքցի դազախ բանակին մէջ գնդապետ:

— Իսկ ես Յովհան Աքչեպուցքի կը կոչուիմ, իշխան Երեմիա Վիսնիովիեցքիի զրահաւորաց սեպհական:

— Հռչակաւոր պատերազմիկ մարդու մը ձեռքին տակ կը ծառայես: Ընդունէ ուրեմն շնորհակալութիւններս և ձեռքս:

Տեզակալը այլ եւս չվարանեցաւ: Իսկ պրահատրները վերէն վար կը պատչին սուրբ պէնքի տակ ծառայող գինուորը. սակայն Աքչեպուցքի անոպատ դաշտին մէջ կը գրաւուէր, ուր ինչ ինչ բաներու ուշ չի գրուիր: Բաց ասոնք՝ գնդապետի մը պիտոյ կեցած էր, որուն անմիջապէս համպուեցաւ երը գինուորները բերին Ապատանքին զօտին, սուրը, և փղոսկրեայ գունդակ գաւազանը՝ զոր կը գործածէին Ղազախ գնդապետները: Դարձեալ, Ապատանք բաւական լաւ հագուած էր և խօսակցութենէն կ'իմացուէր՝ որ կրթեալ և լաւ ընկերութեան պատկանող մէկն է:

Աքչեպուցքի գինք իրեն սեպհական հրաւիրեց: Խորամանկ մարդ հոգ կու գար զոր ծառային մէկը կրակէն հանելով պետքի մը մէջ գրաւ: Երկու գինուորականները սկսան ուտել, և երբ մզգաւոհան գինիի մեծաքար շիշ մը մէջտեղ գրուեցաւ, խօսակցութիւնը գնաւ աւելի աշխոյժ և եռանդուն կերպ մ'առաւ:

— Աստուած տայ որ սղջ և առողջ տուն դառնանք, — բսաւ Աքշեկուզքի:

— Ուրեմն դառնալու էք. ուսկի՞ց կու գաք, — հարցուց Ապտանք:

— Խրխէն:

— Ի՞նչ բանի համար գնացեր էիր հոն...: Թեւրեւս պերճներու փոխնորպութեան մը համար:

— Ո՛չ, գնպապա, խանին քով գնացեր էի:

Ապտանք ականջները սրեց:

— Եւ ինչո՞ւ համար:

— Իշխան Երեմիայի մէկ նամակը անոր յանձնելու համար:

— Ա՜հ, ուրեմն գեսպանութեամբ գնացեր էիր: Ի՞նչ կը գրէր իշխանը:

— Այդ իմ գիտնալու բանս չէ, — պատասխանեց ահեկալը:

— Կը զարմանայի — բսաւ գնպապետը — որ իշխանը քեզի պէս երիտասարդ մը ընտրեր է իրեւ գեսպան, բայց քու պատասխանդ զարմանքս փարատեց...: Տարիքդ պզտիկ է, սակայն միտքդ հասունցած է:

Աքշեկուզքի իրեն արուած գովասանքէն հպարտացած, պեխերը ոլորեց:

— Իսկ գուն հոս մինակ ի՞նչ գործ ունէիր — հարցուց:

— Մինակ չեմ. զինուորներս քիչ մը հետս թողուցի: Գնատաք կրսախքոյի քով կ'երթամ, որուն թուղթ մը կը տանիմ Աթամանէն:

— Ինչո՞ւ գետով չես երթար:

— Հրամանի մը կը հնազանդիմ:

— Զարմանք որ Աթամանը այդպիսի հրաման մը տուեր է: Գետով գնացած ըլլայիր՝ այս չարիքը չէր հանդիպեր քեզի:

— Դաշտը հիմակ խաղաղ է. լաւ կը ճանչնամ զայն: Ինծի հանդիպածը մարդկային չարութեան հետեւանքն է:

— Ո՞վ է ուրեմն վրաս յարձակողը:

— Պատմութիւնն երկայն է: Հետաւոր ըրացի մը՝ որ իմ կալուածներս աւերեց, որիս սպանեց, փորձեց ինս ալ աշխարհքէս վերցնել:

— Սակայն գուն ալ տուր մը չունիս:

Ապտանքի դէմքը ատելութեամբ այլայլեցաւ, աչքերը փայլատակեցին:

— Ունիմ, այո՛, — պատասխանեց, — և Աստուած թող վկայ ըլլայ որ իմ թշնամւոյս դէմ ուրիշ զէնք պիտի չգործածեմ:

Տեղակալը բան մը կ'ուզէր ըսել, երբ յանկարծ գաշտէն ձիերու ոտնաձայն մը լը-

ZUUN-Арм ССР
328-44

ատեցաւ։ Պահակ մը լաւ բերաւ թէ պի-
տուրներ են եկողները։

— Իմ պիտուրներս պիտի ըլլան, — ըսաւ
Ապտանը։ — Դաժանային մօտերը ձգեցի
գիրենք։ Դարանի կասկած չունենալով՝ հոս
իրենց սպասել խոստացայ։

Քիչ վերջը ձիերու պլուխներն երեւցան,
որոնք յոգնութենէ կը հեւային. երեւցան նաեւ
ձիաւորներուն պլուխները, որոնք ձեռքերնին
աչքերնուն վրայ բռնած, ճարճատող բոցը
կը պահէին։

— Ո՞վ էք, — հարցուց Ապտանը։

— Ասուածոյ ծառաներ, — պատասխա-
նեցին քանի մը ձայներ մութին միջէն։

— Ա՛յ, իմ կարիճներս են, — ըսաւ գնա-
պետը՝ Աքշեհուցքիի դառնալով։ — Հո՛ս, հո՛ս։

Քանի մը անձինք ձիերէն վար իջան և
կրակին մօտեցան։

— Սրընթաց եկանք, գնդապետ...։ Քնչ
հանգիստցաւ, — հարցուց անոնցմէ մէկը։

— Դարան մը։ Վէրքոյ հոս ուրիշ չա-
րագործներու հետ պահուրտած՝ հանգոյցը
նետեց ինծի։

— Ասուած զմեզ ազատէ...։ Իսկ ա-
ռանը ո՞վ են։

Ա՛յսպէս խօսելով սպառնալիից կը պիտէին
Աքշեհուցքի և իրեն պիտուրները։

— Բարեկամներ են, — պատասխանեց
Ապտանը։ — Փա՛ռք Աստուծոյ, ողջ առողջ
եմ և կրնանք անմիջապէս մեկնիլ։

— Մենք պատրաստ ենք։

Նոր եկողները ձեռքերնին սկսան տաք-
ցնել, վասն զի գիշերը ցուրտ էր։ Քառա-
սուն հոգի էին, հաւժկու և ազէկ զինուած.
կանոնաւոր զազախներուն չէին նմաններ ա-
մենևին։ Աքշեհուցքի զարմացաւ և քիչ մալ
կասկածեցաւ։ Եթէ Աթամանն իրաւցնէ Ապ-
տանքը Քուտաք կը ղրկէր, այդ տեսակ լաւ
կերը կամ ուղեկից չէր սար անոր, և ոչ իսկ
անապատ զաշտը կարել անցնիլ կը հրա-
մայէր, վասն զի Տնիեբեր թափուղ գետակ-
ները անցնելու համար շատ ժամանակ պի-
տի կորսնցնէր։ Աւելի հաւանական էր թէ
Ապտանք Քուտաք հանդիպիլ չէր ուզեր։ Գրե-
գապետն իսկ տարօրինակ մէկը կը տեսնուէր։
Աքշեհուցքի նկատեց որ Ղազախները, իրենց
սպաներուն հետ համարձակ խօսելու վար-
ժած, պատկառանօք կը վարուէին Ապտանքի
հետ, իբրեւ թէ Աթաման մ'ըլլար։ Մեծ
տարբերութիւն մը պէտք է որ ըլլար անշուշտ. սա-
կայն Աքշեհուցքիի աւելի զարմանք պատ-
ճառողը սա կէտն էր՝ որ լաւ ճանչնալով
բոլոր Ուզբանիան, երբեք լսած չէր Ապտան-

քի անունը: Ասոր դէմքին վրայ ալ պրոշմուած էր այն երկաթեայ կամքը՝ որ կ'երեւնար Վլանիովլիցքի Երեմիա իշխանին դէմքին վրայ. սակայն ինչ որ իշխանին վրայ բնական սուրբ մըն էր, վանն ալ ազնուական սերունդ էր, անապատ դաշտին մէջ թափառական շրջող մարդուն դէմքին վրայ արթարեւ զարմանալի բան մը կը թուէր: Սքեղտուցքի երկայն բարակ խորհրդածելէ վերջ, ըսաւ ինքիրեն, կամ փախստական մըն է սա կամ աւազակապետ մը. թէպէտ ենթադրութեանցը չէին համապատասխաներ պարագաները:

Ան մէջօդին Ապահանք հրամայեց բերել իրեն ձին:

— Ճամբայ ընողն, — ըսաւ — պէտք չէ կենայ: Ներէ որ կրկնեմ չնորհակալութիւնս ներս կեանքս ազատելուդ համար. կը խընդրեմ Աստուծմէ որ այսպիսի ծառայութիւն մ'ալ քեզի ընելու չնորհքն ընէ ինծի:

— Չէի գիտեր թէ զո՛վ կ'ազատեմ, ասոր համար երախտապարտութեան արժանի չեմ, ըսաւ սեղակալը:

— Ան կամեստութիւն է, որ արիւնթեանդ հատուսար է: Խնդրեմ ընդունէ այս մատանին:

Աքշեղտուցքի քայլ մը եաեւ երթալով՝ գոռոզ կերպով վերէն վար պիտեց խօսակիցը:

— Տէ՛ս, — ըսաւ սա հայրական գթոտ ձայնով մը, — այս մատանին թանկագին է ոչ ճոխութեամբ, այլ ուրիշ յատկութեանց համար: Երիտասարդութեանս ժամանակ անհատանեռուն ձեռքը գերի ինկայ, այս մատանին Ս. Երկրէն գարձող ուխտաւոր մը ինծի տուաւ: Այս մատանւոյն ակին տակը Ս. Գերեզմանին հողէն կայ քիչ մը. այսպիսի ընծայ մը չի մերժուիր: Գուն երիտասարդ ես և զինուոր, և եթէ ծերութիւնը վերջին ժամուն իրեն հանդիպելիքը չի գիտեր, ինչ պէտք է ըսել երիտասարդութեան համար՝ որ այնչափ երկայն ճամբայ մ'ունի պիտացը: Այս մատանին զքեզ պիտի պաշտպանէ գրժբաղդութեանց դէմ՝ երբ նեղ ժամերու մէջ գտնուիս... և ես քեզի կ'ըսեմ թէ այլ նեղ ժամը հեռու չէ:

Կարճ լռութիւն մը տիրեց: Միայն ըսգին ճարճատիւնը և ձիերու խրխինջը կը լսուէր: Հեռուր եղեգնուտներէն գայլերու ոռնոցին ձայնը կու գար:

Տեղակալը՝ չուզելով առաւ մատանին, համոզուած այն մարգուն խօսքերէն, որ արդէն այն միջօդին ձիուն վրայ հեծեր էր:

Ջինուորները բլրան սաորոտը կը սպասէին իրեն։

— Ցառա՛յ, յառա՛յ։ Իսկ դու, բարեկամ, ողջամբ Ճեացիր,— ըսաւ հեռուէն Աքշեպուցքի.—այնպիսի ժամանակներու մէջ կ՚ապրինք մենք՝ որ եղբայր եղբօր չի վստահիր. դուն չես գիտեր թէ զո՛վ ազատեցիր, վասն զի ա-նունս ծածկեցի քեզմէ։

— Ուրեմն Ապտանքը չե՞ս։

— Ա՜յլ իմ գինանշանս է . . .

— Իսկ անո՞ւնդ։

— Պոկատան Զինոպիոս Խմիեզնեցքի։

Ա՜յս ըսելով՝ բլրէն վար սլացաւ, իրեն ձիաւորները եաեւէն արշաւակի դնացին։ Քիչ ժամանակէն մշուշին և գիշերային մթութեան մէջ անհետացած եղան. հեռուէն հովը զա-զախ երգին խօսքերը բերաւ.

Ո՛վ Տէր, դուն ազատե գերիները — Ձաեւի ազգի մը ծառայութենէն։
Դուն մեզի առաջնորդե աւելի ուրախ երկիրներ, — ուր կը հրաւիրե զմեզ սիրուն
արշալոյս մը, — Ուր քու սուրբ անունդ ամէն տեղ, տան մէջ, տաճարի մէջ
կը պաշտուի։ — Ո՛հ, սրտե բղխած աղօթից լսե՛ հա-ճութեամբ, ով Տէր։

Ձայները կամաց կամաց մարեցան՝ խառնուե-լով հովին, որ անոգաստ պաշտին խոտերը կը սարսռեցնէր։

Բ.

Առաւօտը Զիկրին հասնելով՝ Աքշեպուցքի իշխան Երեմիայի տունը իջաւ, որպէս զի մարդիկ և կենդանիները խրխմէն ցամաքով ըրած երկայն ճամբորդութենէն հանդչին։ Քիչ մը կազդուրուելէն վերջ, գնաց գտնելու Սաս-վիլիքովնային՝ դրօշակիր և նախկին սահ-կան Հասարակապետութեան, որ թէպէտ իշխանին ծառայութեան մէջ չէր, սա-կայն կը վայելէր անոր սէրը և մտերմու-թիւնը։ Աքշեպուցքի կը փութար գիտնալ թէ Լուպլինէն հրամաններ կա՞ն. սակայն իշխա-նը՝ փոխանակ նոր հրահանգներ տալու, կը հրամայէր որ եթէ Աքշեպուցքի նպաստաւոր պատասխան բերած է, թող չաճապարէ գաո-նալ, զինուորները և ձիերը շատ չյոգնեցնե-լու համար։ Խանին հետ ունեցած բանակ-ցութեան նիւթը այս էր. իշխանը կը պա-հանջէր որ քանի մը թաթար փոքր իշխան-ները՝ որոնք իրեն Տնիեսերէ անդին ունեցած երկիրներու մէջ տոպատահութիւններ ըրեր են և զորոնք արդէն ինքը զսպեր է, պատ-ժուին։ Խանը կը խոստանար առաջիկայ Ա-պրիլի՝ ուղարկել մէկը այն կողմերէը իշխան-

հերը պատժելու համար. և իշխանը իրեն վատակելու համար՝ նուէր կը ղրկէր անոր գեղազարդ նժոյգ մը և սամայր գլխարկ մը: Սքշեպուզքի՝ իրեն յանձնուած հրամանը կատարած ըլլալով և իշխանին բարեսրտութիւնն ալ լաւ ճանչնալով, գոհ եղաւ որ քիչ մը ժամանակ պիտի կարենայ հետ Զիկրին, մանաւանդ որ ծեր հոգեկին—ասոնք վախի մէջ էր քաղաքին մէջ տեղի ունեցած դէպքերը տեսնալով: Խօսակցելով՝ միասին գնացին վալահք Դոպուլոյին, որ կապելայ մ'ունէր և ժամն գիտէր կը ծախէր, ուր՝ թէպէտ առաւօտ կանուխ, յաճախորդաց բազմութիւն մը գտան: Տուրնուսի օր էր, բանակին համար սահմանեալ կենդանիներ ալ հասեր էին, ուստի ազմուկը մեծ էր: Մեծերը՝ ըստ իրենց սովորութեան, հաւաքուած էին հրապարակին մէջ, Զանգահարի ըսուած անկիւնը, Դոպուլոյի կապելային մէջ: Հոն էին Մայրագոյն Լեհաստանի վարձուորները, Զիկրինի իշխանութիւնը, միջակ կալուածատէրը, խնայողութեամբ ապրող ազնուականները, աստիճանաւոր Ղազախներ և հասարակ քաղաքացիները: Ընկուզենիէ երկայն սեղաններու չորս կողմը նստած՝ բարձր ձայնով խմիչնիգքի փախստեան վրայ կը խօ-

սէին, որ օրուան շառաչ հանող դէպքն էր: Սքշեպուզքի՝ Սասիլիքեվսքիի հետ առանձին անկիւն մը նստելով՝ հարցուց խմիչնիգքիի մէջ ըլլալը, որուն անունը ամենուն բերանն էր:

— Կարելի՞ բան է որ չճանչնաս գինքը, — ըսաւ զարմացմամբ ծեր գինուորը:

— Զրվէժներու մօտ բանակին քարտուղարն է, կալուածատէր Սուպպովի ... և ինձի ալ բարեկամ, — աւելցուց ցած ձայնով: — Հին բարեկամներ ենք, միասին շատ արշաւանքներու մէջ գտնուած ենք, որոնց մէջ նշանաւոր եղած է, մանաւանդ Թվեթէրայի մօտ: Կարծեմ անոր պէս փորձ և քաջ գինուոր չկայ բոլոր Հասարակապետութեան մէջ: Անոր վրայօք բարձր խօսիլ չէ կարելի, սակայն տուգիս ախմանն մըն է՝ որուն աւելի կը հնազանդին Ղազախները քան թէ իրենց մեծաւորին: Թէպէտ զոռոզ, խռովարար և վատաբաւոր մէկն է, սակայն բարի սիրտ մ'ունի:

— Ինչո՞ւ համար փախեր է:

— Գահերեց Զափլինսքիի հետ ունեցած խնդիրներուն պատճառաւ, կ'ըսեն. սակայն ատոնք պարապ խօսքեր են: Գիտենք թէ այս կալուածատէրները ինչպէս կը վարուին մեզի հետ: Կը պատմուի թէ գահերեցին

կինը հրապուրեր է, իսկ նա ալ անոր սիրուհին առեւանգելով՝ սաստիկ վայրացուցեր է զինքը. աւելի հաւանական է այս պատմութիւնը, քանի որ կանանց ուղեղը հոգմայոյցի նման յեղյեղուկ է։ Այս սաստիկ է որ բուն պատճառը քաղաքական խնդիր մըն է, իսկ այս զրոյցները ստայտաբանութիւնք են։ Հոս է զազախ գնդապետն և մեր բարեկամը՝ Ծեր Պարապաշը. սա չեմ գիտեր ինչպիսի՛ արուեստութիւններ և հրամաններ ունէր ձեռքը, որոնց զօրութեամբ Ղազախները պարտաւորեալ էին աղնուականութեան գէմ ելլելու. բայց որովհետեւ ինքը բաւի մէկն է, պահեց զանոնք և չուզեց օգտուիլ անոնցմով։ Այդ, Խմիելնեցքի ճաշի կը հրաւիրէ զՊարապաշ, և այն միջոցին իրեն մարդիկը հրաւիրելոյն տունը կը զրկէ՝ որպէս զի գողնան վերոյիշեալ թուղթերը։ Հիմայ կը հասկընաս թէ ո՛վ որ ալ ըլլայ՝ կրնայ այն թուղթերէն օգտուիլ և Օպրանիցայի ապստամբութեան նման ապստամբութեան մը կրակ տալ։ Բնչ ըսի. վառնդատուր մարդ մըն է . . . ։

— Ճշմարիտ ազուէս մը։ Ինչպէս գիս ալ այս խնդրոյն մէջ խառնեց, — գոչեց զարմացմամբ Սքշեղուցքի։ — Այս գիշեր իսկ անմշակ դաշտին մէջ հանդիպեցայ անոր և խեղդի հանդոյցէն ազատեցի զինքը։

Սաավիլիքովսքի ձեռքերովը գլուխը ծեծելով գոչեց.

— Կարելի՛ բան չէ։

— Ինչպէս կարելի չէ։ Ինքզինքը Սաւոյգքեի գնդապետ ներկայացուց, և բաւ թէ պետպանութեամբ Քուտաք կ՚երթար։ Սակայն տեսնելով որ փոխանակ գետով երթալու՝ անապատ դաշտը կարել անցնիլ կ՚ուզէր, չհաւատացի բառին։

— Խորամանկ է։ Ո՛ւր տեղ հանդիպեցար անոր։

— Օմէլնեքի մօտ, Տնիեբերի ալ ափանց վրայ։ Յայտնի կը տեսնուէր որ Սեչիա կ՚երթար։

— Եւ կ՚ուզէր խոյս տալ Քուտաքէն։ Հիմայ հասկցայ։ Շատ մտրդ ունէր հեռը։

— Քառասուն հոգի. սակայն ատոնք ուշ հասան։ Եթէ ես չըլլայի՝ գահերէցին ծառաները զինքը կը խղդէին։

— Գահերէցին ծառանե՞րը։

— Այ՛, իրեն խօսքերն են։

— Իսկ գահերէցը ինչպէս գիտէր անոր ուր գնացած ըլլալը, քանի որ քաղաքին մէջ ոչ ոք տեղեկութիւն ունի։

— Չեմ գիտեր։ Թերեւս Խմիչնեցքի տուա խօսեցաւ։

— Ինչ որ ալ ըլլայ, տարօրինակ է դէպքը։ Հիմայ գինքը ձերբակալելու հրաման եւած է։

Նոյն վայրկենին պզտիկ հոգատէր մը մեծ շտապով ներս մտաւ, գոները զարնելով պատերուն, չորս կողմը նայեցաւ և բարձր ձայնով .

— Յարգանքներս ամենուդ, րսաւ։

Քառասունի մօտ մարդ մըն էր, կարճ հասակով, խրոխտ կերպարանքով, շարժուն և փուրս ցցուած աչքերը անոր գոռոզութիւնը աւելի դուրս կը ցայտեցնէին։ Գինքը տեսնողը մէկէն կը գուշակէր բուռն բնաւորութիւնը։

— Յարգանքներս ամենուդ, — կրկնեց աւելի բարձր ձայնով, առաջին անգամ պատասխան ընդունած չըլլալուն պատճառաւ։

— Բարե՜ւ, բարե՜ւ. — պատասխանեցին քանի մը ձայներ։

Ջափլինսքին էր նա, փոխ–գահերէց Զիկրինի, երիտասարդ պրօշակիր Գանիէց–բոլսքիի հաւատարիմ մարդը։ Ամենուն ատելի՝ իրեն չար լեզուին համար, բայց կը վախնային իրմէ և կ՚ակնածէին։ Միայն զՕաստվիլիքովսքին կը յարգէր՝ անոր արժանաց և արիութեան համար։ Ջանիկա տեսնելով՝ շուտով անոր մօտեցաւ, և հարեւանցի կերպով բարեւելով Սքշեկուցքին, գինիի շիշովը մեսին գլխացը նստեցաւ։

— Ուրեմն, հարցուց նախկին–ոստիկանը, Խմիչնեցքիէն ի՞նչ լուր։

— Գինքը կախաղան հաներ են կամ քիչ վերջ պիտի հանեն։ Ա՜հ, հիմա ձեռքս իյնալու էր՝ քանի որ պատապարտութեան հրովարտակը եւած է։

Ա՛յսպէս խօսելով՝ բռնցի այնպիսի հարուած մը տուաւ սեղանին՝ որ գինին թափեց։

— Ուշ գիր գինիին, — ըսաւ Սքշեկուցքի։

— Ա՛յս առտու է որ փախեր է և ուր ըլլալը չի գիտցուիր, — ընդմիջեց Սաովիլիքովսքի։

— Ո՛չ ոք գիտէ .... բայց ես, այո՛, ինչպէս ճշմարիտ է որ ես Ջափլինսքի կը կոչուիմ։ Կը ճանչնամ վէտքան ... Գործիք մըն է որ թէ՛ անոր կը ծառայէ և թէ՛ ինծի, և վէտքան անոր Ցուդան պիտի ըլլայ։ Խմիչնեցքիի մարդկանց հետ միացեր է և անոր առած ամէն քայլերը գիտէ։ Ցանձն առեր է գանիկա կենդանւոյն կամ մեռած ինծի բերել . գիտնալով անոր բռնելիք ճամբան, երթէ առաջ անապատ գաշտը գնաց։

Հոս երկրորդ հարուած մ՚ալ սեղանին։

— Ուշ դիր զինին, — կրկնեց Սքշեդուքի, սաստիկ հակակրութիւն մը զգալով այդ մարդուն դէմ։ Չափլինաքի կարմրեցաւ, և դուրս ցցուած աչքերը դարձնելով՝ խրոխտ կերպով մը նայեցաւ Սքշեդուքիի։ Սակայն անոր վրայ տեսնելով Վխտիովխեցքիի նշանները, անմիջապէս զսպեց ինքզինքը, նկատելով որ Լուպլին հեռու չէր, և թէ վտանգաւոր էր նախատել իշխանին մէկ ծառայն։ Գիտէր զարձեալ որ իշխանին ընտրած մարդիկը այնպիսիք էին՝ որոնց վրայ յարձակելէն առաջ՝ լաւ մը մտածելու էր։

— Ուրեմն վէաքոյ յանձն առեր է խմիլեղեցքին ձերբակալե՞լ, — հարցուց նախկին ոստիկանը։

— Եւ պիտի ձերբակալէ, կամ ես Չափլինաքի չեմ։

— Եւ ես կ՚ըսեմ քեզի որ պիտի չկարենայ ձերբակալել զայն։ Խմիելնեցքի ազատեր է զարանէն, և փախեր է։ Այն մարդուն հետ խաղալ չէ կարելի։ Քեզմէ աւելի ուշիմ և աւելի կորովի է, և նաեւ աւելի բախտաւոր . . . ։ Բնաւորութիւնդ չափազանց տաք է։ . . . Ներէն կ՚ըսեմ քեզի, Խմիելնեցքի ոչ առաջ առաջ փախեր է. և եթէ լմնի չես

հաւատար, հարցուր այս ոստիկանին որ զինքը տեսեր է երէկ իրիկուն անմշակ պաշտին մէջ։

— Անկարելի է, — գոչեց ապշութեամբ Չափլինաքի, ձեռքերը դլխուն տանելով։

— Աւելին լսեմ քեզի . . . ։ Զինքը զտաւողը այս ոստիկան եղեր է, և յանցանք չունի, վասն զի Խրիմէն կը դառնար և հրաւարտակէն տեղեկութիւն չունէր։ Դաշտին մէջ մարդ սը կը տեսնէ և աւազակաց ձեռքը ինկած կարծելով զինքը, օգնութեան կը հասնի։ Հիմայ կանուխ կամ ուշ՝ անոր այցելութեանը սպասէ. և կարծեմ շատ գոհ պիտի չմնաս, վասն զի ճշմարիտը խօսելով՝ չափազանց խստութեամբ վարուեցար հետը։

Չափլինաքի սաքի եղաւ. բարկութիւնը զինքը կը խղդէր, երեսը կարմիր էր, աչքերը ակնակապիճներէն դուրս կը հսկէին։

— Ի՞նչ կը լսեմ։ Դուն . . . դո՞ւն, — և խօսքերը բերնէն կրճատաձայ կ՚ելլէին, — հաւատալ Ալթամանին հրամանին . . . ։ Ա՜հ, չեմ կրնար ինքզինքս զսպել . . . ։

Իսկ Սքշեդուքի նստած տեղէն չշարժեցաւ. կլսեր նեցաւ արմուկներովը սեղանին, և ճրճղալուկը դիտող բազէի նման՝ անթարթափ աչքերով կը նայէր Չափլինաքիին։

— Ինչ եղաւ քեզի, — հարցուց վերջա-պէս։ — Շանը պոչին վրայ յարձկիող ճանճի մը պէս կը յարձկիս վրաս։

— Թատուորին պիտաց պիտի քարշեմ զքեզ, զքեզ ...։ Աշհամարհեր ես հրովար-տակը, դուն ... ես .... ես .... գժնիք ....

Ա.յնպէս ուժով և բարձր կը խօսէր՝ որ ա-մէնքը լսեն պարձան։ Եւ թէպէտ անոր կուտա-բար ըլլալը գիտէին, սակայն կը զարմանային որ կը յանդգնի նահակին — ոսոխականին ներ-կայութեան խրոխտալ, և այն՝ վիճակուխեց-քեի սպայի մը դէմ։

— Լռէ, — ըսաւ ծեր պրօշակիրը, — ասպետը ինձի հետ է։

— Զինքը պատասանի պիտի քարշեմ, այո՛, կ'երդնում անուամբ գեւերուն, որ զինքը պատի պիտի հանեմ, — կ'սրոտար միշտ Զա-վիչնոքի, առանց մէկէ մը ակնածելու։

Սքշեդուգքի սաք եղաւ, և մէջքէն կախուած սուրը, առանց պատանէն հանելու, մէջ-տեղէն բռնելով՝ երախակալը յիմարին քթին մօտեցուց։

— Ըսէ տեսնեմ, ինչ հոտ կու գայ աս-կէ, — ըսաւ հանդարտութեամբ։

— Մահ և պատպարտութիւն, — որո-տաց Զափչինոքի՝ ձեռքը սուրին տանելով։

Սակայն պեռ չէր հասած պատեանէն՝ երբ Սքշեդուգքի հարուածով մը գինքը գետին տապալեց, և մէկ ձեռքովը վզէն բռնելով և միւսովը մէջքէն, սկսաւ դէպի դուռը տանիլ։

— Պարոննե՛ր, — պոռաց, — տեղի տուէք եղջիւրաւոր գազանի մը, չըլլայ թէ կոզեր-նիդ կտրըտէ։

Այս ըսելով՝ բեռան ճակատը զարկաւ դրան, և երբ դուռը բացուեցաւ, նետեց զայն փողոցին մէջ, և ամենայն հանդարտութեամբ դարձաւ իրեն տեղը։

Սրահին մէջ վայրկեան մը լռութիւն տի-րեց։ Սքշեդուգքիի ոյժը մեծ տպաւորութիւն բրեր էր ներկայ եղողներուն վրայ։ Սակայն քիչ մը վերջ բարձրաձայն ծիծաղի շառաչ մը պատերը դղրդեց։

— Կեցցէ՛, — պոռացին ամենքը։

— Նուագեր է, — կ'ըսէին ուրիշները դուրս նայելով. — բոլորովին արեան մէջ թաթխուեր է։ Հիմայ կը վերցնեն գինքը։

Վիրաւորելոյն քանի մը համախոհները միայն լուռ կեցեր էին, և որովհետեւ չէին համարձակիր յարձկիոդին բան մ'ըսել, ծուռ կը նայէին անոր։

— Գոնաւ իրենը. ինչպէս ալ կը պոռչը-տար շունը, — ըսաւ պրօշակիրը։

— Անպիտան շունը, — ըսաւ, մօտենալով Աբշեղուգքիի, թանձրամարմին, միակնի մարդ մը՝ որուն ճակատին մէջտեղ ծակ մը կար, ուսկից կը տեսնուէր սկորը։ — Ներէ ինծի որ հիացումս յայտնեմ քեզի. Ժաննի Զակլոպա, մականուանեալն Ծակոտ, ինչպէս արդէն յայտնի է այս նշանէն, որ արտիւնք է աւազակի մը գնահատիչ երբ Ս. Երկիրը ուխտի կ'երթայի։

— Լո՛, — խօսքը կարեց նախկին — սատիկանը։ — Դուն ինքդ մեզի պատմեցիր որ գլուխդ գինիի շիշով մը կտարեր են Յապոմի մէջ։

— Ո՛չ, ակը, գնահատ մը ծակեց։ Յապոմի խնդիրը բոլորովին տարբեր է։

— Կրնայ ըլլալ որ Ս. Երկիր երթալու ուխտ ըրեր ես, սակայն երբեք հոն գնացած չըլլալդ ալ յայտնի է։

— Ատկէց ինչ հետեւանք ... չգնացի՝ վասն զի Ղալաթիոյ մէջ վաստակեցայ մարտիրոսութեան պսակը. և եթէ ուզես կը խօսիմ՝ ականջները կարուած հղեհնագործին մէկին ըլլամ, պիղծ շուն մը, և ոչ այն ազնուականը որ եմ։ Կենացդ, տեղակալ։

Ուրիշներ կամաց կամաց մօտեցան Աբշեղուգքիի հետ ծանօթանալու և իրենց հիացումը անոր յայտնելու համար։ Ատելի Զափլինգքիի հանդիպած դէպքին վրայ ամէնքն ալ կ'ուրախանային։ Գաւառին բոլոր ազնուականութեան ծանօթ էր Զափլինգքիի և խմիթնեցիքի մէջ եղած թշնամութիւնը, և վերջնոյս կողմը կը բռնէին։ Խմիթնեցիքի իրեն մարտիկ՝ մեծ համբաւ ունէր. անոր շատ քաջութիւնները կը յիշուէին։ Ծանօթ էր գարձեալ որ նոյն իսկ թագաւորը վրան մեծ համարմունք ունի և ուզեր է անձամբ ճանչնալ զինքը։ Ուստի այդ թշնամութիւնը կը նկատէին Ուզրանիոյ մեծամեծներու մէջ տօնական գարձած և յաճախ տեղի ունեցող վէճերէն մին, և ամէնքն ալ այն անձին կողմը կը բռնէին՝ որ գիտցեր էր համակրանք վաստակիլ, բնաւ չկասկածելով որ այս անգամ վէճը ահաւոր հետեւանքներ պիտի ունենար։ Ազնուականաց ու կաթոլիկ և օրթոդոքս կղերին աչքերը շատ ուշ բացուեցան, և սկսան տեսնել Խմիթնեցիքին։

— Կեցցէ Վիսիխովիցքի. — կանչեցին շատերը՝ Աբշեղուգքիի չորս կողմը հաւաքուած։ — Խմիթնք ի միասին։ Այսպէս պեռ երիտասարդ, և արդէն իշխանին տեղակալ։ Կեցցէ Երեմիա իշխանը։ Իրեն հետ աշխարհիս ծայրն ալ երթալու պատրաստ ենք ... Թրքաց դէմ, Թաթարաց դէմ։

— Ի Սամսըն։ Կեցցէ մեր վհատասէրը Լասխոլաւ Դ. – կը պոռար Զակլոպա ամենէն աւելի բարձր, որ կարող էր ամբողջ բանակի մը չափ խմել և պոռալ։

— Մարիկ ըրէք, – որոտաց այնպիսի ձայնով մը՝ որ պատուհաններու ապակիները անդամ սարսեցան, – արդէն Սուլթանը դաժան կանչեր եմ՝ Ղալաթիոյ մէջ վրաս եղած յարձակման համար։

— Եթէ չես ուզեր որ լեզուդ բերնիդ մէջ չորնայ, սուտ մի՛ խօսիր։

— Ո՛չ, պատուոյս վրայ կ՝երդնում։

— Լա՛ւ, անմիտ շառլատան։

— Այ՛, կ՝ըսեմ ձեզի, մինչեւ Բարձրադռան Աւետեանը պիտի պիտեմ։

— Ա՛լ բաւական է, ժիմոս։

— Իրաւունքս ճանչցնել պիտի տամ, զինքը անպատիւ պիտի հրապարակեմ։ Եւ ապա՝ պատերազմ մահուչափ .... Ձեր կեանքը, աեսրը։

Ծիծաղն ընդհանուր էր։ Սքշեպուցքի անդամ կը ծիծաղէր, թէպէտ գլուխը վարձած էր քիչ մը։ Զակլոպա կը շարունակէր բարձրաձայն շաղակրատել։ Բարեբախտաբար մէկը զինքը լռեցուց՝ թեւէն քաշելով, և Լիթուանիացւոց յատուկ շեշտով մը ըսաւ.

— Զակլոպա, խնդրեմ զիս աեզակալին ներկայացնելիը։

— Սիրով, ամենայն սիրով ...։ Տեղակա՛լ, կը ներկայացնեմ քեզի Լոնկինոս Բռապիբիէնպա։ Շաբաթէ մը ի վեր այս ազնուականին ծախքովը կը խմեմ. քսակին պէս ծանր սուր մ՝ունի. այդ սուրը, առանց կատակի, իրեն ըղկղին չափ ծանր է։ Սակայն եթէ այսպիսի սարօրինակ մէկու մը ուրիշ աեզ հանդիպած եմ, թող ապուշ ըսեմ, ինծի՝ պինի խմցնողին չափ։

— Ո՜հ, աքանչելի գովասանք, – ըսին ծիծաղելով ներկայ եղողները։

Իսկ Լիթուանիացին՝ փոխանակ բարկանալու՝ բարեմտութեամբ ժպտելով՝ արհամարհելու ձեւ մ՝ըրաւ։

— Բաւական է, բաւական. այս մարդուս խօսիլը լսելը սանջանք մըն է, – կրկնեց քանի մ՝անգամ։

Սքշեպուցքի հեռաքրքրութեամբ պիտենոր եկողը՝ որ իրաւունէ սարօրինակ մէկն էր։ Ամիչափ բարձր էր հասակաւ՝ որ գլուխը գրեթէ առաստաղին կը պպշէր, իսկ չափէ դուրս նիհարութիւնը զինքը գէշ աւելի բարձր կը ցուցնէր։ Թէպէտ կաշի և ոսկր էր, սակայն լայն ուսերը և ջղուտ վիզը արտաքոյ կարգի

այժ մ՝ունենալուն նշաններ էին։ Այնպիսի ներս քաշուած փոր մ՝ունէր՝ որ վինքը սա-վամահ մէկը պիտի կարծէիր։ Նեղ թեւերով մոխրագոյն զգեստ մը և զուիցերացի բարձր կօշիկներ հագած էր։ Ուղտի մորթէ լայն գօտի մը կը կախուէր խաչակրի ահագին սուր մը՝ այնչափ երկայն, որ երախակալը հսկային անուէին կը պղչէր։ Եթէ երբեք սարսափ ազդէր զինքը, սիրոյ գէմքը կը փարատէր երկիւղը։ Մարմնոյ նիհարութիւնը, կամարաձեւ ընդունիները և խարտեաշ պեխերը՝ դէմքին մելամաղձոտ և ժպտուն արտայայտութիւն մը կու տային. ազու մը դէմքին նման անկեղծ և պարզ դէմք մըն էր։ Անոր պարզութիւնը և վինուորական կերպը սիրեց Աքշեղուքքի։

— Տեղակալ, — հարցուց հսկան, — վիանիովիեցքի իշխանին կը ծառայես։

— Այո՛։

Լիթուանիացին ազօթողի մը նման ձեռքերը միացուց և աչքերը երկինք բարձրացուց։

— Ա՜հ, ինչ ազնուական իշխան, ինչ առատ, գրչաի մեծ զօրավար։

— Ասուած իրեն նման շատեր տայ Հայաստանեայց։

— Այո՛, այո՛։ Կարելի չէ՞ արդեօք որ ես ալ իրեն զրօշակին տակ վինուորիմ։

— Ինչո՞ւ չէ. կարծեմ շատ ուրախ ալ պիտի ըլլայ։

— Այն առեն, — ժէջ մտաւ Զակլոպա, — իշխանը իրեն տրամադրութեան տակ պիտի ունենայ երկու զէնք, գերեզ և քու ահագին սուրդ։ Գուն կրնաս ծառայել իբրեւ կախազան աւազակաց համար և իբրեւ կանոնաւոր զինուոր չափելու։ Ամո՜թ. կաթոլիկ ես և մըսլիման ցեղի մը չափ երկայն։

— Ո՜րչափ ձանձրանալի է քեզի մաիկ ընելը, — ըսաւ հանգարտութեամբ Լիթուանիացին։

— Անունդ ինչ է, հարցուց Աքշեղուքքի. Զակլոպայի ծիծաղներէն և կատակախօսութիւններէն բան մը չկրցայ հասկնալ։

— Բոսպիբիէնդա։

— Շատո՞նց է որ Լիթուանիայէն հեռացեր ես։

— Երկու շաբաթէ ի վեր հոս եմ։ Գարձդ գիտնալով՝ հոս կեցայ, որպէս զի խնդրեմ քեզմէ որ ազերսս ներկայացնես իշխանին։

— Սակայն, խնդրեմ, ըսէ ինձի թէ ինչո՞ւ այդ գահճի սուրը կը կրես։

— Խաչակրի սուր մըն է, և ես զայն կը

կրեմ վասն զի պատերազմի մէջ ձեռք բե-
րուած և բաւական ժամանակէ ի վեր մեր
ընտանեաց կը պատկանի : Լիմուանիայի
ձեռքերու մէջ, Գոյինիցիի պարիսպներու
տակ, ցուցուցեր է իրեն արժանիքը, և ահա
թէ ինչո՞ւ համար ես ալ զայն կը կրեմ:

— Բայց շատ ծանր պէտք է ըլլայ, և
անշուշտ երկու ձեռքով կը գործածուի:

— Երկու կամ մէկ ձեռքով, նոյն բանն է:

— Ցեսնեմ:

Լիմուանիացին սուրը պատեհութէն հանեց
և տուաւ անոր, սակայն Աքշեպուցքիի բա-
զուկը զայն վերցնելու անկարող եղաւ: Փոր-
ձեց երկու ձեռքով վերցնել, բայց նորէն
ծանրութիւնը մեծ էր: Շիկնելով չորս կողմը
նայեցաւ ու հարցուց.

— Հնա՞պա, տեառը, ո՞վ կրնայ խաչ մը
գծել այս զէնքով:

— Աբրէն փորձեր ենք, — պատասխա-
նեցին ամէնք: — Միայն Սաւվիլիքուլաքի
կրնայ վերցնել զայն, սակայն խաչ մը գծել՝
ո՛չ երբեք:

— Լաւ, իսկ դո՛ւն, — հարցուց Աքշե-
պուցքի Լիմուանիացիին:

Բոսպրիքէնդա թեթեւ գաւազանի մը նման
վերցուց ահագին սուրը. և այնպիսի թափով

մը շատ անգամ գլխուն վրայ պարձուց զայն՝
որ ցնցուած օդը կը սուլէր:

— Ա՜հ, սքանչելի՛, — գոչեց զարմաց-
մամբ Աքշեպուցքի, — համարէ թէ արդէն
իշխանին ծառայութեան մէջն ես:

— Աստուած գիտէ թէ ո՛րչափ կը փա-
փագիմ այդ բանին, գէթ սուրս պատեհութեան
մէջ ժանգոտելու վտանգէն ազատ կ'ըլլայ:

— Մեղք սը, — ցած ձայնով բսաւ Զա-
կլոպա, — նա նոյն կերպով չի գիտեր իրեն
ըզեղբ կառավարել:

Նախկին — սահիկանը անմիջապէս սաք
եկաւ, և Աքշեպուցքիին հետ դուրս ելլելու
վրայ էր, երբ նորա մտաւ սպիտակահեր
մարդ մը և խօսքը իրեն ուղղելով բսաւ.

— Հոս գբեղ գտնալու հիայ:

Պարապաշէն էր նա, Զէրքասիի գնդապետ:

— Միասին տուն երթանք, — բսաւ Սաս-
վիլիքուլաքի: Հոս ծուխէն կը խղդուի մարդ,
և մութ է գիշերուան պէս:

Դուրս ելան, անոնց հետ ելկաւեզ Աքշե-
պուցքի ալ:

Դանէն դուրս ելլելնէն վերջ, Պարապաշ
հարցուց.

— Խմիելնեցքիի վրայօք ինչ լուր կայ:

— Անչիա փախեր է: Այս սպայն երկկ
անապատ պաշտին մէջ հանդիպեր է անոր:

— Ուրեմն գեաւլ չէ՞ գնացեր։ Իսկ ե՛ս զինքը ձերբակալելու համար Քուտաք մարդ զրկեցի ...։ Ա՜հ, Տէր իմ և Աստուած իմ, դուն փրկէ զմեզ, — և Պարապաշ ձեռքերով երեսը ծածկեց։

— Ի՞նչ կասկած ունիս։

— Գիտե՞ս թէ քովս եղած պաշտօնական թուղթերը գողցեր է ...։ Բաւական է որ հրատարակէ զանոնք, աշխարհ ահկնուվրայ կ'ըլլայ ...։ Կայծ մը՝ վառօդի ամբարանոցի մէջ, կը հասկնաս .... միայն թէ թագաւորը պատերազմ հրատարակէ Մոլդաւանաց դէմ։

— Յեղափոխութի՞ւն մը կը զուշակես։

— Զուշակե՞լ ... արդէն սկսած կը տեսնամ զայն։ Լաւ գիտես, Խմիթնեցլի չաբազոյնը պիտի ընէ քան ինչ որ ըրին Նալխայիքա և Լոպպա։

— Սակայն ո՛վ պիտի երթայ անոր ետեւէն։

— Ո՞վ .... Զաբօրոժինները, Ղազախները, քաղաքացիք, գիւղացիք, հասարակ ժողովուրդը, բոլոր այս խառնիճաղանճը։

Եւ Պարապաշ առեւտուրի հրապարակը կը ցուցնէր, որ լեցուն էր մախրագոյն խաշոր եզներով՝ որոնք բանակին համար Քարսուն պիտի ճամբուէին, և որոնց կ'առաջնորդէին իրենց կեանքը անմշակ պահելն և անապատին մէջ անցընող հովիտներ, վայրենի և բնաւ կրօնքի մը չհետեւող մարդիկ, (*religionis nullius*, ինչպէս կը բացատրէր Քիզէլի կառավարիչը)։ Անոնց մէջ կը գտնուէին ամէն տեսակ ցնցոտիներով ծածկուած ձառապէմ մարդիկ՝ որոնք աւելի աւազակներու կը նմանէին քան թէ հովիւներու։ Շատերը հագուած էին ոչխարի մորթէ զգեստներ, բուրդի կողմը դուրս և պահացը բաց, կը տեսնուէին առատապատ պահի հովէն այրած մերկ կուրծքերը։ Ամէնքն ալ զինուած էին տարբեր զէնքերով. նետ, լայն բերան հրացան, հրացան, թաթար սուր, գերանդի, ծայրը ձիու ծնօտով զարդարուած լախտ։ Կային նաեւ պահակիներ, նոյնպէս վայրենի, թէպէտ քիչ մ'աւելի լաւ հագուած։ Ոմանք ու բերեր էին չորցած ձուկ, որսի կենդանիներ, ոչխարի ճարպ։ Կային աղաբարձ խաշնարածներ, անապատ պահի և անտառի մեղուաբոյծներ, մեղրը մոմէն զատողներ, ձիթ և կուպր վաճառող անտառաբնակներ, բեռնաբարձ պիտակիներ, կանոնաւոր Ղազախներ, Պեկիոտայի Թաթարներ, և Աստուած գիտէ, աշխարհիս ամէն կողմէն ուրիշ ինչ թափառաշրջիկներ և չարագործներ։

Քաղաքը կինովներով լեցուն էր, և փոխանակ վաճառատեղի մ՚ըլլալու, դարձեր էր կերուխումի և շուայտութեան վայր: Հրապարակը բոցերու մէջ էր, հոս հոն կուպրի պարապ տակառները կը վառէին: Խլացուցիչ խառնաձայն ազմուկ մը, անվերջ աղաղակ մը: Թմբուկներու գափիները, թաթար սրինգներու սուր ձայնը կը խառնուէին բառաչներու, մայլերու, քնարի մելամազձիկ ձայներու, որոնց կ՚ընկերէին կոյրեր՝ երգելով ժամանակին սիրելի երգը.

Ասեղաց աշխարհը – կը թռչիս, կը թռչիս
Իմ վեհ բազէս – և կը տեսնես հեռուն:

Գինով և կուպրով օծուած Ղազախներու ոռնոցը կը բարձրանար, ազգային պար մը կը պարէին՝ ոաքեր կոխկռտելով: Ակնարկ մը բաւական եղաւ՝ նախկին—ոսոխիկանը հաղնելու որ Պարապաշ իրաւունք ունէր՝ երբ կ՚ըսէր թէ ամենափոքր զրկիս մը բաւական պիտի ըլլար այդ վայրենի ամբոխը բռնութեանց և կողոպուտի մղելու համար: Այդ ամբոխէն զատ՝ կային Սէչիան և Զարսրոժի Ղազախները, կեռ նոր նուաճուած և միացեալ Հասարակապետութեան, որոնք սա-

կայն իրենց սանձը կը կրծէին՝ յիշելով իրենց հին արտօնութիւնները, որոնք չէին հանդուրժեր ոսոխիկանաց և որոնք կազմակերպել այժ մը կը ձեռացնէին: Այս այժը սիրելի էր նաեւ գաւառին՝ որ Հասարակապետութեան միացած գաւառներուն պէս հզու հպատակ չէր, վասն զի սահմանակից էր Զորղամելիքի՝ ուր կը սիրէր անիշխանութիւնը և չարագործութիւնը:

Եւ ձերը սիրուր կերպով հառաչեց: Նալիվայիքային, Լոպոտաի, Խրըմոքիի ժամանակը կը յիշէր: Ռուսիոյ ուրիշ կողմերէն շատ աւելի ծաղկած էր աւազակութիւնը Ուգրանիոյ մէջ: Դարձեալ, աղէկ գիտէր որ Խմիելնեցքիի միայն՝ այն հոչակաւոր յեղափոխականներուն քառնէն աւելի կ՚աժէր: Հիմայ պայծառ կը տեսնէր Խմիելնեցքիի Սէչիա փախչելէն առաջ գալիք բոլոր վտանգը, մանաւանդ որ ձեռքն էին թագաւորական հրովարտակները՝ լի խոստումներով առ Ղազախս և ընդդիմադրելու յորդորներով:

— Գնդապետ, – ըսաւ նա Պարապաշին, – պէտք ես անձամբ Սէչիա երթալ Խմիելնեցքիի ազդեցութիւնը չեզոքացնելու և ոգիները խաղաղցնելու համար:

— Ա՜հ, ասէր գրօշակիր, – գոչեց Պա-

բապաշ, — կը տեսնուի որ չես գիտեր թէ Խմիթեարեանքի պաշտօնական թուղթերը ձեռքը փախչելուն լուրը լսուելուն պէս՝ իմ մարդիկներուս կէսը՝ նոյն իսկ այս գիշեր՝ մեկնեցան Զերքասիէն դէպի Սէչիա։ Ալ իմ ժամանակս անցեր է ... լուծի դերեզմանը պէտք է, և ոչ հրամանատարութեան գաւազանը։

Իրաւունէ, Պարապաշ՝ թէպէտ քաջ զինուոր, բայց ծեր էր և հեղինակութիւնը կորսնցուցած։ Այսպէս խօսելով՝ ծեր զրօշակրին աունը մտան. հոն ծերուհին խնձորովի շիշին գիմաց նստած՝ քիչ մը հանգարտեցաւ։

— Այդ ամէն բան նշանակութիւն չունենար, — սկսաւ ըսել, — եթէ, ինչպէս կը լսուի, Մուխտանաց դէմ պատերազմը տեղի ունենայ, որ շատ հաւանական է. որչափ ալ չուզէ Հասարակապետութիւնը և որչափ ալ Այազանին թախանձէ զթագաւորը, այս սայդ է որ թագաւորը հաստատուն պիտի կենայ, և այն ատեն բոլոր այլ մրրիկը կարելի է դարձնել Թրքաց դէմ .... Ցամենայն դէպս դեռ ժամանակ կայ։ Ես անձամբ կ'երթամ Քլաքովսքիի քով, ամէն բան կը պատմեմ, և կը խնդրեմ որ իրեն դումարապահներով քիչ մ'աւելի մօտենայ մեզի։ Չեմ գիտեր թէ պիտի յաջողիմ, վասն զի թէպէտ փորձառու դի-

նուորի մը քաջութիւնն ունի, բայց յամառ է։ Դուն, գնդապետ, — ըսաւ Պարապաշին, — պատրաստ բռնէ Ղազախներդ. իսկ դուն տեղակալ, Լուպլին հասնելուդ պէս իմացուր իշխանին. բաւական է աչքը Սէչիայի վրայ դարձնէ։ Եթէ շուտով իսկ ուզեն շարժիլ, պարձնել ժամանակ ունինք։ Այս եղանակին հասարակապետութեան մէջ քիչ մարդ կը գտնուի. ամանք որսորդութեան ելեր են, ուրիշներ ձկնորսութեան, իսկ մնացածը բոլոր Ուգրանիոյ պաշտերու մէջ ցրուած են ....։ Մինչեւ որ հաւաքուին՝ Տնիեսերի կամուրջները ասոնք, իշխանին անունը միայն լսելով՝ կը զարհուրին կը լքանին, և երբ գիտնան որ նա կը հսկէ Զորոմնելիքի վրայ, հարիւրին իննսունիններն մատ մ'անգամ չեն շարժեր։

— Երկու օրէն, — ըսաւ Աքշեղուցքի, — կրնամ մեկնիլ։

— Ապրիս։ Երկու կամ երեք օր բան մ'ըսել չէ։ Ու այժմ դուն, գնդապետ, ի ծառայութեան եղող զրօշակրին և իշխան Տուկիկոսին թղթատարներ ղրկէ շուտով ...։ Էհ, քեզի կ'ըսեմ, գնդապետ ... կը քնաս։

Իրաւունէ, Պարապաշ ձեռքերը փորին վրայ

դրած կը քնանար. քիչ վերջը սկսաւ խորխալ։ Երբ ձեր զնդապետը չէր ուտեր կամ չէր խմեր՝ քունը կու գար։

— Տե՛ս, — ըսաւ Սաւվիչիքովսքի Աքշեպուցքիին —։ Եւ սակայն վարշաւիոյ մէջ կը համարեն թէ այսպիսի ձեր մը կարող է սանձել Դազախները։ Գրոզը ահեղի զաւէշքն ալ։ Կ'ենթադրէ որ նոյն իսկ Խմիելնիցքիի վրայ վաստահ էին. մանաւանդ պիւհաուպետը անոր հետ չեմ գիտեր ինչպիսի բանակցութիւն մը սկսեր էր։

Աքշեպուցքի հառաչեց ժիայն։ Պարապաշ, միշտ աւելի ուժով խորխալով, քնոյ մէջ կը մրմռար.

— Տէր, Տէր, դուն ազատէ զմեզ։

— Ե՞րբ մտադիր ես մեկնելու, — հարցուց զբօշակիրը Աքշեպուցքիի։

— Տարակոյս չկայ որ Զափլինսքիին պէտք եմ ողջունել, անշուշտ մեհամարակիլ պիտի ուզէ։

— Է՛հ, թոզ. գինքը չես ճանչնար։ Եթէ չգիտնար որ Վիսնիովիեցքիի գրօշին տակ կը գինուորես, իրեն տեղը մանաւանդ իրենները ժէկը կը գրկէր .... Սակայն իշխանին հետ խաղալ չըլլար։

— Անոր լուր կ'ուղարկեմ թէ պատրաստ եմ երբ կ'ուզէ, և երկու կամ երեք օրէն կը մեկնիմ։ Անոր պարանոցէն ալ վախ չունիմ։

Ան լսելով Աքշեպուցքի բարեւեց և դուրս ելաւ։

Հրապարակին վրայ վառուող բոցերը կարմիր լոյս մը տարածեր էին քաղաքին վրայ. կարծես ամբողջ Զիկրին հրդեհի մը ճարակ եղած էր։ Խառնաձայն աղմուկը երթալով կը բարձրանար. մէկ կողմէ՝ հովիւները առնապատ պշաւին ախուր երգերը կ'երգէին. աւելի անդին՝ վայրենի Զաբորաժինեաու խումբ մը՝ կրակին չորս կողմը կը պարէր, գլխարկները օդին մէջ նետելով, հրացաններ պարպելով և օդի խամելով։ Մերթ ընդ մերթ վէճ մը, կռիւ մը կը փրթիէր, զոր ծերապսիք կը խաղաղցնէին։ Աքշեպուցքի բռնապատուհասաւ հրամշակելով երեն ճամբայ բռնաւ. աղմուկը և ապտակները լսելով՝ վայրկեան մը համարեցաւ թէ արդէն սկսեր է յեղափոխութիւնը։ Կարծեց թէ սպառնալից ակնարկնեաու և նախատանաց նշաւակ եղեր է։ Ականջին մէջ կը հնչէին միշտ Պարապաշի խօսքերը. « Տէր, Տէր, դուն ազատէ զմեզ »։

Եւ հովիւները աւելի բարձր կ'երգէին, և Զաբորաժինները հրացանի հարուածներ կը պարպէին, և օդին գեաի պէս կը վազէր։

Սբ. Թեոդորի քնանալու գնաց. հետևէն կը հասնէին ականջին հրացանի ձայները և ամբողջ գաղթականները։

Գ.

Քանի մ՚օր վերջ տեղական վաշտը պետ ի Լուպլին ճամբայ կ՚ելլէր։ Տներէր պետն անցնելով յառաջ խազացին տասպատ զաւակի լայն պողոտային՝ որ Զիկրինը Լուպլինի կը միացնէր, Ժաբլի, Եօթն–Աշտարակներ և Գարոլի միջէն անցնելով։ Նման ճամբայ մը կը միացնէր Զիկրինը Քիէլի։ Երբեմն, առ Սալանիցայի՝ Ժաբլէնկոի Ախտմանին մտած պատերազմէն առաջ, այդ ճամբաներուն և աչ տասիկը կար։ Լուպլին երթալու համար՝ պէտք էր կարել անցնիլ անմշակ դաշտ կամ անապատ. Զիկրին պետ կ՚երթըցուէր, ի գարձին Գարոլէն անցնելով։ Ընդհանրապէս, Տներէրէն անցին՝ երկիրն անապատ էր, վայրենի Գաշտերէն քիչ մ՚աւելի բնակութիւն կար, և Զարտոժի ազգաբնակութենէն ապրատակութիւնը մ՚էր։

Սուլայի տարին եղերբներուն վրայ՝ ուր մարդկային հետքերէ կայ միացած ահագին անտառներ կը տարածուէին, ինչպէս նաև Ռատգայի, Սլիէբորտայի, Գարոլայի և ուրիշ շատ գետերու և հեղեղատներու ափունքներուն վրայ՝ ընդարձակ ճահճախառներ կը ձեւանային, տեղ տեղ ծածկուած տոճիներով, տեղ տեղ իրրև մարդապահին տարածուած։ Այս անտառներն ապաստանարան էին վայրի գազաններու. անոնց մէջ կը գտնուէին վայրի ցուլեր, թաւամազ արջեր, կինճ, և տակնուվրայ մեսոն անհամար տեսակ գայլերու, լուտանիներու, կատերու, վայրի ուղտերու և այծերու։ Գետերու խորշերու և ողողած տեղերու տակ՝ կաղբերը կը բարձրացնէին իրենց խուղերը. Զարտոժինները կը պատմէին թէ այս կաղբերու մէջ հարիւրամեաններ կը գտնուէին, ձեան պէս սպիտակ։ Բարձր և ցամաք գաշտերու մէջ կը թափառէին՝ խառնացեալ բաշերով և հրացայտ աչքերով՝ վայրի ձիերու խումբեր։ Գետերը լեցուն էին ձկնեղով և ջրային թռչուններով։ Մարդկային նախկին բնակութեան հետքերը պահող երկիր մ՚էր՝ որ կը նիրհէր։ Հոս հոն քաղաքներու՝ աւերակները կը տեսնուէին, որոնցմէ նշխարուած էին Գարոլ և Լուպլին. ամէն

կոչմ կանանչ անտառներու մէջ կ'երեւնային սպիտակ շէրմիներ։ Հոս ալ՝ ինչպէս Վոյրեմի Դաշտերու մէջ՝ գիշերը ուրուականներ և վամպիրներ կը թափառէին։ Ծեր Զարոբոժինները կը պատմէին թէ երբեմն անտառին խորէն անծանօթ գազաններու ոռնոցը կը լսուէր, մարդկային և գազանային ձայնի խառնուրդ մը, որուն կարմ կասդ ահռելի ազազակներ. Ջուրին տակէն ընկղմած քաղաքներու զանգակներուն հնչիւնը կու գար. մինչ բոլոր անբնակելի երկիրը մ'էր. հոս ճախճախուտ, հոն անբեր և ցամաք, միշտ վտանգաւոր՝ Թաթարաց ասպատակութեանց պատճառաւ։ Զարոբոժինները միայն կ'երթային հոն ձկնորսութեան կարմ կուգը որսալու համար։ Սակայն այսու հանդերձ՝ յամառ բոյսի մը նման, որ միշտ կը բազբօջի՝ որչափ ալ խլուին արմատները, հաստատուն բնակութիւնը կը չնայար հոն հետզհետէ արմատ ձգելու։

Եւ իրաւունք, քաղաքներ և գաղթականութիւններ, գիւղեր և տուներ կը բարձրանային հոն։ Երկիրը կը սկսէր պտղաբեր ըլլալ և առատութիւն շնչել։ Երբ այս երկիրները Վիանիալիեցքի իշխաններու ձեռքն անցան, այն ատեն միայն կեանքը ծաղկեցաւ հոն։

Միքայէլ իշխանը՝ մարտավարի աղջկան մը հետ ամուսնանալով՝ Տնիեբերէն անկին հաստատեց իրեն բնակութիւնը, գաղթականներ կանչեց, երկիրը պարպացուց, անտառատները բնակիչներով լեցուց, երեսուն տարի տուրքէ ազատ ըլլալ, վանքեր շինեց, իշխանաբար պիրեց այն կողմերուն։ Մինչեւ անդամ սեղանի հին բնակիչները սիրով հարկատու եղան իշխանին, որուն պաշտպանութիւնը կը վայելէին ընդդէմ պաշտականաց, որք յաճախ Թաթարներէն աւ աւելի վայրենագոյնք էին։ Սակայն շատ աւելի ծաղկեցաւ երիտասարդ իշխան Երեմիայի վարչութեան ժամանակ, որուն կալուածները՝ սկսեալ Զիկրինէն՝ կը տարածուէին մինչեւ Գանդագա և Ռամնի։ Այսչափ չէր միայն իշխանին հարստութիւնը, ունէր երկիրներ Վոլինիոյ, Հուպենիոյ և Բիէլի նահանգներուն մէջ ալ. սակայն Բուվիվիի յաղթականին ամենէն զօրաւոր նեցուկը Տնիեբերէն անկին եղող կալուածն էր։ Դաշտերները հպատակեցան։ Անկարգ խումբերը վինուորական կարգապահութեան տակ մտան։ Միշտ բռնութեամբ և յափշտակութեամբ ապրող Թափառականները և աւազակները, հին յառաջապահ գունդը կը կազմէին, և իշխանին կալուածոց սահման-

ներուն պահպանութիւն կ'ընէին, շրթայա-
կապ զաւիռներու նման՝ որոնք ակռաներն
կրճատելով կը սպառնան օտարներու:

Վերջապէս ամէն կողմ կ'եռար կեանքը:
Ձամբաներ կը բացուէին, թունելներ կը բար-
ձրանային. և հոն՝ ուր երբեմն հովը կը մռնչէր
եղեգնուտներու մէջէն, և գիշերը կ'ոռնային
գայլերը և խղուղներու ուրուականները կը
թափառէին, հիմայ անդադար կը գոռային
չաղացքները: Տնկիներէն անդին չորս հա-
րիւրէն աւելի երկանաքարեր ցորեն կ'ա-
ղային. քառասուն հազարէն աւելի մարդիկ
հարկ կը վճարէին իշխանին. մեղուները կը
բզզային անտառներու մէջ: Շարունակ եր-
կու ափանց վրայ կը բարձրանային տուներ,
խրճիթներ, գիւղեր: Անապատ գաշտին մէջ
վայրենի հօտերու հետ կ'արածէին ընտանի
կենդանիները և ձիերը: Տանիքներու ծուխը
և եկեղեցիներու սակէզօծ աշտարակները՝ ան-
տառաց և անապատի միակերպութիւնը կը
կտրէին:

Սբշեպուցքի, բոլորովին ապահով, հան-
դարտ առաջ կ'երթար, իբր թէ իրեն սեպ-
հական երկիրներու մէջ ճամբորդէր:

1648 տարուց առաջին օրերն էին դեռ,
սակայն գարնանային հով մը կը փչէր: Եր-

կիրը կակուղ և պայծառ էր, արեւը ամառուան
պէս կիզիչ: Տեղացիները զգալի
կերպով շատցեր էին. Չիկրինէն իրեն միա-
ցեր էր վարահք պեսպանութիւն մը, որուն
գլուխ էր Ռոզվան Ուրսու, և զոր փոխար-
քային Լատպլին կը գրկէր: Դեսպանութեան
կ'ընկերէին կառքեր և ծառաներ: Ասոնցմէ
զատ՝ սեղակալին կ'ընկերէր Լանկինոս Բոս-
պերիէնդա հսկայն՝ իրեն ահագին սուրովը և
մարդիներովը:

Գնեցիկ օրը և վերահաս գարնան ազ-
դեցութիւնը՝ սրանրնին կը զուարճացնէին.
իսկ ամենէն աւելի զուարթը սեղակալն էր,
վասն զի երկար ճամբորդութենէ մը վերջ՝
կը գտնար իշխանին յարկին տակ՝ զոր իրեն
սեպհական տունը կը նմանէր. բայց ասոնք՝
իրեն յանձնուած հրամանը ազէկ կատարած
ըլլալու գիտակցութիւնն ունէր: Բայց ի իշ-
խանին հանգիստն՝ Լատպլինի մէջ իրեն կը
սպասէին երկու գեղեցիկ սեւ աչքեր. անոր
համար Սբշեպուցքի զուարթ ըլլալու կրկին
պատճառ ունէր:

Այն աչքերը Անուսիա Պօրզոպոկայա
Գրասինսքիի էին, շքեղիկ օրիորդ կրիզելտա
իշխանուհւոյն, զրահակիր ամենագեղեցիկ ազ-
ջիկը, ահաւոր չարաճճիի՝ որ գիտէր շատե-

բուն խելքը գլխէն առնել, առանց տաքնալու իրեն արծարծած բոցէն: Կրկնելտա իշխանուհին ճշդապահանչ և խիստ սիրէն մ'էր, սակայն երիտասարդաց հառաչանաց և սիրավառ նայուածքներու փոխանակութեան արգելք չէր ըլլար: Սքշեպուցքի ալ կը հառաչէր, բայց որովհետեւ ընութեամբ զուարթ էր և միանգամայն գինուոր, չէր նախանձեր երբ Անուսիա՝ իրմէ զատ՝ ժպտէր վալահք ազգի մը, թնդանօթաձիգ ազգի մը, դեսկոնի մը, և մինչեւ անգամ պիսակերես և գնդակով մը բերանին առաստաղը վիրաւորած ըլլալուն պատճառաւ՝ թլուատ հռոմարի մը: Գեղեցիկ օրիորդին պատճառաւ անգամ մը մենամարտեր էր դահակնին հետ. սակայն երբ կը սպիտակէր երկայն տանն ճակատ Լուպլին, սպասելով ընդհէմ Թաթարներուն, ձանձրոյթ կը զգար ի հերկայութենան իսկ օրիորդին:

Բայց այս անգամ սովորականէն աւելի զուարթ կը գտնար Խրիմէն, երգելով և ձին խաղցնելով առաջ կ'երթար: Լոնկինոս հրամայեց՝ լիվոնիայի մեծդի ձիու մը վրայ նստած, և ինչպէս միշտ՝ լուրջ և մտածկոտ, անոր քովէն կ'երթար: Գեսպանութենան կառքերը շատ հեռու ճամբեր էին:

— Գեսպանը կոճղի մը պէս կը քնանայ, — ըսաւ Սքշեպուցքի: Հիանալի բաներ պատմեց Վալահքիոյ վրայօք. հարուստ երկիր, սքանչելի օդ, ոսկի, գինի, չոր պտուղներ, կնդպանիներ, ամենայն բարիք Աստուծոյ: Կարծեմ մեր իշխանը՝ որ մօր կողմանէ մոլատաւ է, փոխարքային գահուն իրաւունք մ'ունի, որուն այ աք կարող է հակառակիլ: Բայ ասոնք, Վալահքիան նոր չէ մեր կաթիճ գինուորներուն համար. հոն յաղթեցին Թրքաց, Թաթարներուն, Վալահքիներուն, Դրանսիլվանեացւոց: . . .

— Թաւամարթի և վատ մարդիկ ամէնքն ալ, — խորհրդածեց Լոնկինոս: — Զակլոպա միշտ կ'ըսէր ինծի. և ազօթքի գրքերուն մէջ ալ ատոր ապացոյցը կայ:

— Ձեմ հասկընար:

— Հիմակ կը ցուցնեմ. ես իմ ազօթագիրքս երբեք չեմ հեռացներ քովէս:

Այս ըսելով, Թաւրին մահակէն հանեց մագաղաթեայ կազմով գրքույկ մը, յարգանօք համբուրեց զայն, և քանի մը թերթ դարձնելով, ըսաւ.

— Կարդա:

Սքշեպուցքի սկսաւ.

« Դուն մեր ապաստանն ես, ով Մայր

Աստուծոյ ... »: Ինչ վերաբերութիւն անկ ասիկա վաշահքներուն հետ .... աս սովմոս մըն է:

— Կարգա շարունակութիւնը:

«Լսեցուք՝ մեր խոպիրքները, ամէն Պաշտպան, ազատէ զմեզ ի վշտաց ... »:

— Շարունակէ, շարունակէ:

«Որպէս զի արժանի լլլանք Տեառն մեր Յիսուսի Քրիստոսի շնորհաց: Ամէն »:

— Ապրի՛ս. հիմայ հարցմունք մը կու տայ: Սքշեղուցքի կարգաց.

— «Հարցմունք. ինչո՞ւ համար վաշահք ձիւտր զօրքը թեթեւազէն կ'բռսի»:

«Պատասխան. վասն զի թեթեւ և պատրաստ է փախչելու»:

— Էհ, ինչ կ'բռսես. ճշմարիտ է: Գիտցիկ գիրք մը, հապաղ. ապօթքներուն քով զինուորական ամէն տեսակ ծանօթութիւններ կը գտնես. կրնաս սորվիլ որ ազգը աւելի զօրաւոր է, որը նուաղ .... : Իսկ վաշահքները վատ և մանրէ են միանգամայն:

— Շատ լաւ է, բռսաւ Սքշեղուցքի. փաշաքի զինուորներ են: Սակայն մեր իշխանը վաշահք բռսած լաւ գտնդ մ'ունի, որուն տեղակալն Պեքովէզն է ... նման մեր թաթառ և զազաթ գունդերուն, որոնք այդ

անունը կը կրեն՝ վասն զի Թաթարաց և Զազախներու նման պինուած են ... և բոլն վաշահք կարծեմ հազիւ հարիւր հատ կը հաշուին:

— Խոպրեմ ըսէ, տեղակալ, իշխանը զէնքի տակ շատ մարդ ունի՞:

— Ութ հազար կարծեմ պիտի լլլան, յառաջապահ Զազախներէն զատ: Բայց Սամվելեքովքի կ'ըսէր թէ նոր զինուորագրութիւն մը ակսեր է:

— Պատերազմի յոյս կա՞յ:

— Կ'ըսուի թէ մեծ պատերազմ մը պիտի լլլայ Թրքաց դէմ, և թէ՝ Թագաւորն ինքնին բանակին գլուխը պիտի անցնի: Կ'ըսուի գործ ձեռք թէ Թաթարաց նուէրներն առ այժմ պիտի չդրկուին և թէ Թաթարները վախնան չեն շարժիր: Այս բանիս վրայ կը խօսուէր խրիմի մէջ ալ՝ ուր մեծ պատերազմ ընդունուեցայ. վասն զի կը խօսուի՝ թէ երբ Թագաւորը շարժիլ սկսի, Երեմիա իշխանը պիտի ասշտէ Խրիմի վրայ և բռնջինջ պիտի ընէ Թաթարները: Այս սատր է՝ որ այս պիսի գործ մը երբէք զատ խրիմի մը չէն յանձներ:

Լռեցինաս աչքերն և ձեռքերն երկինք բարձրացուց:

— Տ՛ուր մեզի, ով Տէր, սրբազան պատերազմ մը՝ ի մեծագոյն փառս քրիստոնէութեան և մեր ազգին, իսկ ինձի մեղաւորիս շնորհէ ուխտս կատարելու տոկունը. կամ յաղթել և կամ մեռնիլ։

— Ո՞ւխտ մ՛ըրեր ես։

— Այ՛։ Սակայն անկեղծօրէն սիրտս քեզի պիտի բանամ, և պիտի ըսեմ թէ ինչ բան գիս բռնադատեց այս ուխտս ընելու։ Գիտես որ իմ Գլխահատ զինանշանս՝ ընդուներ եմ ես նախնիքներէս մէկէն, որ Կրիմեալաի պատերազմի մէջ կը տեսնէ կաճառազի կիպուղով երեք ասպետներ, և երեքին գլուխն ալ միանգամայն կը կտրէ։ Ժամանակին տարեգրութիւնք մեծ գովեստքով կը յիշեն այս քաջութիւնը։

— Կը տեսնուի թէ քու ձեռքիդ պէս ծանր ձեռք մ՛ունի եղեր։

— Այն տեն Թագաւորը շնորհեր է իրեն արծաթեայ յատակի վրայ՝ այծի երեք գլուխներ զինանշանը, ի յիշատակ այն ասպետներուն՝ որոնց վահաններուն վրայ այդ գլուխները կային։ Զինանշանը և այս սուրը՝ նահապետ Ժառանգութիւն ձգեց իրեն սերունդոց, պարտք դնելով անոնց վրայ՝ պահել ընտանեաց և սուրին պատիւը։

— Նշանաւոր ազգատոհմի մը սերունդ ըլլալդ ոչ ոք կրնայ ուրանալ։

Լոնկինոս խոր հառաչանք մ՛արձակեց, և շարունակեց.

— Ընտանեաց վերջինն ըլլալով՝ ուխտ ըրեր եմ Տիրամօր, ամուրի ապրիլ և չամուսնանալ՝ մինչև որ նախահօրս պէս՝ մէկ հարուածով երեք գլուխ չկարեմ այս սուրով . . . : Եւ դուն կը տեսնես, ով ողորմածդ Աստուած, դուն կը տեսնես որ ամէն բան ըրի՝ խոստումս պահելու համար։ Ժուժկալ եղայ միշտ, սիրտս զսպեցի, պատերազմի մէջ մտայ, տակաւ, ուշ, բայց չունեցայ . . .

— Երեք գլուխները դեռ չե՞ս կարած, — հարցուց ծիծաղելով տեղակալը։

— Ո՛չ, դժբախտաբար չյաջողեցայ։ Երկու՝ այո, բայց երեք՝ երբեք։ Սրտիս ցաւը Աստուած միայն կարող է տեսնել։ Ուժով եմ, հարուստ ալ եմ. բայց երկաստաւրդութիւնս կ՛անցնի։ Քիչ առնէն քառատունը հինգ տարեկան կ՛ըլլա՛....։ Սիրաբ՝ սէր կը պահանջէ, և ընտանիքը կը մարի, և ոչինչ, ոչինչ. երեք գլուխները չեն հանդիպիր։ Ահա թէ ինչպիսի Գլխահատ եմ ես, նախատինք ազգաց, ինչպէս կ՛ըսէ Զակլոպա....։

Սակայն համբերութեամբ կը տանիմ ամէն բանի։

Եւ հակառակ այնպիսի ախուր կերպով մը հառաչեց, որ ձին անգամ՝ թերեւս առ սիրոյ՝ ցաւալի խրխինջ մ՚արձակեց։

— Մէկ բան միայն քեզի պիտի ըսեմ, — պատասխանեց Սքշեղուքի, — որ եթէ իշխան Երեմիայի ծառայութեան մէջ չդանես բախտդ, ուրիշ տեղ երբեք պիտի չդանես։

Թուրքու բարախման շառաչիւն ձայն մը խօսակցութիւնն ընդմիջեց. թնչուններ էին՝ որոնք չէին զգացած՝ ձմեռը մեզմ ըլլալուն պատճառաւ։ Լանկինոս և տեղակալը երբ կը մօտենային Գոկամշիքի՝ իրենց դիմացն վրայէն անցաւ կռունկներու երամ մը, այնչափ ցած՝ որ կարելի էր գաւազանով մը որսալ զանոնք։ Ուժով ճիչ արձակելով կը թռչէին, և փոխանակ հեռանալու վրայ իջնելու, ցած կարծ դէպ ի վեր սաւառնեցան։

— Կարծես թէ կը փախչին. դիրենք հալածող մը պէտք է որ ըլլայ, — ըսաւ Սքշեղուքի։

— Տէ՛ս, տէ՛ս, — պոռաց ընկերը, սպիտակ թռչուն մը ցուցնելով, որ նեակ պէս օդը պատռելով՝ շէշտակի երամին վրայ կը սլանար։

— Բազէ մ՚է։ Դեսպանը քանի մը հատ ունի. թռչի թռչ մէկը թռզուցիկ է։

Այլ միջոցին Ռոզվան Ուրսաւ կը մօտենար՝ սեւ ձիու մը վրայ հեծած, եաեւէն կու գային իրեն մարդիկներէն քանի մը հոգի։

— Աքանչելի է, տեղակալ, ըսաւ։

— Բազէն քիւրկ է, տիար դեսպան։

— Իմ է. հիանալի թռչուն մը, ինչպէս կը տեսնես։

Երեքն ալ աչքերնին օդային տեսարանին յառած՝ առաջ գնացին. իրենց եաեւէն կու գային, զլխատոց ձեռքերնին՝ բազէիրթները։ Բազէն՝ կռունկները զէպ ի վեր բարձրանալու ստիպելէն վերջ, կայծակի արագութեամբ անոնցմէ աւելի վեր բարձրացաւ, և թեւատարած անշարժ կեցաւ փետրարարձ երամին վրայ։ Կռունկները քովէ քով ամփոփուեցան, սուր ճիչեր արձակեցին, վիզերնին երկնցուցին, կատղին նիզակի պէս վեր բարձրացուցին և յարձակման կը սպասէին։ Բազէն շրջաններ կ՚գրէր, կ՚իջնէր, նորէն վեր կը բարձրանար. կարծես կը վախէր թափով յարձակելու այն սպառնալից հարիւր սրածայր նիզակներու վրայ։ Աւելուն ճառագայթներէն լուսաւորուած՝ սպիտակ փետուրներն արծաթի նման կը փայլէին։ Սակայն

յանկարծ փոխանակ յարձակելու աւարին վըրայ, դէպ առաջ ուղղեց թռիչը և շուտով անհետացաւ։

Նախ Աքշեկուզքի մարակից ձին՝ անոր եւ տէրէն հատնելու համար։ Դեսպանը, բազէ-կիրճներն և Լանկինոս իրեն հետեւեցան։

Առաջին զարհուրածքին՝ անզգակալը յանկարծ կեցուց ձին. նոր տեսարան մը բացուեր էր դիմացը։ Լիսեռը ջախջախուած կառք մը ճամբուն մէջտեղը ինկեր էր։ Կառապանը չկար, անշուշտ՝ օդնութիւն գտնելու գնացեր էր։ Կործանած կառքին քով երկու կանայք կեցեր էին. մին՝ խոտ և այրական զգեստով. հագուած էր ազուեսի մորթէ մուշտակ մը և նոյն մորթէն գլխարկ մը գլուխը. միսը՝ ազնուական և կանոնաւոր դէմքով մանկամարդ մը։ Վերջնոյս ուսերուն վրայ հանգարտ կերպով թառեր էր վախըտտական բազէն, և կուտցով իրեն կուրծքին խառնափնթոր փետուրները կը մաքրէր։

Աքշեկուզքի այնպիսի թափով քալեր էր ատենը՝ որ ձիուն սմբակները հողին մէջ մխուեր էին։ Ի նշան յարգանաց՝ ձեռքը գլխարկին տարաւ. սակայն կը տատամսէր, արիւնոտ՝ պէտք էր բարեւել թէ բազէն խնդրել։ Զինքը վրդովողը աւելի կղնաքիսի

մորթէ գլխարկի մը տակէն իրեն նայող երկու վառվռուն աչքերն էին, աչքեր՝ որոնց նմանը երբեք չէր տեսած և որոնց համեմատութեամբ Անուշիայի աչքերը արեւու փայլ ճրագի մը նման էին։ Այն տեւ ու կրակոտ աչքերուն վերեւը կամարաձեւ նկարուած էին մետաքսեայ ընգուէները։ Այտերը վարդի նման կարմիր էին, կարմրալար նուրբ շրթանց մէջ մարգարտի կրկին շարք կ'երեւային, և գլխարկին տակէն դուրս կախուած էին խիտ և սեւ մազերու խոպոպիք։ «Արդեօք Հերա ինքնին է սա» կը խորհէր տէրպակալը, անվճարելի գեղանի ապշիկը՝ որուն ուսին վրայ կեցեր էր սպիտակ բազէն։

Աքշեկուզքի անշարժ, գլխարկը ձեռքը, հիասքանչ կը դիտէր չքնաղ տեսիլը, և սիրտը ուժով կը տրոփէր։ Նոյն միջոցին կը հասնէին դեսպանը և Լանկինոս, և քիչ վերջ բազէկիրճները։ Զաւոնք տեսնելուն պէս, մանկամարդը ձեռքը բազէին երկնցուց, սա բռնեց զայն մագիլներովը և սկսաւ երերալ։ Տէրպակալը բազէկիրճներէն մէկուն՝ թռչուն բռնել հրամայելու վրայ էր, երբ սա մէկ ճիրանովը ուժով բռնելով օրիորդին ձեռքը, միւսովը բռնեց տէրպակալինը, և սկսաւ ուրախութեամբ ճչելով՝ դէպ իրեն քաշել,

այնպէս որ Աբշեղուցքի ձեռքը ապչիան ձեռքը շօշափեց: Սարսուռ մ՚անցաւ անոնց ներքին:

Բազէն այն տեղն միայն կրցան բռնել՝ երբ բազէպանը գլխանոցը անոր վրայ ձգել յաջողեցաւ:

— Տեարք, — բաւ հասակաւոր կինը, — ան որ ալ ըլլաք, զժբախտութեան մը հանդիպած երկու կանանց՝ որոնք ընկերքնին չեն պիտեր, մի գլանաք ձեր օգնութիւնը: Մեր աունէն երեք մղոն միայն հեռու ենք. բայց որովհետեւ կառքին լիսեռը կոտրեցաւ, բռնադատեալ ենք գիշերը բացօթեայ անցրնել: Կառապանը գրկեցի փոխադրութեան ուրիշ միջոց մը գտնելու, սակայն մինչեւ որ պառաւ՝ մատիը պիտի կոխէ, և մեր կացութիւնն ահաւոր պիտի ըլլայ:

Պառաւ սիկինն այնչափ շատ և այնպիսի անախորժ ձայնով կը խօսէր՝ որ Աբշեղուցքի զարմացաւ, սակայն և այնպէս քաղցրութեամբ պատասխանեց.

— Ապահով եղէք, զձեզ անօգնական չենք թողուր: Լուսցին կ՚երթանք. երեմիա իշխանին ծառայութեան մէջն ենք...: կարծեմ նոյն ճամբան է մերն ալ. սակայն եթէ ուրիշ ալ ըլլար մեր ճամբան՝ յօժարութեամբ կը փոխէինք զայն, եթէ մեր ուղեկցութիւնը ձեզի անհաճոյ չէ: կառք չունինք, վասն զի ձիաւոր ենք. անշուշտ գեղացին պիտի ունենայ կառք մը, և չեմ տարակուսիր որ յօժարութեամբ պիտի դնէ զայն ձեր տրամադրութեան տակ: Գեղացին տամոյրէ գլխարկը հանեց, և անմիջապէս բազէպանի մը հրամայեց երթալ և եռաձի մնացած կառքը բերել:

Տեզակալը չէր յաղենար մանկամարդը պահելէն, իսկ սա չհանդուրժելով անոր բոցավառ նայուածքներուն, վար առաւ գեղանի աչքերը:

— Մեզի բրած օգնութեան համար՝ Աստուած զձեզ վարձատրէ, — պատասխանեց պառաւ սիկինը: — Եւ որովհետեւ տակէ մինչեւ Լուսցին գեղ բաւական ճամբայ կայ, կը յուսամ թէ մեր հիւրասիրութիւնը պիտի չուզէք մերժել...: Ես Գաւրգեվիչ իշխանին այրին եմ, իսկ այս օրիորդը՝ էրկանս մեծ եղբօր աղջիկն է, և իբրեւ որբ՝ մեր խնամոց յանձնուած: Ջաւակներս տունն են հիմայ...: Զերքաոսիէն կու գամ, ուր առ ամենասուրբ Մայրն Աստուծոյ տիտղոս մը կը պահպանենք. այս զժբախտութիւնս հանդիպեցաւ մեզի. և առանց ձեր վեհանձն օգնութեան՝ չեմ գիտեր ինչ պիտի ընէինք:

Իշխանուհին վեռ շատ պիտի խօսէր եթէ բարեբախտաբար չերեւնային հեռուն Աքշեհուցքիի զինուորներն և կառքը։

— Դուն Վասիլ Գուրցէվիչ իշխանի՞ն այրին ես, — հարցուց սեղակալը։

— Մ՛չ, — պատասխանեց իշխանուհին՝ գրեթէ վիրաւորուած, — կոստանդինի այրին եմ. Հեղինէն՝ Վասիլի աղջիկն է։

— Լուսլինի մէջ Վասիլ իշխանին վրայօք շատ բան լսեր եմ։ Քաջ զինուոր էր և Մի-քայէլ իշխանին վստահութեան արժանացած։

— Լուսլին երբեք չեմ գնացեր, — պատասխանեց դառնութեամբ իշխանուհին, — և անոր քաջութիւններէն տեղեկութիւն չունիմ։ Անոր ամենուն ծանօթ վերջին գործերուն վրայօք ալ հարկ չէ խօսիլ։

Այս խօսքերս լսելով՝ մանկամարդ Հեղինէ գլուխը խոնարհեցուց։

— Այդպէս մի՛ խօսիր, իշխանուհի, — պատասխանեց տաքութեամբ սեղակալը։ — Վասիլ իշխանը՝ պատուոյանական սխալի մը զոհ, կեանքը և պատիւը կորսնցնելու պատրաստուեցաւ, անոր համար փախուստեամբ ինքզինքը ազատել ստիպուեցաւ...։ Սակայն վերջը անմեղութիւնը ճանչցուեցաւ, և ինքը վերստին ստացաւ իր պատուաւոր

անունը. և որչափ խիստ և անգութ եղաւ անիրաւութիւնը՝ այնչափ բարձրացաւ անոր փառքը։

Իշխանուհին նայեցաւ սեղակալին երեսը. զսպուած բարկութիւնը դէմքին վրայ կ՛երեւնար։ Սակայն Աքշեհուցքի՝ թէպէտ երիտասարդ՝ այնպիսի ստոյգական կերպ մ՛ունէր, որ իշխանուհին չհամարձակեցաւ վիճել անոր հետ։ Դարձաւ դէպի օրիորդն ու խիստ կերպով հրամայեց.

— Մեր բեռները այս պարոններուն կառքին մէջ դնեցէք ուշ դիր։

— Կը հաւնի՞ս, օրիորդ իշխանուհի, որ օգնեմ քեզի, — ըսաւ սեղակալը։

Միասին դէպ ի կառքը գնացին, և կառքին դրան երկու կողմը կեցան։ Աղջկան դեղեցիկ աչքերն արեւու պայծառ ճառագայթներու նման՝ բարձրացան դէպ ի երիտասարդ սպային երեսը։

— Ինչպէս հնարհակալ ըլլամ քեզի, — ըսաւ ձայնով մը՝ որ երաժշտութեան մը պէս հասաւ սեղակալին ականջին, — ինչպէս հնարհակալ ըլլամ՝ որ հօրս պատիւը պաշտպանեցիր՝ նոյն իսկ իրեն մերձաւոր ազգականաց անիրաւութեան դէմ։

— Ներէ՛, իշխանուհի, — պատասխա-

նեց անդակալը, – քու այդ երախտագիտութիւնդ համար ինքզինքս կրակ ալ նետելու պատրաստ եմ. սակայն հնարհակալութեան արժանի մեծ ծառայութիւն մը չըրի:

— Դուն կը մերժես երախտագիտական զգացմունքներս, սակայն ես՝ խեղճ սրբուհիս՝ ուրիշ կերպով չեմ կարող յայտնել զայն:

— Ոչ թէ կը մերժեմ զայն, – պատասխանեց խանդավառ անդակալը, – սակայն կը ջանամ արժանի ըլլալ անոր՝ անձնանուէր հաւատարմութեամբ, և կը խնդրեմ քեզմէ որ ընդունիս իմ ծառայութիւններս:

Երիտասարդ աղջիկը՝ վրդոված. ապա գոյնը նետեց, և ձեռքերով երեսը ծածկելով, տխուր ձայնով բաւ.

— Այդ ծառայութիւնդ քու թշուառութեանդ պատճառ պիտի ըլլայ:

— Թո՛ղ ըլլայ, եթէ Աստուծոյ կամքն այն է. սակայն ես ծնրադիր կը խնդրեմ քեզմէ այդ շնորհքը:

— Կարելի բան չէ՝ որ առաջին անանձնուրդ գիս, այդչափ մեծ փափաք ունենաս հաճոյական բան մ'ընելու ինծի:

— Այո՛, հազիւ թէ տեսայ զքեզ՝ մոռցայ ինքզինքս, և հիմայ կը տեսնեմ որ մինչդեռ ազատ գինուորը մ'էի՝ շղթաներու տակ խնկայ:

կը տեսնեմ թէ այս է եղեր Աստուծոյ կամքը: Այդր դեռ մը կը մնանի, որ յանկարծական կը ծակէ սիրտը, հիմայ կը զգամ թէ վիրաւորուեր եմ, թէպէտ երբէք եթէ մէկը ինծի ըսելու բլլար պիտի չհաւատայի:

— Իսկ եթէ դուն երբէք պիտի չկարենայիր հաւատալ, ինչպէս կ'ուզես որ ես հաւատամ այսօր:

— Ժամանակը ամենէն մեծ փաստը պիտի բլլայ. սակայն իմ անկեղծութիւնս խօսքերուս մէջ մի՛ փնտռեր, կարգա՛ զայն և բնախօս վրայ, կ'տեսչեմ:

Նորէն բարձրացան մեռաքսեայ արտեւանունքն, և փայլուն աչքերը՝ երիտասարդ պետուրիկն ազնուական և այրական դէմքը պահեցին, որուն նայուածքին մէջ այնպիսի խանդ մը կ'երեւնար, որ աղջկան այտերը վարդագոյն ներկուեցան: Եւ սակայն աչքերը վար չառաւ նա, և Աքշեհուցքի հանգստեամբ կրցաւ հիանալ անոնց չքնաղ գեղեցկութեան վրայ: Այսպէս յափշտակուած մէկզմէկ կը դիտէին, նման յանկարծական սէրէ յաղթուած երկու էակներու, նման հոգիներու՝ որ մէկզմէկ վերստին կը ճանչնան:

Այս յափշտակութեան վայրկեանը խանգարեց իշխանուհւոյն խռպոտ ձայնը, որ Հե-

գինէն կը կանչէր : Կառքը պատրաստ էր , կարասիք զետեղուած : Ռազվան Ուրսու՝ ընաւիր ասպետ, իրեն կառքը շնորհեր էր ամենայն : Տեղակալը հեծած էին, և ամէնքը միասին սկսան երթալ :

Մութը կը կոխէր : Գակամրիքի չուրերը արեւմտեան ճառագայթներէն կարմիր գոյն մը կ'առնուին : Երկնից կապոյտին վրայ կը սահէին թեթեւ ու ծիրանեգոյն ամպիկներ և կամաց կամաց դէպ ի հորիզոն կ'իջնէին , կարծես երկայն ճամբորդութենէ մը յոգնած : Սքշեպուցքի ձիով երիտասարդ իշխանուհւոյն քովէն կ'երթար, բայց լուռ : Սէրը՝ զօրաւոր գինիի մը պէս , կը գինովցնէր գինքը : Աւրագ արագ առաջ կ'երթային, ձիերու խրխինջը միայն երբեմն կը վրդովէր անպորպուտ լռութիւնը : Ինչ մը վերջ՝ վերջապահ խումբը վաղահք երգ մը սկսաւ , սակայն խափանուեցաւ Լանկինոսի քթային ձայնէն, որ ի գովեստ կատարեալ ոտքմոս մը կ'երգէր : Սուտերները երթալով կը խառնային, երկնից կամարին վրայ վառեցան առաջին աստղերը և խնամատարները մշուշ մը սկսան բարձրանալ :

Վերջապէս անտառի մը մէջ մտան , ուր դեռ հագիւ հարիւր քայլ առեր էին, ձիերու ոտքերու գինովին մը լսեցին և հինգ ձիաւորներ դիմացնին ելան : Երիտասարդ իշխանները էին, որոնք կառապանէն լսելով դիպուածը, իրենց մայրը դիմաւորելու կու գային, բերելով միասին քառաձի կառք մը :

— Դո՞ւք էք, ազաք, – պոռաց պատանի իշխանուհին :

— Մենք ենք , մայրիկ , – մօտենալով պատասխանեցին ձիաւորները :

— Շնորհիւ այս պարոններուն, ձեր օգնութեան այլ եւս պէտք չունիմ: Իմ զաւակներս են. Սիմէոն, Գէորգ , Աղբէտա, Նիկոլա .... Իսկ հինգերորդն ո՞վ է ... Ա՜հ, դո՞ւն ես, Պոկուն :

Օրիորդ իշխանուհին յանկարծ կառքին խորն ամփոփուեցաւ :

— Այո՛ , Պոկուն , – շարունակեց պատասխանը, – վերջապէս կը տեսնեմ զքեզ սիրելիս : Բարի եկար, բարի եկար : Ուրեմն, ազաք , ես արդէն խնդրեր եմ որ պարոններն հաճին Ռազլոկ մեզի հիւր ըլլալու : Ըսէք իրենց ձեր յարգանքները : Հիւր մը տանը մէջ, Աստուած տանը մէջ : Բարի եկաք, տեարք :

Երիտասարդները գլխարկնին վար առին :

— Հաճեցէք, – լսին ամէնքը մէկտեղ, – պատուել մեր յարկը :

— Արդէն խոսացեր են։ Ազնուական ասպետներ են որ այսօր պիտի ընդունին, միայն վախնամ որ վարժած ճոխ ընդունելութիւններու, մեր սեղանը շատ համեստ պիտի գտնեն։

— Մենք զաշտի կենաց վարժած ենք և ոչ արքունեաց, – ըսաւ Աքշեղուցքի։

— Իսկ ես, – յաւել պեսպանը, – լաւ պիտեմ որ ձեր իշխանական տուներու հիւրասիրութիւնը ամենէն ասելի շքեղ արքունիքէն վար չի մնար։

— Աւո՛ղ, – հառաչեց իշխանուհին, – անցան այն ժամանակները։ Դեռ կան վրիհոյ և Լիսուանիոյ մէջ Գաւրցկվիչներ՝ որոնք բանակները կը պահեն և իշխանի պէս կ'ապրին, սակայն իրենց ազքատ ազգականները չեն ճանչնար. Աստուած թող ներէ իրենց։ Մենք զազախի պէս մերկ ենք, բայց գուք, տեսաք, պիտի ներէք մեզի և պիտի ընդունիք մեր հիւրընկալութիւնը այնպէս սրտալիր՝ ինչպէս մենք կը նուիրենք։ Խեղճ կալուածք մը և քանի մը գեղեր ունիմ միայն, այսու հանդերձ այս օրիորդը խնամելին ալ յանձն առեր եմ։

Պառաւին այս խօսքերը լսելով՝ սեղանը զարմացաւ, վասն զի լսեր էր որ

Ռագլոկ սքանչելի կալուածք մ'է, և կը պատկանի վասիլ իշխանին, Հոգինէի հօր։ Սակայն պատշաճ չդատեց հարցնել թէ ինչպէս անցեր է կոստանդինի և իրեն որդւոց։

— Ուրեմն, իշխանուհի, հինգ որդի՞ ունիս, – հարցուց Ռազվան Ուրսուս։

— Հինգ էին, – պատասխանեց իշխանուհին, – սակայն՝ Պիէկկորսոի մէջ անհաւատներն անպրանկիս աչքերը կուրցուցին խարելով, և հիմայ խեղճը առաջուան պէս չէ։ Երբ երիտասարդ տղաքս պատերազմի կ'երթան, ես տունը մինակ կը մնամ՝ անոր և այս օրիորդին հետ, որ սրտնեղութիւն կը պատճառէ ինծի՝ քան թէ զուարճութիւն։

Իշխանուհւոյն՝ թոռան վրայ խօսելու ժամանակ՝ արհամարհօտ շեշտը հակիրճ տեղակալը։ Քիչ մնաց որ նախատանաց տարափ մը թափէր անոր գլխուն։ Նայեցաւ օրիորդին, և լուսնի լոյսով՝ անոր աչքերը արտասուօք լի տեսաւ։

— Ինչ ունիս, ինչո՞ւ կու լաս, – հարցուց ցած ձայնով։

Աղջիկը պատասխան չտուաւ։

— Ես գրեթէ լալով չեմ կրնար տեսնել, – ըսաւ Աքշեղուցքի՝ ձիուն վզէն գէպ ի վար ծոելով, երբ պառաւը Ռազվան Ուրսուի հետ

կը խօսէր : — Աստուծոյ սիրոյն համար , խօսք մը լսէ , և ես պատրաստ եմ զքեզ մխիթարելու համար արիւնս թափելու :

Յանկարծ Աքշեկուզքի զգաց որ ձիաւորներէն մէկը իրեն շատ կը մօտենար , այնպէս որ երկու ձիերուն կողերը մէկմէկու կը զարնուէին : Ապշած և բարկացած՝ զարձաւ դէպի այն յանդուգնը : Երկու աչքեր ժպիրհ յանդգնութեամբ անթարթ իրեն կը նայէին . գիշերուան մթութեան մէջ՝ գայլի աչքերու պէս կը փայլէին :

— Ինչ կ'ուզես . ինչո՞ւ այդպէս կը պիտես զիս , – հարցուց Աքշեկուզքի :

Ձիաւորն առանց պատասխանելու՝ շարունակեց նայիլ անոր խրախճանօք :

— Եթէ չես տեսներ , ես լոյս կ'ընեմ քեզի . և եթէ դեղ կը գտնես տեղը՝ զարձիր գաշտը , – ըսաւ բարկութեամբ տեղացկալը :

— Եթէ գաշտին ուր ըլլալը չես տեսներ , հեռացիր կառքէն , – պատասխանեց ձիաւորը :

Աքշեկուզքի՝ փոխանակ պատասխանելու՝ միւս ձիուն փորին այնպիսի աքացի մը զարկաւ՝ որ դէպի հոն ցատքեց :

Ձիաւորը սանձեց ձին , և ուղեց յարձրկիլ տեղակալին վրայ : Սակայն նոյն վայրկենին

պատառ իշխանուհւոյն հրամայական ձայնը լսուեցաւ :

— Պոկո՛ւն , ինչ հանդիպեցաւ :

Ձայնը իրեն արդիւնքն ունեցաւ : Պոկուն ձին զարձուց և իշխանուհւոյն մօտեցաւ :

— Ինչ հանդիպեցաւ , – կրկնեց պատասխանը : – Գիտցիր որ հոս Ռազմակի մէջ ես , և ոչ Բէրքզլաւ կամ Խրիմ : Առաջ գնա և ճամբան ցրցուր , անդունդին մօտ ինչ , և բան չի տեսնուիր :

Աքշեկուզքի զարմացած և զայրացած էր : Յայտնի էր թէ Պոկուն կուտէ կ'ուզէր իրեն հետ , սակայն ինչո՞ւ : Անակնկալ յարձակման ինչ մեկնութիւն տալու էր : Յանկարծ միտքը ինկաւ թէ կարելի է օրիորդին պատճառաւ , և այս առտու երեցաւ իրեն՝ երբ տեսաւ օրիորդին երեսը պիտակի մը պէս պալկահար :

Իսկ Պոկուն՝ իշխանուհւոյն հնազանդելով՝ արդէն քառասմբակ կ'երթար առջևէն . իշխանուհին անոր հետևէն նայելով և քիչ մ'ալ տեղակալին զարձած՝ կը մրմռար ինքիրեն .

— Տա՛ք–գլուխ , իրաւունէ պիտահար մը :

— Խենթ լսէ , – պատասխանեց Աքշեկուզքի՝ արհամարհական շեշտով մը : — Որպուդ ծառայութեան մէջն է այդ Ղազախը :

— Ինչ կ'ըսես ծառայ. Դեր-գնդապետ Պոկուն է, իմ սրտոց բարեկամը. իսկ ես գինքն իրրեւ իմ զաւակս կը նկատեմ: Կարելի՞ բան է որ իրեն անունը լսած չըլլաս: Ամէնքը կը ճանչնան գինքը:

Աքշեպուգքի ծանօթ էր անունը. Տներուն երկու եզերքներուն վրայ ալ կը խօսուէր անոր վրայ: Կայսերը և կապերը անոր քաջութիւնները կ'երգէին հանդէսներու և հրապարակներու մէջ. սակայն անոր սուտիկ սիրլալը և ուսկից գալը՝ ոչ ոք կրնար ըսել: Միայն կը գիտցուէր որ անմշակ զաւակի ծնունդ է. Տներեը, Լրվէժները և Զորգոմէլիք իրեն լաթլըխթոնաներով, ժայռերով, անպատնէշներով, և եզեգնուտք ու կրղզեակներն անոր խանձարուրք էին:

Խաղաղութեան ժամանակ՝ Պոկուն որսորդութեան և ձկնորսութեան կ'երթար, կիսամերկ ընկերներու խումբի մը հետ՝ կը թափառէր Տներեերի վրայ, ճախճախուտներու, եզեգնուտներու մէջ: Երբեմն ամիսներով անտառին մէջ կը մնար: Դպրոց էին իրեն համար վայրենի Դաշտաց պատերազմները, Թաթար խումբերու վրայ յարձակումները, զարհուրները, կռիւները, գետափի գեղերու մէջ ասպատակութիւնները: Ձերեկը ձիու վրայ

կ'անցընէր, գիշերը անմշակ դաշտին մէջ՝ կրակին քով:

Շուտով սիրելի եղաւ դաշտացւոց. զաւէշքը գերազանցեց յանդգնութեամբ, անոնց պլխաւոր և առաջնորդ եղաւ: Կարող էր միայն հարիւր ձիաւորներով զահավիժաբար յարձակիլ Պաղխարայի վրայ և խանին աչքին գիմաց կրակ տալ անոր: Կ'այրէր թաթար բազաքներ և գեղեր, կը ջնջէր բնակիչները, իշխաններ և գերիներ ձիերու պոչին կը կապէր. մրրկի նման կը հասնէր, մահաւան նման կ'անցնէր: Քանի մը արշաւանքները սուտիկ խնդութիւններ էին: Նուազ յանդուգն, շրջահայեաց և վաճառէ զգուշացող մարդիկ՝ Սաամպոլի մէջ ցցահար կը մեռնէին, կամ տաճիկ ցոկանատներու մէջ թիավարութեան կը պատապարտուէին. ինքը միշտ անվնաս և կողոպուտներով բեռնաւորուած կը փախչէր: Կը պատմուէր թէ ճոխ գանձեր պահած է Տներեերի եզեգնուտներուն մէջ. տեսնուած էր շատ անգամ որ ցեխոտ կօշիկներով կը կոխոտէր ասուիներ և կերպասներ, և ձիուն ոտքերուն տակ թանկագին գորգեր կը փռէր: Ցեսած էին որ գամասկեայ կերպասէ զգեստներու վրայ կուպր կը քսէր, Ղազախներու ցուցնելու համար թէ ի՛արհա-

մարհէ ճախուձիւն և զարդարանք։ Ոչ մէկ տեղ երկայն չէր կենար։ Քմահաճոյքն էր իրեն գործոց վարիչը։ Մերթ ընդ մերթ կ'ե-բեւնար Զիկրին, Զիրզաոսի, Բէրէզլաւ, ուր Զաբորժինեաց հետ կերուխումի կու տար ինքզինքը. յետոյ յանկարծ անմշակ դաշտը կը քաշուէր՝ ճգնաւորի կեանք անցնելու։ Ցաճախ չորս կողմը կը ժողովէր կոյսերը, անոնց երգին մաիկ կ'ընէր և ասկիով կը վարձատրէր զիրենք։ Իշխանի հետ իշխան էր, Ղազախներու հետ՝ ղազախ, ասպետ՝ ասպետներու հետ, Թափառական՝ Թափառականներու հետ։ Ոմանք գինքը խենթի տեղ կը դնէին։ Ինքն իսկ չէր գիտեր թէ ինչ կ'ուզէ, որու կը ծառայէ։ Ծառայ էր պաշտին, մըրրկին, պատերազմի, սիրոյ, իրեն հանճարին։ Միւս Ազատականներէն և բոլոր աւազակապետներէն աւելի յանդուգն էր. նպատակն էր յափշտակել, թէ՛ իրենները, թէ՛ Թափառներէն։ Պոկուն կը կողոպտէր, բայց պատերազմը կը նախատանէր. կը սիրէր վտանգը՝ վտանգին համար, կը տեսնէր փառաց հասնիլ ա և է կերպիւ, հետեւանքը փոյթը չէր։ Թափառ ասպետի տիպարը իր վրայ կը մարմնաւորէր, անոր համար ժողովրդական երգերը գինքը կը հռչակէին, և իրեն անունը նշանաւոր եղած էր բոլոր Ռազրանիոյ մէջ։

Վերջերս՝ թէպէտեւ Դեր-գնդապետ էր, այլ կը հրամայէր իբրեւ Գնդապետ. վասն զի ծեր Լոզոտան հրամանի գաւազանը կրելու անկարող էր։

Սքշեղուցքի Պոկունի մէկ ըլլալը ազէկ գիտէր. իշխանուհւոյն կը հարցնէր՝ պարզ ցուցնելու համար թէ կ'արհամարհէ զանիկա։ Հակառակ անոր մեծ համբաւին, տեղական արիւնը երակներուն մէջ կ'եռար՝ մտածելով միայն որ այն Ղազախը իրեն հետ այնչափ լրբաբար վարուեցաւ։ Հակցաւ վիճդամային որ իրենց հակառակութիւնը այսպէս թեթեւ կերպով վերջ չէր կրնար ունենալ։ Սքշեղուցքի վտահ էր բոլորովին իրեն անձին վրայ, պինդ էր երկաթի նման, արհամարհող աչքն վտանգի։ Եթէ երիտասարդ իշխանուհւոյն սիտ չըլլար, նոյն վայրկեանին պիտի յարձակէր ձիով Պոկունին վրայ։

Կարաւանն անցեր էր անդունդը, հեռուէն Ռազրակի պատուհաններուն լոյսերը կը փայլփլէին։

Դ.

Գաւրցեվիչները, ըստ ամենայն հաւանականութեան, Ռուսիկի սերունդ էին։ Երկու պզնաւոր ճիւղերէն մին Լիպուանիոյ մէջ կ՚ապրէր, միւսը Վլչինոյ մէջ, քանի որ վասիլ իշխանը իրեն ընակութիւնը դեռ չէր հաստատած Տոխերեւէ անկին։ Սա երկրորդ ճիւղի բազմաթիւ սերունդէն ըլլալով և չուզելով՝ ինք ազգաս, հարուստ ազգականաց մէջ ծնիլ, համբաւաւոր Երեմիայի հօր՝ Միքայէլ Վիսնիովիեցքի իշխանին ծառայութեան մէջ մտած էր։

Իշխանին մատուցած նշանաւոր ծառայութեանց ի վարձ ընդունած էր Ռազլակի գաւիւայրին վրայ գտնուած հողերը՝ որոնք ապա զառիվայր գալերու բսուեցան, մեծ ջրվակայք լեցուն էին գայլերով։ Հոն հաստատուեցաւ վերջնականապէս, և 1629ին կաթոլիկ կրօնքը ընդունելով ամուսնացաւ աւստրիացի, ծագմամբ իտալացի, ազնուական ալինով մը հետ։ Այս միութենէն, տարի մը վերջ, ծնաւ աղջիկ մը՝ Հելենէն։ Մայրը ծննդեան ժամուն մեռաւ, իսկ վասիլ իշխա-

նը, չուզելով երկրորդ անգամ ամուսնանալ, տուաւ ինքզինքը իրեն կալուածոց խնամոց և աղջկան դաստիարակութեան։

Կորովի և զօրաւոր կամքի տէր մարդ էր։ Բաւական հարստութիւն դիզած ըլլալով, յիշեց, Վլչինոյ մէջ ձեռացած ագքառ, վարձուորի համեստ վիճակի մէջ ապրող, մեծ հղբայրը՝ կոստանդին։ Ի Ռազլակ իրեն քովը բերաւ զանիկա հնօջմով և հինգ զաւակներովը, և օրական հացին մատակից ըրաւ։

Ա.յսպէս ապրեցան երկու Գաւրցեվիչները մինչեւ 1634ին, երբ վասիլ Լատիսլաւ թագաւորին հետ Սմոլենսք պաշարելու գնաց։ Չեն հանդիպեցաւ այն զժբաղդ արկածը՝ որ իրեն կործանման պատճառ եղաւ։ Աբքունական բանակին մէջ առ ոուս հրամանատարը դրուած նամակ մը բռնուեցաւ, ատոր պարունակութիւնն և իրեն աքսորավայր կրող կնիքովը վաւերացուած։ Իրաւամբ յարդուած պիտուորականի մը կոչմանէ եղած մատնութեան այսպիսի ակնյայտի փաստ մը ապշեցուց զամէնքը։ Վասիլ ի զուր ջանաց ապացուցնել որ այն գիրը իրենը չէր, և ոչ այն սատրարութիւնը։ Կնիքը յայտնապէս կը խօսէր. իշխանին՝ մատանին կորսնցուցած ըլլալուն խոստովանութիւնը, արհամարհուեցաւ։

վերջապէս, պատապարտուելով պատիւը և կեանքը կորսնցնելու, թշուառ իշխանը բըռնադատուեցաւ փախստեամբ ինքզինքը ազատել: Գիշեր ժամանակ գահավիժաբար հասաւ Ռազլոկ, ինկրեց եղբօրմէն ինամք տանել աղջկանը, և մեկնեցաւ ցմիշա:

Կ'ըսուի թէ վերջը գրած ըլլայ առ Երեմիա իշխանը ինկրելով որ աղջիկը կոստանդինին քով ձգէ և անոր հացը չկարէ բերնէն: Այնուհետեւ ոչինչ լիմացուեցաւ անոր վրայօք: Ըսուեցաւ թէ յանկարծական հիւանդութեամբ կամ ընդդէմ Գերմանացւոց պատերազմի մէջ մեռած է, վասն զի կայսերական բանակին մէջ ծառայութեան մտած էր. սակայն խօսքեր էին միայն և ոչ աւելի:

Մեռած պէաք էր ըլլալ, վասն զի աղջըկան վրայօք տեղեկութիւն չէր հարցուցած: Փիչ ժամանակէն, ոչ ոք կը խօսէր այլ եւս անոր վրայ, միայն երբ անմեղութիւնը մէջ տեղ ելաւ այն առեն յիշեցին անոր անունը: Գուպռեվիչ անունով մէկը, մահամերձ, խոստովանեցաւ թէ ինքն էր այն եղեռնաւոր նամակին հեղինակը և կնքեր էր զայն բանակին մէջ գտած մատանիով մը: Սոսկումն և գութ ճմլեցին ամէն սրտերը: Դատապարտութեան վճիռը ջնջուեցաւ, պատիւը կրկին տրուեցաւ.

մարտիրոսութեան անապատ հատուցում: Իսկ Ռազլոկի կալուածը արդէն յարքունիս չէր գրաւած Երեմիա իշխանը: Զվասիլ լաւ ճանչնալով երբեք յանդգնաւոր չէր գտած զինքը, մանաւանդ թէ վասիլ անոր հզօր պաշտպանութեան կրնար ապաստանիլ առանց փախչելու: Սակայն ամօթոյն չհանդուրժելով փախչիլը որոշեր էր:

Հեղինէ Ռազլոկի մէջ հօրեղբօրը գթոտ ինամոյ տակ մեծցեր էր, և միայն հօրեղբօր մահուանէ վերջ սկսեր էին իրեն համար անտանելի օրերը: Կոստանդինի կինը, անձանօթ ընտանեաց զաւակ, բուռն և կոծովի կին մըն էր՝ զոր միայն էրիկը կրցեր էր ոանձել: Էրկանը մեռնելէն վերջ ձեռք առաւ Ռազլոկի մատակարարութիւնը: Ծառայները կը գողային աղջեաը և կը վախնային անկէ ինչպէս կրակէ. գրացիները զինքը ճանչնալու ատիթը չուտով ունեցան: Մատակարարութեան երրորդ տարին, երկու անգամ զէն ի ձեռին, այրական զգեստներ հագուած, ձիու վրայ, գլուխ անցած իրեն ծառայից և վարձուած ղազախներու, յարձակեցաւ Սիլինսքիներու վրայ: Անգամ մը, երբ Երեմիա իշխանին գունդերը Եօրճ Աշտարակներու շրջակայքը աւազակութիւններ

ընող թաթար խումբերը կը ցրուէին, իշխանուհին իրեն մարգիկներով Ռազլոկ ապաստանող փախստականները կատր կատր ըրեր էր: Կամաց կամաց սկսաւ Ռազլոկը իրեն սեպհականութիւն նկատել: Կը սիրէր զաւակները, սակայն անոնց լաւ պատսխարանութիւն տալու վոյթ չէր ըներ: Օրպոտաքս կրօնաւոր մը՝ զոր Քիեւէն բերել տւած էր, անոնց միայն կարդալ և գրել սորվեցուցած էր: Եւ սակայն Լուպլինէն հեռու չէին. հոն էր իշխանին արքունիքը, հոն երիտասարդները կրնային արքունեաց սովորութիւններու հետ ընտանանալ, զօրքերու մէջ եփիլ, կամ իշխանին գրոշին տակ երթալ տսպետ ծառայել: Սակայն իշխանուհին իրեն զաւակները Լուպլին չղրկելու պատճառները ունէր:

Երեմիա իշխանը կրնար յիշել թէ Ռազլոկ օրուն կը պատկանի, կրնար տեղեկութիւններ առնուլ Հեղինէի վրայօք և նաեւ, հօրը յիշատակին համար, զանիկա իրեն պաշտպանութեան տակն առնուլ: Այն տատն անհրաժեշտ պէտք էր թողուլ հեռանալ Ռազլոկէն: Ուստի իշխանուհին կը փափաքէր որ Լուպլինի մէջ Գուրցեվիչ անունը մոռցուի, անոր համար երիտասարդ իշխանները աւե-

լի Ղազախի քան ազնուականի կրթութիւն առած էին: Պզաիկուց պատսւ իշխանուհւոյն ամէն գործոց մասնակից եղեր էին: Բնածին բերմամբ, թշնամի գիրքերու և գրականութեան, ամբողջ օրերնին նետաձգութեամբ, սրախաղութեամբ և կռիսմարտութեամբ կ'անցնէին: Մատակարարութեան մասին բնաւ վոյթ չէին ըներ: Տխուր էր տեսնել իշխանական արեան այս շառաւիղները և իրենց կոշտ և բիրտ կերպերը, խոյս կու տային ազնուականութենէ և կը նախապատէին վայրենի Ղազախներու բարեկամութիւնը. Ղազախները և դաշտացիք զանոնք իրենց ընկեր կը համարէին:

Երբեմն վեցամսէն աւելի Սեչիա կը մնային, Ղազախներու հետ կողոպտսւի կ'ելլէին, Թրքաց և Թաթարաց դէմ արշաւանքներու կը մասնակցէին: Մայրերնին այս բանին հետ կատակ չէր կենար, վասն զի ճոխ աւարով տուն կը վառնային:

Այս արշաւանքներու մէկու մէջ, անդրանիկը՝ Բասիլիոս, Թաթարներու ձեռքը ինկեր էր: Եղբայրները, Պոկունի օգնութեամբ, յաջողեր էին փրկանք վճարելով ազատել զինքը, սակայն աջին աչքերը կուրցուցեր էին: Այն ժամանակէն ի վեր, բռնադատեալ

տունը մնալու, ինքզինքը կրօնական կրթութեանց տուած էր, մինչդեռ առաջ ընտանեաց ամենէն անտառակին էր։ Երիտասարդները իրենց արուեստար շարունակեցին, որուն համար Ղազախ իշխան մակսիմը ժառանգեցին։

Բաւական էր ակնարկ մը նետել Ռազլոկի վրայ գուշակելու համար թէ ինչ տեսակ մարդիկ են հոն բնակողները։ Երբ դեպանը և Աքշեպուցքի գոհն գիմաց հասան, փոխանակ ազնուական տուն մը տեսնելու, գիմացնին բացուեցաւ կաղնի գերաններով շինուած ընդարձակ ծածք մը ծակերու նման պատուհաններով։ Գլխաւոր շէնքին կից էին ծառայից և Ղազախներու համար սահմանուած բնակարանները, ձիաստանը և կառատունը՝ որոնք շէնքին հետ այնպիսի անկանոն և նախաջրհեղեղեան կոյտ մը կը կազմէին որ, եթէ լուսաւորուած պատուհանները չըլլային, մարդկային բնակարան պիտի չկարծուէր։ Ճակատի կողմի հրապարակին մէջ երկու անջրպի ջրհորներ կային, գոհն մօտ սիւն մը՝ որուն վրայ հաստատուած օդակէն կապուած էր արջ մը։ Մեծ դռնէ մը, նոյնպէս կաղնիէ, կը մտցուէին այս հրապարակը՝ զոր կը շրջապատէր խրամ մը և ցցապատնէշ մը։

Ճշմարիտ ամրոց մըն էր ամեն յարձակմանց դէմ պաշտպանելու։ Ղազախ պահակները կը յիշեցնէր, և թէպէտ իշխանական բոլոր տուները քիչ շատ ասոր կը նմանէին, սակայն ասոր պէս աւազակաց օրջի մը եռեւյթը չունէին։ Ահագին գամբռներ, օտարականները տեսնելնուն պէս սկսան ակռանեը կրճտել, շղթաները ցնցելով. ախոռանեըն ձիերու խրխինջը լսուեցաւ։ Երիտասարդ իշխանները և իրենց մայրը կանչեցին ծառայները և, ամիկ մարդկանց նման, յիշողներով տուին պէտք եղած հրամանները։

Հիւրերը ներս մտան։ Ռոզվան Ուրսու արդէն զղջացեր էր գիշեր մը հոն անցնել յանձն առած ըլլալուն, սակայն մեծ եղաւ զարմանքը երբ տեսաւ որ տանը ներսը բնաւ չէր համապատասխաներ արտաքին կոշտ և խեղճ երեւոյթին։

Նախ ընդարձակ գաւիթ մը մտան՝ որուն պատերը զարդարուած էին զրահներով, զէնքերով, գաղաններու մորթերով։ Երկու բարձր բուխերիներու մէջ կը վառէին փայտի խոշոր կոճղներ որոնց կարմրափայլ լոյսը կը տարածուէր ճոխ ձիու ծածկոյթի մը, շղթաշղուն զրահներու, ականակուռ տաճիկ լանջապահներու, սուսերազաններու, դրօշակնե-

րու, Թուրք և Լեհ սաղաւարտներու վրայ։ Հանգիպակաց պատէն կախուած էին հին վահաններ, նիզակներ, սուրեր, սլաքներ, Թանկագին կոթերով։ Անկիւնները՝ արջառ, գայլի, ագռաւի, կզաքիսի մորթեր. մի և նոյն պատերու մօտ, քիչ մ'աւելի ցածը, իրենց օղակներու վրայ կը նիրհէին շահէներ, բազէներ, արքայական արծիւներ՝ որոնք արեւելքէն բերուած էին։

Այս գաւթէն հիւրերը ընդարձակ սրահ մը մտան։ Հոս ալ լաւ կրակ մը կը վառէր. հոս ալ շքեղութիւնը մեծ էր։ Յատակին վրայ փռուած էին Թանկագին գորգեր, ճոխ կերպարանք պատերը կը ծածկէին։ Մէջ տեղը կար պարզ եղեւնի փայտէ երկայն սեղան մը՝ որուն վրայ դրուած էին ոսկեայ և վենետիկեան բիւրեղեայ սափորներ։ Սրահին չորս կողմը, աւելի պզտիկ սեղաններ, խոշոր արկղներ, զարաններ ծանրաբեռնեալ շիշերով, քանդակուած տուփերով, պղնձեայ աշտանակներով, ժամացոյցներով, զորոնք Տաճիկները վենետիկցիներէն առեր էին և Տաճիկներէն Ղազախները։ Բոլոր սենեակը լի էր շքեղ առարկաներով՝ որոնց գործածութիւնը տէրերու իսկ անծանօթ էր. սակայն ամէն կողմը այս շքեղութեան պարզութիւնն ալ կ'ընկերէր։ Պղնձով, եղեւնասով, սատափով զրուագեալ տաճիկ ճոխ արկղները չյղկուած տախտակներով շինուած գրաններու քով, եղեւնի փայտէ գեղջուկ աթոռակներ փափուկ և գորգերով ծածկուած բազմոցներու մօտ կը կենային։ Բազմոցներու բարձերը ասղնագործ էին, սակայն, փոխանակ փետուրներու, լեցուած էին յատկապէս չորցած տերեւներով։ Կերպասները և միւս շքեղ առարկաները կամ ոչինչ գնով գնուած էին Ղազախներէն կամ արժիւնք էին կողոպտուի ծեր իշխան Վասիլի և երիտասարդ Գուրցեվիչներու՝ որոնք ստպատակութիւնը կը նախապատրաստէին քան ընտանեաց և մտաւարարութեան տաղտկալի զբաղանքը։

Այս ամէնը նոր բան մը չէր Աքշեկուզքիի համար, վասն զի ծանօթ էր Ուգրանիոյ տվրութեանց. սակայն վաշահքը ապշեցուցած տեսաւ Գուրցեվիչ իշխանները մորթէ կօշիկներով և մազէ կրկնոցներով, ոչ լատզդունք քան զոր կը կրէին ծառաները։ Նոյնպէս ապշեցաւ Լոնկինոս՝ որ Լիտուանիոյ մէջ ուրիշ կարգ ու սարգի վարժած էր։

Իշխանները սիրալիր ընդունելութիւն մը կ'ընէին հիւրերուն սակայն այնպիսի ան-

շնորհք և անհեղեղ ձեւերով որ սեղակալը հազիւ կրնար բռնել ծիծաղը։

— Ուրախ ենք զձեզ սեռնելնուս, — ըսաւ Սիմէոն ներկայ եղողներէն առաջինը, — և երախտապարտ ձեր ազնուութեան։ Ասիկա ձեր առունն է։ Ողջոյն ամէնուդ, տեարք։

Ոչ շեշտը խոնարհ էր, և ոչ ինքը, կը տեսնուէր, իրեն հիւրերէն վար կը սեպէր ինքզինքը։ Սակայն և այնպէս կէս մէջքով ծռեցաւ, նոյնը ըրին եղբայրները, ենթադրելով որ այդպէս կը պահանջէ պատշաճութիւնը։

— Ողջոյն ամէնուդ, կրկնեցին խմբովին։

Նոյն միջոցին իշխանուհին Պոկուսի թեւէն բռնած անոր հետ մերձաւոր սենեակ մը մտան։

— Մաիկ ըրէ, Պոկուս, — ըսաւ նա, — հոս շատ խօսելու պէտք չկայ։ Կը տեսնեմ որ հաշտ աչքով չես նայիր երիտասարդ ոսպային և թէ սուիթ կը փնտռես անոր հետ զարնուելու։

— Մայրիկ, — պատասխանեց Ղազախը պատուին ձեռքը համբուրելով, — աշխարհք լայն է և ընդարձակ և ամէն մարդ իրեն ճամբան կրնայ երթալ։ Ես զինքը չեմ ճանչնար, բայց երիտասարդ իշխանուհւոյն չորս կողմը թող շատ չպառնայ, ապա թէ ոչ, պատուոյս վրայ կ'երդնում, զինքը երկու կտոր կ'ընեմ։

— Ինչ, յիմարեցար արդեօք. գլուխդ ձեր է, Ղազախ։ Ուրեմն թէ քու և թէ մեր կորուստը կ'ուզես։ Վիսնիովիեցքիի սպայնէրէն է, նշանաւոր մարդ է, զոր իշխանը պետպանութեամբ Խանին զրկեր է։ Լաւ գիտես թէ՝ եթէ անոր գլուխն մէկ մազը մեր տան մէջ իյնայ, ինչ կու գայ գլուխնիս։ Մենք պիտի տուժենք. իշխանը զմեզ կը վրնտէ տակէ տակի և գՀեղինէն կը տանի Լուպլին։ Այն տաճնը։ Անոր ձեռքէն պիտի յափշտակեմ զանիկա, Լուպլինի վրայ պիտի յարձակիս . . . ։ Փորձէ եթէ կ'ուզես ցցին համբ առնել։ Բեզի ինչ, եթէ սպան կը չանայ հաճելի ըլլալ աղջկան։ Ինչպէս եկաւ, այնպէս ալ կ'երթայ։ Հանդարտ կեցիր տեղդ, ապա թէ ոչ, չարիք մը հանդիպելէն առաջ, գնա, ուսկից եկար։

Պոկուն շրթունքները խածաւ, սակայն հասկցաւ թէ իշխանուհին իրաւունք ունէր։

— Լաւ, — ըսաւ, — վաղը կը մեկնին և մինչեւ վաղը կը համբերեմ. այսու պայմանաւ սակայն որ երիտասարդ իշխանուհին պիտի չերեւնայ։

— Իսկ դուն ինչ կը խառնուիս այդ բանին մէջ: Կ'ուզես որ անոնք կարծեն թէ ես պինքը բանասարկեալ կը պահեմ...: Խնդրեմ, յիշէ որ դուն չես այս տեղի տէրը:

— Մի բարկանար, իշխանուհի: Եթէ այդպէս կը հրամայես, պիտի լռեմ եթէ սրանեղուելենէ պայթելու ալ ըլլամ:

— Ապրիս, այդպէս կը սիրեմ զքեզ: Բնաւրը ձեռքդ ա՛ռ, զա՛րկ, երդէ՛, և կը տեսնես որ պիտի հանգարտիս...: Հմայական երթանք հնարերուն քով:

Սրահը զարձան՝ ուր իշխանները, չգիտնալով ինչպէս և ինչ խօսիլ օտարականաց հետ, կը ծուէին շարունակ և կը խնդրէին որ այն առանը մէջ իրենք զիրենք օտար չհամարին: Սբշեպուհիի անվնհներ Պոհուսի աչքերուն մէջ նայեցան, բայց բարկութեան կամ հրաւէրի նշան չտեսան: Երեսառարտ ամեմանին գէմքը անկեղծ ժպիտով մը կը փայլէր: Ձրեւէն այրած թուխ գէմք մ'ունէր, պիտերը առատ և սեւ, լայն ճակատ մը՝ ուռուն վրայ, բաշի նման, շուք կ'ընէին սեւաթոյն մազերը: Լայն պինդերով արծուռնդն քիթը և սպիտակ ակռաները՝ զորս կը ցուցնէր ամէն ժպտելուն, առագաստային երեսոյթ մը կու տային իրեն, սակայն ամբողջու-

թեամբը Ուզրանիոյ գեղեցկութեան տիպարն էր: Զգեստներուն ճոխութեամբը կը տարբերէր իշխաններէն: Հագեր էր արծաթեայ թելով ասղնագործեալ պարեգօտ մը և ծիրանեզոյն բաճկոնակ մը, այս գոյներ Բերեզլաւի բոլոր Ղազախներու յատուկ գոյնն էր: Մէջքը սեղմուած էր մեսաքսեայ գօտիով մը՝ ուսկից կախուած էր հարուստ սուր մը և որուն մէջ խոթեր էր ականակուռ կոթով տաճիկ պաշոյն մը: Հագուած զգեստներուն նայելով մարդ գիտցը մեծ իշխան մը պիտի կարծէր և ոչ թէ Ղազախ մը, մանաւանդ որ համարձակ կերպերը անոր գազախ ծագումը գուշակել չէին տար: Լոնկինոսի մտածեալ՝ որ նախահօրը և երեք գլուխներու պատմութիւնը կ'ընէր, ապա դառնալով տեղակալին, իրրեւ թէ ընտ բան մը անցած չըլլար մէջերնին, հարցուց.

— Լսեցի թէ խրիմէն կը դառնաս:

— Այ՛, — պատասխանեց չոր կերպով տեղակալը:

— Ես ալ գնացեր եմ հոն. և կը փափաքիմ նորէն տեսնել Պազիսարայի, եթէ տարածուած աղէկ լուրերը ճշմարիտ են:

— Ինչ լուր կ'ուզես ըսել:

— Կ'ըսուի թէ մեր վեհափառ տէրը ըն-

պէմ Թրքաց պատերազմ պիտի հրատարա-
կէ, թէ իշխանը սուր և հուր պիտի թափէ
Խրիմու վրայ: Յնծութիւնը մեծ է բոլոր Ու-
գրանիոյ մէջ: Եթէ այդպիսի զօրավարի մը
հրամանատարութեամբ յարձակում չընէ
Պագիսարայի վրայ, ուրիշի մը հրամանին
տակ յոյս չկայ թէ խրախուսուի գինուորու-
թիւնը:

— Կեցցէ, կեցցէ. ամեն մարդ ուրախ
պիտի ըլլայ, — պոռացին Գուրցեվիչները:

Պոկոնեին իշխանին վրայօք այսչափ յար-
գանօք խօսիլը շատ հաճոյ անցաւ տեղակա-
լին, անոր համար, ժպտելով ըսաւ քաղցրու-
թեամբ:

— Կարծես Զաբորոժինեորու հետ ունե-
ցած պատերազմներդ բաւական չեն. և սա-
կայն անոնց դէմ կռուելով տացիր ես այդ
փառքը և համբաւը:

— Ոդորմելի պատերազմ և անշուք
փառք:

Նոյն միջոցին դուռ մը բացուեցաւ և Բա-
սիլիսա, Գուրցեվիչներու մեծ եղբայրը, ներս
մտաւ: Հեղինէ ձեռքէն բռնած կ'առաջնորդէր
անոր: Միջահասակ, ածգդին և նիհար մարդ
մըն էր. նեղութենանց և թշուառութենանց
պատճառաւ, ժամանակէն առաջ ճերմկած

երկայն մազերը ուսերէն վար կ'իջնային: Աչ-
քերուն տակը, երկու կարմիր ծակեր կային:
Պղնձայ խաչելութիւն մ'ունէր ձեռքը, որով
օրհնեց սրահը և ներկայ եղողները:

— Յանուն Հօր և Որդւոյ և Ամենասուրբ
Հոգւոյն կը ցաւիմ, — ըսաւ, — եթէ ա-
ռաքելներ էք և մեզի աւետիս կը բերէք,
օրհնեալ ըլլաք բերնոտնեայ տան մը մէջ:
Ամէն:

— Ներեցէք, տէրդ, — ըսաւ ցած ձայ-
նով իշխանուհին, — քիչ մը տակաւ է մաքով:

— Գրուած է Թղթոց մէջ, — շարունա-
կեց Բասիլիսա, նայելն խաչակնքելով օդին
մէջ, — « ով որ իրեն արիւնը հատուցոց հա-
մար կը թափէ, պիտի փրկուի. ով որ աշ-
խարհի հարստութեանց համար կը մեռնի,
նա պիտի կորսուի »: Ազօթեցնք: Վայ ձեզի,
եղբայրներ, վայ ինձի. մենք կողոպտուի
համար պատերազմի գնացինք: Մի Աս-
տուած, դուն ազատէ մեզ մեզաւորացս ...:
Իսկ դուք, հիւրեր, ինչ լուր կը բերէք մե-
զի. առաքեալնե՞ր էք ...:

Լսեց, կարծես պատասխանի կը սպասէր:

— Ակրպիսի բարձր պաշտօնի մը շատ
անարժան ենք, — պատասխանեց Սքշեուցքի:

— Մենք զինուորներ ենք՝ պատրաստ մեր

կեանքը տալու հաւատոյ և հայրենեաց համար։

— Եթէ այդպէս է՝ կը փրկուինք, – ըսաւ կոյրը, – բայց ձեզի համար գեռ չէ հասած փրկութեան ժամը ...։ Վա՛յ ձեզի, եղբայրք, վա՛յ ինձի։

Հառաչելով ըսաւ այս վերջին խօսքերը և այնպիսի յուսահատութիւն մը նկարուեցաւ դէմքին վրայ որ հիւրերն չէին գիտեր թէ ինչ ընեն։ Հեղինէ գինքը նստեցուց, գաւաթիը վազեց, և վինը ձեռքը, պարձաւ։ Մեղմ ձայնը հնչեց և օրիորդը երգեց սրբազան երգը.

Գիշեր և ցօղակ կ'աղօթեմ առ Քեզ, ո՛վ Տէր Աստուած,
Դու սրբէ մեր աչքերուն արտասուքները.
Եկեր Հայը գթած մեղաւորին,
Ջմեզ չարէն պահէ, ո՛վ Հայր Սուրբ։

Կոյրը, գլուխը ծռած, մտիկ ըրաւ երգը՝ որ գինքը կամաց կամաց կը հանդարտեցնէր։ Կամաց կամաց փարատեցաւ դէմքին վրայէն ցաւի և սարսափի արտայայտութիւնը։ Վերջապէս կզակը կուրծքին կռմնցուց, քնացաւ։

— Թանի որ երգը չէ պակրած, — ըսաւ ցած ձայնով պատաւը, – կը հանդարտի և կը քնանայ։ Աւազակները իրեն սեւեռեալ պաշտպաններն են. ով որ հոս գայ միշտ կը հարցնէ թէ առաքեա՞լ մըն է։

Հեղինէ երգելը կը շարունակէր.

Դուն եղիր իմ առաջնորդս, ո՛վ Տէր, դուն պանդուխտին
Յուցուր ճամբան զոր խաւարը կը ծածկէ.
Դուն իմ խեղճուկ նաւակս ուղղէ դէպ ի նաւահանգիստ,
Մխայն և անեզր ծովու մէջ կորսուած։

Օրիորդին ձայնը երթալով կը զօրանար, և այնչափ գեղեցիկ էր երգչուհին որ տեղացկալը զայն դիտելէն չէր յագենար։ Ամենայն ինչ մոռցած և յափշտակուած էր, սթափեցաւ միայն երբ իշխանուհին հրամայեց.

— Բաւական է։ Ան այժմ չարթննար. հաճէիք, տեարք, ընթրիքի նստիլ։

— Հաճեցէք պատուել մեր սեղանը, – կրկնեցին հրաւէրքը երիտասարդ իշխանները։

Ռոզվան, փորձ շքեղիր պալատական, թեւը տուաւ իշխանուհւոյն, Սքշեպուքի՝ հեղինէին։ Երբ թեւին վրայ զգաց այն ձեռքին թեթեւ հպումը, երիտասարդ սպային սիրտը մոմի պէս հալեցաւ և աչքերը փայլփլեցին։

— Երկնից հրեշտակներն անգամ, – ըսաւ անոր ցած ձայնով, – քեզի պէս չեն երգեր։

— Մեղք է ըրածդ, – պատասխանեց աղջիկը, – իմ երգս հրեշտակաց երգին հետ կը բաղդատես։

— Մեղք ըլլալը չեմ գիտեր. այս միայն գիտեմ որ երջանիկ պիտի ըլլայի եթէ աչքերս կորնչցնելով ներքաշնակ ձայնդ միշտ լսէի։ Բայց ինչ կ'ըսեմ... այն աստն պիտի չկարենայի զքեզ տեսնել և այդ ինծի համար ամենադառն մարտիրոսութիւն մը պիտի ըլլար։

— Այլպէս մի խօսիր. վաղը պիտի մեկնիս և վաղն իսկ պիտի մոռնաս գիս բոլորովին։

— Ո՛չ, ո՛չ. ես զքեզ այնչափ կը սիրեմ որ մինչեւ ի մահ ուրիշ սէր պիտի չճանչնամ, և երբեք, երբեք, պիտի չկարենամ մոռնալ զքեզ։

Աղջկան դէմքը սաստիկ շառագունեցաւ, սիրտը արտիել սկսաւ։ Շրթունքները դողդողացին, սակայն չկրցաւ պատասխան մը արտասանել։

— Դուն, մանուածդ, գիտ պիտի մոռնաս այն գեղեցիկ Ղազախին համար...։ Նա պիտի գիտնայ քնարով ընկերել քու երգերուդ։

— Ո՛հ, երբեք, երբեք, – թոթովեց Հեղինէ։ — Զգուշացիր միայն անկէ, ահաւոր մարդ մըն է։

— Ես անկէց չեմ վախնար եթէ բոլոր Սեչխան ալ հետը ունենայ։ Քեզի համար ամեն վտանգի պատրաստ եմ։ Դուն ես իմ գանձս, իմ աչացս լոյսը...։ Սակայն ըսէ, ըսէ, կ'ազաչեմ, կը սիրե՞ս զիս։

Մեղմ այո՛ մը հնչեց Սքշեղուզքիի ականջներուն, որուն այնպէս թուեցաւ թէ ամբողջ սիրտ միանգամայն ակռան բարձրանալ կուրծքին տակ։ Ամեն բան չորս կողմը լուռ եւ կը ժպտէր իրեն։

Սեղանի ժամանակ գիմացը կը տեսնէր Պոկունի գունաթափ դէմքը, սակայն, այլ եւս ապահով ըլլալով որ Հեղինէ կը սիրէ զինքը, բնաւ հոգը չեղաւ։ Իրեն միտքը բոլորովին տարբեր մտածմունքներ զբաղեցուցած էին։ Աղջիկը այնչափ մօտ նստած էր իրեն որ գրեթէ ուսերը կը շոշափէին. կը տեսնէր անոր դէմքին կարմրութիւնը, վրդոված կուրծքը, աչքերը՝ որոնք մերթ երկայն արտեւանունքներու տակ կը ծածկուէին և մերթ երկու աստղերու պէս կը փայլփլէին. իշխանուհւոյն երկաթեայ լուծը, և շարունակ բռնութիւնը անոր երակներուն մէջ Ազրանիոյ արեան բոցը չէին կրցած մարել։ Սիրոյ ներ-

մեկ ճառագայթ մը վէրքը ի նոր կեանս կ՚արթնցնէր, նման ծաղկի մը որ կ՚արթնայ արեւու առաջին համբոյրէն: Անհամբեր սիրոյ և կատարեան ամօթխածութեան թովիչ կոիւ մը երջանկութեամբ և կսկիծով կը պայծառացնէր անոր վէմքը:

Աքշեղուզքի ինքիրմէ դուրս ելած էր: Շատ խմեց, սակայն վէրէն սիրոյ արբեցութեան չկրցաւ յաղթել: Զանիկա միայն կը տեսնէր, զանիկա միայն. չանդրազարձաւ իսկ որ Պոկունն երթալով կը գտնաթափէր, մերթ ընդ մերթ ջղային ցնցմամբ ձեռքը գաշոյնին կոթին կը տանէր. չլսեց Լոնկինոսի երրորդ անգամ նախահօր քաջութիւններու պատմութիւնը, և ոչ Գուրցեվիչներու իրենց ըրած կոշտպուտներու համար պարծենալը: Բայց ի Պոկունէն ամենքը կը խմէին, օրիորդը պառաւ իշխանուհին կու տար, երբեմն գաւաթը վերցնելով իշխանին կենաց համար, երբեմն Լուփուլ փոխարքային: Կը խօսէր կայսր Բասիլիոսին վրայ, ժամանակին անոր գործած քաջութեանց, զժբաղդ պատերազմին և անոր մասնաւոր ներկայ վերջակին վրայ, զոր Սիմէոն, որդիներէն մին, այսպէս կը բացատրէր.

— Եթէ փոշտոյ հասիկ մը բաւական է

մարդու մը աչքերը կուրցնելու, ինչպէս պիտի չապականէ բանաւորութիւնը ըզեղէն վըրայ թափուած կաւերը:

— Յայտնի է, — պատասխանեց Լոնկինոս, — ամենափափուկ գործարան մըն է:

Պառաւ իշխանուհին Պոկունի վէմքի չափազանց այլայլութիւնը նկատեց:

— Ինչ ունիս, բազէ՛, — հարցուց անոր:

— Սիրտս կսոր կսոր կ՚ըլլայ, — պատասխանեց պատուութեամբ, — սակայն Զազախի մը խօսքը հովը չի տանիր. պիտի համբերել:

— Համբերութիւն, զաւակս. պիտի չզըղջաս վերջը:

Ընթրիքը լմնցած էր, բայց սափորներու մէջ գինին դեռ կը փրփրար: Երեկոյթը աւելի զուարթ ընելու համար, ներս կանչեցին Զազախ պարաւորներ: Կիթառներ և թմբուկներ հնչեցին. կէս գուն երիտասարդաց պարը սկսաւ: Փիչ վերջ, երիտասարդ իշխաններն ալ ոտք ելան և սկսան պարել: Պառաւ իշխանուհին, ձեռքերը կողերուն դրած, շորորալով և երգելով առաջ եկաւ: Օրիորդն սիրտ առած Աքշեղուզքի ալ ուզեց պարել Հեղինէի հետ: Երբ գրկեց անոր փափուկ մէջքը, այնպէս երեւցաւ իրեն թէ

հօթներորդ երկինքը յափշտակուած է։ Պարբին շարժմանց ժամանակ Հիղինէի երկայն խոպոպիքները երիտասարդ սպային վիզը պլլուեցան, իբրեւ թէ կապէին զինքը հաստատուն կերպով և ցմիշա։ Բոլոր հպարտն զգածուած և անկարող զսպելու ինքզինքը, երիտասարդը, յարմար վայրկեան մը գտնելով, համբուրեց անոր բերանը։

Քիչ յետոյ, ամէնքը քնանալու քաշուեցան։

Երբ իրենց համար պատրաստուած ննջասենեակին մէջ Լանկինոսի հետ մնաց, տեղակալը աթոռակի մը վրայ նստաւ բսեխլով.

— Վաղը ուրիշի մը հետ պիտի երթաք Լուպլին։

Լանկինոս՝ որ հազիւ լմնցուցեր էր ատրճիքները, աչքերը մեծ բացաւ ու հարցուց.

— Ինչ, դուն հո՞ պիտի մնաս։

— Ո՛չ, ես հոս չեմ մնար, հապա իմ սիրտս։ Դուն պիտ սատիկ ալլալած կը տեսնես ...։ Հազիւ չունչ կրնամ առնել։

— Երիտասարդ իշխանուհւոյն սիրահարուեր ես թերեւս։

— Ա՛յո՛։ Քունը աչքերէս փախաւ, և ես միայն հառաչել պիտեմ ...։ Քեզի կ'բսեմ, վասն զի, զգայուն ըլլալով, լաւ կրնաս հասկնալ քաշած տանջանքս։

— Տաղտա՛պ ... զի՛ն ալ ժուժկալութեան ուխտ ըրեր ես։

— Ո՛հ, ո՛չ ...։ Եթէ ամէն մարդ այդ ուխտը ընէ, մարդկային ցեղը կը չնչանի բոլորովին։

Խօսակցութիւնը ընդմիջեցաւ ծառայի մը ներս մտնելովը։ Սեւ և շարժուն աչքերով, չորցած խնձորի նման կնճռոտ դէմքով ծեր Թաթար մըն էր։ Նայուածք մը ձգեց Աքշեզուզքիի վրայ՝ որ շատ բան լսել կ'ուզէր, և հարցուց.

— Ձեր մեծութիւնը ինծի տալիք հրամաններ ունի՞. Թերեւս քնարեր ազէկ գինի՞...։ Ո՛չ, — կրկնեց քիչ մը վերջ և, մատնաշոյով տեղակալին, ցած ձայնով բսաւ.

Իսկ ես երիտասարդ իշխանուհւոյն կարմանէ քեզի լսելիք խօսք մ'ունիմ։

Ա՛հ, — գոչեց խնդութեամբ Աքշեզուզքի։ — Խօսէ՛... կրնաս իրեն գիմացը խօսիլ... բարեկամէս ծածկելի գաղտնիք մը չունիմ։

Թաթարը զգեստին թեւին մէջէն հանեց ժապաւէնի կտոր մը։

— Երիտասարդ իշխանուհին այս ժապա-

ւէնը կը խաւրէ քեզի իբրեւ նշան որ ինքը բոլոր սրտովը և հոգւովը կը սիրէ զքեզ։

Տեղակալը յափշտակեց ժապաւէնը, սկսաւ կատաղաբար համբուրել զայն և կուրծքին սեղմել։

— Ուրիշ ինչ յանձնեց քեզի ինծի ըսելու, — հարցուց, քիչ մը հանդարտելէն վերջ։

— Թէ կը սիրէ զքեզ բոլոր հոգւովը։

— Այդ լուրը ինծի տալուդ համար առ քեզի թալէր մը։ Ուրեմն ատոր քեզի ըսա՞ւ թէ կը սիրէ զիս։

— Այ՛ո։

— Ա՛ո քեզի ուրիշ թալէր մ՚ալ։ Տէր Աստուած, օրհնէ՛ զինքը։ Նա աշխարհիս վրայ ամէն բանէ աւելի սիրելի է ինծի։ Ըսէ՛ իրեն... ա՛չ, մանաւանդ, սպասէ՛, զրեմ իրեն. ինծի թուղթ և գաղամար մը միայն բե՛ր։

Ինչ. — հարցուց Թալթարը։

— Գաղամար մը, գրիչ մը և թուղթ։

Տանը մէջ այլ տեսակ բան չկայ։ Վասիլ իշխանին ժամանակը, այո՛, կը գըտնուէր, վերջն ալ, քանի որ երիտասարդ իշխանները կրօնաւորէն դաս կ՚առնէին. բայց հիմակ շատ ժամանակ անցեր է անկէց ի վեր։

Սքեղտուցքի ձեռքերով ծունկերուն զարկաւ։

— Լանկինա՛ս, արդեօք գիտցած ով քովդ գաղամար մը և գրիչ մը չի՞ գիտնար։

Լիտւանիացին թեւերը խաչաձեւ տարածեց և աչքերը դէպ ի առաստաղ բարձրացուց։

— Նզո՛վք, — պոռաց տեղակալը, — ճշմարիտ գժբաղդութիւն մըն է այս։

Թալթարը այս խօսակցութեան ժամանակ կրակին գիմացը կծկեր էր։

— Ինչ բանի կը ծառայէ գրելը, — ըսաւ վառարանին դայտերը խառնելով։ Երեւոյթով իշխանուհին քնանալու դնաց։ Ինչ որ ձեր մեծութիւնը կ՚ուզէր գրել, վազը առաւօտ կրնայ ըսել իրեն։

— Լաւ ուրեմն, թո՛ղ այդպէս ըլլայ։ Կ՚երեւի որ հաւատարիմ ծառայ մըն ես դու։ Ա՛ո քեզի երրորդ թալէր մ՚ալ։ Շատոնց է այս տան կը ծառայես։

— Ո՛հ, ո՛հ։ Քառասուն տարի կ՚ընէ որ վասիլ իշխանը զիս իրեն քով առաւ, և այն ատենէն ի վեր կը ծառայեմ հաւատարմութեամբ և անձնանուիրաբար։ Այն գիշերը՝ յորում ցմիշա մեկնեցաւ ասկէ, զիս կանչեց և ըսաւ. «Իլարիոն, տղան քովէն մի՛ հեռանար և պաշտպանէ զինքը աչքի բիբի նման։ «Լագա էլ Ալլահ»։

— Իսկ դուն կը պաշտպանե՞ս զինքը։

Այո՛, կը պաշտպանեմ։

— Ըսէ ինծի բոլոր պատճառդ։ Ի՞նչ կիանք է անոր կիանքը։

Մե՛ղ, չարակամ որոգայթներ կը սպառնան իրեն։ Զինքը կ'ուզեն Պոկունին, այն անիծեալ շանը, տալ։

— Պիտի չյաջողին ...։ Հիմա իրեն պիտոյ կեցող ախոյանը պիտի գտնէ։

— Այո՛, — կրկնեց ծեր ծառային, վառարանին փայտերը շիտակելով։ — Կ'ուզեն Պոկունին տալ, որպէս զի առնէ տանի, ինչպէս գայլ մը զգառը, որպէս զի իրենց ձեռ Ռազլոկը. վասն զի Ռազլոկը իրենցը չէ, հապա երիտասարդ իշխանուհւոյին է։ Պոկուն այս բանիս կը հաւանի. եղեգնաւոյն մէջ հոս գտնուած աւազէն աւելի ոսկի և արծաթ ունի, բայց աղջիկը զինքը տանել ոկսաւ այն վայրկենէն երբ տեսաւ, իրեն ներկայութեան, անոր մարդ մը խաղխողելը։ Աբիւնը զիրենք կը բաժնէ. արիւնը և առելութիւնը։

Տեղակալը բոլոր գիշերը չկրցաւ քնանալ։ Սենեակին մէջ վեր վար կը քալէր, լուսինը կը դիտէր, կը մտածէր։ Հիմա կը հասկնար աղջիկը Պոկունին տալու գաղտնիքը։ Ուրիշ ո՛և իցէ մէկու մը հետ եթէ առուտուր ընէին, սա իրեւ օժիտ պիտի պահանջէ Ռազլոկը և թերեւս նաեւ խնամակալութեան հաշիւը։ Անոր համար կ'ուզէին աղջիկը Ղազախին տալ։ Այս գաղափարին, առաջին ցնցուեցաւ Աքշեպուցքի և ձեռքով սուրը փնտռեց։ Ոչ ոքի կը դիպուածէր հանել վասն խորհուրդը, և կը զգար թէ պիտի յաջողի, վասն զի Ուրիմիա իշխանն ալ Հեղինէի խնամակալ էր։ Ռազլոկը վասիլ իշխանին արուած էր, իսկ վասիլ զրած էր առ իշխանը անոր յանձնելով աղջիկը։ Միայն պատերազմը, գործերը, ուրիշ ծանր պետական գործեր եղած էին վասիլի ընդունած իշխանական պարգեւը վայելելու։ Սակայն բաւական էր յիշեցնել իշխանին, արդարութիւնը կը յաղթանակէր։

Արշալոյսը ծագեր էր, երբ Աքշեպուցքի անկողին մտաւ։ Շուտով քնացաւ խոր քունով մը, և արդէն վճռուած խորհուրդով մը արթնցաւ։ Կառքերը պատրաստ էին, պիտնուորները ձիու վրայ, ուստի իրեր և կենդանիներ ճամապարհօք հագուեցան։ Դեսպանը Գուրցեվիչներու և պատուհւոյին հետ կը նախաճաշէր։ Պոկուն չէր երեւար, և չէին ալ գիտեր թէ կը քնանայ դեռ թէ մեկներ է։

Աքշեպուքի, կազդուրուելէն վերջ, դարձաւ ղէպ ի պառաւ տանտիկինը։

— Իշխանուհի, – ըսաւ, – քանի մը վայրկեանէն կը մեկնինք, սակայն ձեր մեզի նուիրած հիւրասիրութեան համար շնորհակալ ըլլալէս առաջ, նախ որ առանձին քեզի հետ խօսիմ։

Իշխանուհին յանկարծակիի եկաւ։ Ակնարկ մը նետեց որդւոց, գեսպանին և Լանկինոսի վրայ. անոնց ղէմքին վրայ կ'ուզէր կարդալ թէ ինչ բանի վրայ է խնդիրը։ Ապա, քիչ մը այլայլած, պատասխանեց.

— Պատրաստ եմ։

Գեսպանը ուզեց ելլել քաշուիլ, սակայն իշխանուհին արգիլեց զինքը և ինքը գաւիթը ելաւ։ Երիտասարդ իշխանները ալ իրենց մօրը հետեւէն գնացին։

— Ինչ բանի վրայ կ'ուզես խօսիլ ինծի հետ, – հարցուց իշխանուհին։

Տեղակալը գրեթէ սպառնալից իրեն նայեցաւ։

— Ներէ՛, իշխանուհիս, ներեցէ՛ք դուք ալ իշխաններ, եթէ, հակառակ սովորութեան, յանուն իմ կը խօսիմ ձեզի։ Սակայն հարկն լուծանէ զօրէնս, և ես խոնարհաբար կը խնդրեմ ձեզմէ Հեղինէ իշխանուհւոյն ձեռքը։

Կայծակի յանկարծական ճայթիւնը այնչափ պիտի չապշեցնէր զիշխանուհին և իրեն չորս որդիքը որչափ ըրին տեղակալին խօսքերը։ Ապշութեամբ երեսը նայեցաւ, իսկ նա կանգուն, վսեմ, կեցեր էր իբրեւ թէ հրամայելու քան աղաչելու իրաւունքն ունենար։

— Հեղինէի ձեռքը կը խնդրես, — հարցուց իշխանուհին։

— Այ՛ո, իշխանուհի, այդ է իմ փափաքս։

Վայրկեան մը լռութիւն տիրեց։

Պատասխանի մը կը սպասեմ, իշխանուհի։

— Ներէ՛, – պատասխանեց պառաւը չոր և ցուրտ շեշտով մը։ — Խնդիրքդ մեզի մեծ պատիւ կը բերէ, սակայն մեր ձեռքը չէ զայն գոհացնելը, վասն զի Հեղինէ ուրիշի խոստացուած է։

— Լաւ մտածէ՛, իշխանուհի, թերեւս այդ խոստումը օրիորդին կամաց հակառակ ըլլայ, և թերեւս ես լաւագոյն եմ քան առ որ սահմաներ էք զինքը։

— Արժանիքը պատեհը ինծի կ'իյնայ։ Կարելի է թէ աշխարհիս ամենակատարեալ մարդն ես, սակայն սա սոսկ է որ մեկզմեկ չենք ճանչնար։

Ծեղակալը աւելի վեհ կերպարանք մ՚առաւ, աչքերը փայլատակեցին սպառնալից։

— Բայց ես զձեզ կը ճանչնամ, մատնիչներ, – պոռաց։ — Գաւք կ՚ուզէք օրիորդը տալ հասարակ մարդու մը, գեղացիի մը, որպէս զի անիրաւութեամբ ձեռք բերած կալուածը ձեզի մնայ։

— Մանիչը դուն ես, – զոռաց իշխանուհին։ — Դուն որ այսպէս կը փոխարինես հիւրասիրութիւնը։ Մե՛ռ, օ՛ձ։ Իսկ դուն ով ես. ուսկի՞ց ելար դուրս։

Երիտասարդ Գաւրցիվիչները պատէն կախուած զէնքերուն աչք մը տուին։

— Վա՜ թշուառականներ, – պոռաց Սքշեպուցքի։ Որը պզկան սառցուածքին տէր եղեր էք, սակայն պիտի չվայելէք զայն, ո՛չ։ Վաղը ամենայն ինչ պիտի պատայ իշխանը։

Իշխանուհին ցասքեց դէպ ի սենեակին մէկ անկիւնը, յափշտակեց սրսի շամիւռը մը և խայտաւ դէպ ի յանդուգնը։ Իշխաններն ալ, մէկը սուր ի ձեռին, ուրիշ մը գանակով կամ երկաթապատ լախտով զինուած, կատաղի գայլերու վոհմակի պէս, պաշարեցին զինքը։

— Մե՛ռ, դուն կ՚ուզես իշխանի՞ն երթալ, – որատաց իշխանուհին։ — Լաւ ուրեմն, գիտցիր որ ասկէց կենդանի դուրս պիտի չելլես։ Այս է քու վերջին ժամդ։

Սքշեպուցքի, թեւերը խաչաձեւ կուրծքին վրայ պրած, տեղէն անդամ չշարժեցաւ։

— Ես՝ իրրեւ գեսպան իշխանին, խրիմէն կը գառնամ, – ըսաւ, – և եթէ ինծմէ կաթիլ մը միայն արիւն թափի, երեք օրուան մէջ հոս քար քարի վրայ չի մնար, գուք ալ Լուպլինի բանտերուն մէջ կը փտիք։ Զկայ աշխարհիս վրայ ոյժ մը որ կարող ըլլայ զձեզ ազատել։

— Թո՛ղ այդպէս ըլլայ, մենք կը կորսունք, սակայն դո՛ւն՝ մեզմէ առաջ։

— Լաւ ուրեմն, զարկէ՛ք, ահաւասիկ կուրծքս։

Այս խօսքերուն, կարծես աներեւոյթ շղթաներ կապեցին յարձակողներու ձեռքերը։ Բարկութենէ կը դողային, սակայն ոչ ոք կը յանդգնէր հարուածել։ Վիսնիովիեցքիի ահաւոր անունը զերկինք զինաթափ կ՚ընէր։ Սքշեպուցքի կը յաղթանակէր։ Իշխանուհւոյն անզօր կատաղութիւնը լուսանցց հեգեղի մը փոխուեցաւ։

— Թափառական, ժանտ չարագործ։ Ազնուականաց արիւնով ազնուանա՞լ կ՚ուզես։ Սակայն խաբուեր ես ...։ Օրիորդը առաջին

հանդիպողին կու տանք, բայց ոչ քեզի ...։ Իշխանն իսկ իրաւունք չունի մեզի հրամայելու որ քեզի տանք։

— Ես իմ աղնուականութեանս վրայ պարծենալ չեմ ուզեր, այսչափ կ'ըսեմ որ, թէպէտ իշխան, սակայն վահանս և սուրս հաւէտ բերելը ամօթ պիտի չսեպէք ձեզի։ Եթէ ձեզի համար գեղջուկ զազախ մը լաւ է, ես շատ բարձր եմ անկից ...։ Հարստութիւնս ձերինէն վար չի մնար, և եթէ շնորհէք ինծի Հեղինէի ձեռքը, ես ձեզի կը թողում Ռազմիկը և խնամակալութեան հաշիւ չեմ պահանջեր։

— Ձես կրնար նուէրել ինչ որ քուկդ չէ։

— Ես նուէր չեմ ըներ, հապա ասպետական պատուոյ վրայ կը խոստանամ։ Ըմբռնեցէք. կամ հաշիւ ներկայացնել իշխանին և ամէնէ հեռանալ, կամ Հեղինէն առ ինծի և սէր ըլլալ Ռազմիկի։

Ալսի շամփուրը շառաչմամբ գետին ինկաւ իշխանուհւոյն ձեռքէն։

— Ըմբռնեցէք, կրկնեց Արշեղուցքի. — խաղաղութիւն կամ պատերազմ։

— Բաղդ ունիս որ, — ըսաւ պառաւը խռնարհ շեշտով մը, — Պոկունը հոս չէ ... ապա թէ ոչ արիւն կը թափէր հոս։ Երէկ իսկ կասկածներ ունէր ...։

— Իշխանուհի՛. ես սուրը չեմ կապած որ կողերս միայն ծեծէ։

— Սակայն, տեղակալ, մտածէ ըրածիդ վրայ. լաւ կ'երեւի քեզի ուրիշին տունը մտնել, յարձակում ընել բնակչաց վրայ և առնուլ տանիլ աղջիկ մը այնպէս իբր թէ տաճիկ գերութենէ կ'ազատուի։

— Ուրիշ միջոց չկայ քանի որ դուք զանիկա գեղջուկի մը կ'ուզէիք ծախել։

— Պոկունին այդ մակերը մի տար. թէպէտ անծանօթ ծնողաց զաւակ, համբաւաւոր պատերազմիկ մըն է, քանի ասպետ, մենք զինքը ի մահկանեէ կը ճանչնանք։ Զեռքէն նշանածը յափշտակելը սիրտը ծակել է։

— Իշխանուհի, ժամանակն է, պէտք է մեկնիմ։ Ներեցէք որ նորէն կրկնեմ. ընտրեցէք։

— Դուք ինչ կ'ըսէք, — հարցուց պառաւը իրեն որպիներուն։

Իշխանները լուռ և տարտամ մէկմէկու երեսը նայեցան։

— Եթէ կը հրամայես մեզի զինքը սպանանել, կը սպաննենք. աղջիկը իրեն տալ, թող առնէ, — պատասխանեց վերջապէս Սիմէոն։

— Անյարմար է երկայրաբանութիւնը։ Դուն, — յաւել, դառնալով Աքշեղուգքիի, — զմեզ կը բռնապատես և կը տաղնապեցնես։ Պոկուն դիւահար մըն է, ամեն բանի կարող։ Ո՛վ պիտի ազատէ զմեզ անոր վրէժխնդրութենէն։ Կարելի է թէ իշխանը սպաննէ զանիկա, սակայն մեր վրայ յարձակելու ժամանակ պիտի զտնէ նա։ Ինչ ընելու է, ինչ ընելու է ...։

— Այլ իմ փոյթս չէ։

Իշխանուհին վայրկեան մը լուռ մտածեց։

— Մտիկ ըրէ՛, տեղակալ։ Ա՛ռ այժմ այս բանս գաղտնիք ճայ։ Պոկուն Բերեզլաւ կը ղրկենք և մենք Հեղինէի հետ Լուպլին կ՛երթանք։ Իսկ դուն խնդրէ իշխանէն որ առ ժամս դունդ մը զինուորաց ղրկէ Ռաղլոկ։ Պոկուն հինգ հարիւր զազախ ունի՝ որոնց մէկ մասը հոս է արդէն։ Հեղինէն հիմա առնիլը անկարելի է, ձեռքէդ կը յափշտակէ զայն անմիջապէս։ Մենինէ, մէկու մը բան մի՛ ըսեր և սպասէ մեզի։

— Սպասեմ՝ որ դիս խաբէ՞ք։

— Ո՜հ, եթէ կարենայինք ... ։ Բայց դուն գիտես թէ չէ կարելի։ Երդուընցիր դուն պատուոյդ վրայ, որ այս միջոցիս, գաղտնիքը պիտի պահես։

— Կ՛երդնում։ Իսկ դուք կը շնորհէ՞ք ինծի Հեղինէի ձեռքը։

— Բռնապատեալ ենք շնորհելու զայն քեզի, թէպէտ Պոկունի վրայ կը ցաւինք։

— Է՜հ, քաջ եղէք, — գոչեց Աքշեղուգքի իշխաններուն դառնալով, — չորս կարիճ երիտասարդներ վախնա՞ Պոկունէն և ուզել զայն խարդախութեամբ բռնե՞լ։ Թէպէտ իմ պարագաս է ձեզմէ շնորհակալ ըլլալ, սակայն չեմ կրնար չըսել թէ այդ ճամբան պատուաւոր մարդու ճամբայ չէ։

— Այդ բանը քեզի չվերնար, — երեսն ի վեր պոռաց իշխանուհին։ — Անոր հինգ հարիւր Ղազախներու դէմ քանի՞ զինուոր ունիս։ Կարող պիտի ըլլա՞ս պաշտպանել զմեզ ... պաշտպանել Հեղինէն՝ զոր բռնութեամբ կրնայ առնուանդել ... ։ Գնա՛, գնա՛ Լուպլին, մենք մեր ընելիքը լաւ գիտենք։ Քու ուզածդ՝ Հեղինէն ձեռքդ հասնիլն է։

— Ինչպէս կ՛ուզէք այնպէս ըրէք ... ։ Բայց անոր մէկ մազին չդպչուի, ապա թէ ոչ, վա՛յ ձեզի։

— Թող մէկդի սպառնալիքները, խնդրեմ, եթէ ամեն բան աւրել չես ուզեր։

— Դուք որ ցարդ զինքը բռնութեամբ ամուսնացնել կ՛ուզէիք, հիմայ որ կը փո-

խանակէք զինքն Ռազլոկի հետ և ոչ իսկ մաքերնէդ կ'անցնի հարցնել իրեն թէ կը սիրէ՞ զիս, կ'ընդունի՞ զիս:

— Քու ներկայութեանդ անմիջապէս կը հարցնենք իրեն, — պատասխանեց պառաւը կատաղութիւնը զսպելով, վասն զի տեղացկալին խօսքերուն մէջ եղած երգիծանքը կը հասկնար:

Սիմէոն գնաց և Հեղինէին հետ դարձաւ:

— Իշխանուհի, — ըսաւ պառաւը չուզելով մը, — եթէ կը հաւանիս, ահաւասիկ քու ազագայ ամուսինդ:

Հեղինէն գունատեցաւ, ճչաց, աչքերը գոցեց ձեռքերով՝ զորոնք շուռտով Սքշեղուցքեի երկնցնելով, թոթովեց.

— Սո՞ղջ է, ճշմարի՞տ է:

Ժամէ մը վերջ գեսպանին և տեղակալին խումբերը անտառին ճամբով դէպ ի Լուպլին կ'երթային: Սքշեղուցքի և Լոնկլինոս առջեւէն կ'երթային, անոնց հետեւէն գեսպանութեան կառքերուն երկայն շարքը: Տեղակալը՝ ընկղմած իրեն մտածութեանց մէջ, սթափեցաւ զազախ երգին մեղամաղձոտ եղանակին ձայնէն.

Տխուր եմ և սիրտս կ'արտասուէ . . . :

Անտառին խորը, անձուկ ճամբու մը վրայ, Պոկուն երեւցաւ: Ձին փրփուրով և ցեխով ծածկուած էր:

Կ'երեւի թէ, սրտին թախիծը փարատելու համար, գաշտը և անտառը գնացեր էր և նորէն կը դառնար Ռազլոկ: Անոր ասպետական զեղեցիկ դէմքին նայելով Սքշեղուցքի յոչ կամս մաքէն ըսաւ.

— Բաղդաւոր եմ որ սա՝ օրիորդին ներկայութեան, մարդ մը խոզխոզեր է: Սակայն յանկարծ, արհամարհոտ զգացմունք մ'ունեցաւ: Յաւեցաւ որ պատուոյ խօսք տուեր է իշխանուհւոյն և չի կրնար պոռալ.

— Կեցի՛ր, Ղազախ: Երկուքնիս ալ մի և նոյն աղջիկը կը սիրենք, ուստի մեզմէ մէկը պէտք է մեռնի . . . : Մերկացի՛ր տուրդ:

Ը.

Սքշեղուցքի երբ Լուպլին հասաւ, հոն չգտաւ իշխանը՝ որ իշխանուհւոյ, Զսլորովսքի օրիորդներուն հետ և մեծ շքախումբով, Սենկիա մկրտութեան մը հանդիսին ներկայ

գտնուելու գնացեր էր։ Տեղակալին գարձը և գեսպանին հասնիլը անոր իմացուցին։ Աքշեհուցքի սակայն մեծ ընդունելութիւն գըտաւ ծանօթներէն և գինուորակիցներէն, մանաւանդ Վըլոսիէնքոյէն՝ որ, մինամարաէն վերջ, իրեն սերտ բարեկամը եղած էր։ Այս Վըլոսիէնքոյն միշտ սիրահարուելու եզական բնաւորութիւնը ունէր։ Անուսիայի պէրանքներէն զղուած, գարձուցեր էր սիրտը Անելիա Լէնոքայի, սա ալ շքեղիր օրիորդ իշխանահարսն, և երբ, ամիս մը վերջ, ասոր Ոգանիշեռքիի հետ ամուսնանալը տեսաւ, թշուառ ոգին սկսեր էր տարփալ և հառաչել Զպերովսքի օրիորդներէն մեծին՝ Անտայի համար, որ Վիսնիովիեցքի իշխանին քրոջ աղջիկն էր։ Լաւ գիտէր որ ի զուր տեղ այդչափ բարձրը կը ձգտի, մանաւանդ որ այն ձեռքն՝ որուն կը փափաքէր, արդէն խնդրած էին Լենկիսքիոյ կառավարչին որդւոյն համար։ Թշուառ դռակոնը իրեն այս նոր ցաւը պատմեց տեղակալին, հաղորդեց անոր մանրամասն իշխանին արքունեաց բոլոր գաղանիքները, սակայն տեղակալին խելքը միաքը և սիրտը ուրիշ տեղ ըլլալով, ասոնուշադիր կերպով մտիկ կ՚ընէր։ Եթէ, սիրոյ անբաժան ընկեր՝ սրտապողը չըլլար, Աքշեհուցքի երջանիկ պիտի ըլլար, շրջապատեալ գինուորական շռնդալից կեանքէ մը՝ որուն շատոնց ի վեր վարժած էր, և բարեկամ դէմքերէ։

Թէպէտ Լուպլին, շքեղութեամբ, կրնար մրցիլ որ և իցէ արքայանիստ քաղաքի մը հետ, սակայն գինուորական կենաց անասելի խստութեամբը կը գերազանցէր զամէնը։

Հին նոր հասնողը, նոյն իսկ կառաբեալ խաղաղութեան ժամանակ, պիտի կարծէր թէ պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնուի։ Զինուորաց աւելի յարգ և պատիւ կը տրուէր քան քաղաքացւոց, երկաթը աւելի յարգի էր քան ոսկին, պատերազմական փողերու ձայնը խնջոյքներու զուարթ արձագանդը կը խափանէր։ Ազատութեան կառաբեալ ընթացք մ՚ընելու համար Լուպլին կ՚երթային, ուր կը գտնուէր բազմութիւն մը ասպետներու ամէն բանակներէ և ամէն ազգերէ։

Հետեւակազօր և թնդանօթաձիգ գինուորութիւնը մեծ մասամբ կը կազմէին, ազէկ վճարմամբ վարձուած, գերմանացի գինուորներ, բնիկները աւելի դռակոններու մէջ կը գինուորէին, Լիթուանիացիք թաթար գունդերու մէջ կը մտնէին, Փոքր Լեհաստանի բնակիչները զրահաւորաց գունդին մէջ կը

գրուէին: Իշխանը իրեն զինուորները անգոր-ծութեամբ պղերգանալու չէր ձգեր. ջոկատները շարունակ շարժման մէջ էին. գունդ մը կը մնկնէր դէպ ի սահմանապլուխը, ուրիշ մը բանակին մէջ կը մարզուէր, երբորդ մը քաղաք կը պահար: Ամեն օր կրթութիւն և զօրահանդէս: Երբեմն իշխանը, զինուորները վարժեցնելու համար, երկայն արշաւաքներու ձեռք կը զարնէր, կը կարէր կ'անցնէր անմշակ դաշտը և անապատը, և այնչափ առաջ կ'երթար որ անկէց անդին ոչ ոք կրցեր էր երթալ: Այսպէս, նախընթաց ձմեռը մինչեւ Գաւառաք գնացեր էր Տըղնիներուն ձախ եզերքէն քերելով. ուր Կրառիքոյ զինքը թագաժառանգ իշխանը կարծեր է. ապա ջրվէժները անցնելով առաջ գնացեր էր մինչև Օրլիցիա, և հոն սահմանապլխին վրայ սիւն մը կանգնել տուեր էր, որով հասկցնել կ'ուզէր թէ ոչ ոք յարդ այսչափ հեռուն առաջ գնացած չէր:

Պոկուսլաւ Մասքիէվիչ, քալ և ուսեալ ապայ, նկարագրելով իշխանին այս և ուրիշ արշաւանքները, Աքշեուցքիի հիանալի բաներ պատմեց իշխանին վրայօք՝ զորոնք հաստատեց Վոլտաիէնքոյ, վասն զի սա ալ ընկերը էր այդ արշաւանքներուն: Տեսեր էին ջրվէժները՝ զորոնք զարմացամբ պահելէն չէին կշտանար, մանաւանդ Անկուշտ ըսուածը՝ որ ամէն տարի հարիւրաւոր զոհեր կը կլլէր: Ապա դէպի արեւելք առաջ երթալով մտեր էին այլեւեալ անապատ դաշտերու մէջ՝ ուր հեծելազունդ զօրքը չկարենալով առաջ խաղալ, հարկ եղեր է ձիերուն ամրակները մսրթերով պատել: Հոն տեսած էին սղոտնիներու անհատար բազմութիւն մը. իժեր, լօրտուներ, եղջերիկներ, թեւի հաստութեամբ վիթխարի օձեր: Ձամբուն վրայ, կաղնիի բուներու վրայ քանդակեր էին իշխանին զինանշանը, և վերջապէս մտեր էին այնպիսի վայրենի անշէն անապատի մը մէջ՝ ուր մարդկային հետք բնաւ չէր տեսնուեր: — Կը կարծէի, — ըսաւ Մասկիէվիչ, — թէ Ողիսեւսի նման, ժամանք իջնալ հարկ պիտի ըլլար մեզի:

Յառաջապահ գունդին զինուորները երկրին վերջին եզերը տեսած ըլլալ կը պնդէին...:

Իսկ տեղակալը պատմեց ընկերներուն ի խրիմ ըրած ճամբորդութիւնը՝ ուր գրեթէ վեց ամիս կեցեր էր, Խանին պատասխանին սպասելով. նկրագրեց հոն տեղի քաղաքները, թաղարները, անոնց զինուորական այժը, վերջապէս անոնց խրիմու պէմ

մերձաւոր պատերազմի մը երկիւղը՝ որուն պիտի մասնակցին Հասարակապետութեան բոլոր ուժերը։

Սպայները՝ ամէն իրիկուն այսպէս խօսակցելով, կը սպասէին իշխանին պարձին։ Աքշեղուզքի ընկերակիցներուն ծանօթացուց Լոնկինոս Բոսպրիճնեա՝ որ ահագին սուրը գործածելու յաջողութեամբը ամենուն սիրտը իրեն գրաւեց անմիջապէս։

Մասնաւոր բարեկամութեամբ մը կապուեցաւ Վլոտիսլաւոյի հետ. երկուքն ալ մի և նոյն սիրային վերապահութիւնը ունէին, այնպէս որ մէկզմէկ ճանչնալէն քիչ օր վերջ, միասին պարիսպներուն վրայ կ՝երթային, մին՝ հառաչելու Աննայի համար, ասող անշիջանելի, միսը՝ այն անծանօթ ամուսնոյն համար՝ ուսկից վինքը կը բաժնէին երեք գլուխները։

Վլոտիսլաւոյ կ՝ուզէր որ Լոնկինոս դրացի կոնճերու միջ վինուորի, սակայն Լիթուանիացին հռետարները կը նախատասէր Աքշեղուզքիի հրամանին տակ ծառայելու համար։ Ուրախացաւ երբ լսեց որ տեղակալը ամէնէն իշխանին լաւագոյն սպայներէն և առաջնորդներէն մին համարուած է։ Աքշեղուզքիի վաշխին մէջ մէկը կը պակսէր, վասն զի Ողորմելա ինձ, վինուոր մը այսպէս կոչուած, երկու շաբաթէ ի վեր անկողին ինկած ըլլալով, ապրելու յոյս չէր տար։ Լոնկինոսի սիրային վիշտերուն վրայ բարեկամ մը կորսընցնելու ցաւն ալ աւելցաւ. օրերով հիւանդին բարձին քովէն չէր հեռանար, կը մխիթարէր վինքը ի միասին կատարելիք փառաւոր պատերազմներու հետաւոր պատկերները նկարագրելով։ Սակայն ծեր վինուորը մխիթարութեան պէտք չունէր։ Մեռաւ՝ վինուորի կարծր անկողնոյն վրայ, աչքերը մանկական ժպիտով մը սեւեռած գլխուն վերևը կախուած խաչելութեան վրայ։

— Ողորմելա ինձ, — մրմնջեց, — զիս երկընքի վինուորանոցը կը կանչեն։ Սակայն մորթը այնչափ ծակծկուած է որ վախեմ Ս. Պետրոս զիս չընդունի...։ Բայց ես իրեն պիտի ըսեմ. «Ո՛վ Ս. Պետրոս, կ՝երդուընցընեմ զքեզ յունկն Մարիոսի, թող որ մըտնեմ...։ Հրեշտակները զիս այս վիճակին հասցուցին...։ Եթէ օր մը Ս. Միքայէլ պժոխային թշնամւոյն դէմ պատերազմի երթայ, ծեր Ողորմելա՝ ինձը պիտի գիտնայ իրեն պարտքը ընել»։

Աքշեղուզքի, որ շատ անգամ գէմ առէմ տեսած էր մահը, չկրցաւ արտասուքը բռնել,

լսելով ծերուն բառերը՝ որուն վերջին վայրկեաններն էին թաղալ արեւմուտքի մը կը նմանէին։

Առաւօտ մը, Լուպլինի բոլոր զանգակները Ողորմած իճէին մահը կը ծանուցանէին։ Նոյն օրը հասաւ նաեւ իշխանը, Պաճինսքի, Լիսոպա և բոլոր արքունիքը միասին։ Իշխանը, ննջեցեալը պատուելու և միանգամայն ցուցնելու համար թէ ուրշափ կը գնահատէ ճշմարիտ ասպետներու ծառայութիւնները, հանդիսաւոր յուղարկաւորութիւն ընել հրամայեց, որուն մասնակցեցան բոլոր գունդերը։ Թնդանօթները սգոյ հարուածներ ուրացին։ Հինգշաբթի գունդը զղեակէն մինչեւ եկեղեցի պատերազմական կարգով և ծաղուած զրօշակներով գնաց, եաեւէն կուգար հետեւակ գունդը հրացանները գլխիվայր։ Նոյն ինքն իշխանը՝ սգոյ նշանագգեստով, զագաղին քովէն կ'երթար, նստած ոսկեզօծ կառքի մը մէջ՝ որուն լծուած էին, բաշերնին և պոչերնին կարմիր ներկուած և ճակատներուն վրայ ջայլամի փետուրի փունջերով, ուր սպիտակ ձիեր։ Դիմացէն կ'երթար եպիսկոպոսներու վաշտ մը։ Կառքին եաեւէն, ձիու վրայ նստած կուգային սպանիական տարազ հագուած մանկլաւիկները.

աւելի մօտ, զղեակին բարձր սպայները, ծառայները, տաճիկ տարազով պահապանները։

Յուղարկաւորը կանգ առին եկեղեցւոյն դրան դիմացը, ուր քահանայն դամբանական մը խօսեցաւ՝ որուն վերնագիրն էր. «Ո՞ւր կ'երթաս դուն, ով զինուոր»։ Ապա, յետ ուրիշ ճառերու, ննջեցեալը եկեղեցի տարուեցաւ. հոս, պերճախօս յիսուսեան Մուքովիկեցի, այնպիսի յուզիչ շեշտով մը խօսեցաւ որ իշխանն իսկ արտասուեց։ Իշխանը փափուկ սիրտ ունեցող մարդ էր և ճշմարիտ հայր իրեն զինուորներուն։ Այո, խիստ կարգապահութիւն կը պահանջէր, սակայն մեծ հոգ և խնամք կը տանէր ոչ միայն իրեն պատերազմիկ զինուորներուն վրայ, այլ նաև անոնց կանանց և որդւոց վրայ։ Ահաւոր էր խռովարարաց դէմ, անխոնջ բարեգործ ազնուականաց և ժողովրդեան։ Երբ 1646ին մարախը ապականեց հունձքը, տարի մը հարկէ ազատ ըլլաւ ժողովուրդը, յատուկ ցօրեննոցներէն ցորեն բաժնեց. Գարնանի հերկերնէն վերջ, երկու ամիս շարունակ իրեն անձնական ծախքով կերակրեց քաղաքացիները։ Որերուն ի դեմ կը գտնէին խնամակալ մը և բոլոր գաւառին մէջ իշխանին որ-

դիքը մակդիրը կը կրէին։ Կրիզելտա իշխանուհին իսկ այս որքերուն վիճակը բարուքելու մեծ փոյթ ունէր։ Իշխանին բոլոր երկիրներու մէջ կը թագաւորէր կարգապահութիւն, արդարութիւն, առատութիւն, խաղաղութիւն, սարսափ, վատն զի, ամենափոքր յանցանաց համար իսկ, իշխանին բարկութիւն չափ ու սահման չունէր և պատիժը կայծակի պէս կ'իջնար. անոր վեհ հոգին այնչափ վեհանձն և խիստ էր միանգամայն։ Սակայն այն ժամանակներու մէջ և այն երկրին մէջ միայն այսպիսի խստութեամբ մը կարելի էր պահել կարգապահութիւնը. ի շնորհս այն խստութեանն էր որ գիւղեր և քաղաքներ կը կանգնէին, աւազակաց՝ երկրագործները կը փոխանակէին, վաճառականը կը զրկէր աներկիւղ իրեն ապրանքը, թշնամին սահմանէն անդին սանձուած էր, գողերը՝ կամ կը ջնջուէին կամ գինուոր կը գրուէին, անապատը հիանալի կերպով կը ծաղկէր։ Այն վայրենի երկրին և բնակչաց համար երկաթեայ ձեռք մը կարեւոր էր. հոն կը գիմէր Ուզրանիոյ ամենէն աւելի խազմարար և չարագործ սարերը. փախստական գիւղացիներ, եղեռնագործներ, բանտերէ փախածներ և ասոնց նմանները։ Զասոնք սանձել և խաղաղ

քաղացիներ պարձնել իշխանին պէս առիւծ մը միայն կարող էր՝ որուն գիմաց ամենայն ինչ կը դողար։

Լոնկինոս, առաջին անգամ տեսնելուն իշխանը, չէր կրնար իրեն աչքերուն հաւատալ։ Համբաւոյն համեմատ, հսկայ մէկը երեւակայած էր զինքը, և ընդ հակառակն փոքր և նիհար կը գտնէր։ Երիտասարդ ալ էր. երեսուներկուց տարեկան էր և ոչ աւելի, թէպէտ կը կրէր դէմքին վրայ պատերազմական աշխատութեանց նշանները։ Լուպլինի մէջ իբրեւ թագաւոր կ'ապրէր, բայց պատերազմի ժամանակ զինուորաց հետ՝ իբրեւ զինուոր։ Մեւ հաց կ'ուտէր, գետնի վրայ կը քնանար, և ռոմվհետեւ կեանքը մեծագոյն մասը պատերազմի մէջ անցուցեր էր, անոր համար կրած նեղութիւններուն նշանները դէմքին վրայ պրոշմուած էին։ Սակայն առաջին տեսութեան կ'իմացուէր թէ արտաքոյ կարգի մարդ մըն է։ Երկաթեայ կամք մը, անմահան ազնուականութիւն մը՝ յարգանք կ'ազդէին։ Մեծ էին աչքերը, հանդարտ, բարութեան արտայայտիչք, բայց անոնց մէջ ծածկուած էր մըրրիկը և վայ անոր՝ որ զայն գրգռել կը համարձակէր։ Ոչ ոք կրնար հանդուրժել այն անդորրը և յստակ նայուածքին, շատ անգամ

պեսպանները և փոքձ պալատականները անոր ներկայութեան կը շփոթէին և չէին կրնար իրենց ճառերը արտասանել։ Կատարեալ թագաւոր մըն էր։ Պատուէրները և հրամանները այսպէս կը սկսէր. «Մենք, շնորհօքն Աստուծոյ, իշխան և տէր, և այլն»։ Մեծամեծներէն քիչերը իրեն հաւասար կը համարէր։ Հին սերունդի իշխաններ իրենց թիկնապահ կը ծառայէին իրեն. ասոնց կարգէն էր նաեւ Վասիլ՝ Հեղինէի հայրը։ Երեմիա իշխանին վրայ ծածուկ զօրութիւն մը կար որ զանոնք պատկառանօք հեռու կը բռնէր։ Կը սիրէր իրեն զինուորները, քաղցրութեամբ կը վարուէր անոնց հետ, և եթէ հրամայէր անոնց ցնծութեամբ նետել իրենք զիրենք, պիտի մրցէին անոր հնազանդելու համար։ Վաշահը մօրմէն ժառանգած էր մարմնոյ ոպիտակութիւն և սեւ մազեր՝ զոր կ'ածիլէր բոլորովին՝ ճակատին վրայ փունջ մը միայն ձգելով։ Լեհ տարազը կը կրէր, զարդարանքի շատ փոյթ չէր տաներ, միայն հանգիստեան օրերը թանկագին կերպասներ կը հագուէր և ոսկւոյ ու ակունքներու մէջ կը փայլփլէր։

Լանկինոս քիչ օրէն այսպիսի հանգիստ մը ներկայ գտուեցաւ, երբ իշխանը Ռոզվան Ուրսան ընդունեցաւ։ Դեսպանաց ընդունելութիւնը տեղի կ'ունենար Աստեղաց ըսուած Սրահին մէջ, որուն առաստաղին վրայ Տանցիկեցի Հիւմ նկարիչը երկնից հաստատութիւնը նկարեր էր։ Իշխանը նստած էր կնգմենապատ թաւշեայ ամպհովանիի մը տակ ոսկեզօծ աթոռի մը վրայ՝ որ գահի մը կը նմանէր։ Իրեն շուրջը կային Մուքովիկեցի քահանան, վեստապետը, մարաջախտ իշխան Վրոնին, Պոկաւսլաւ Մասքիեվիչ, աւելի հեռուն մանկլաւիկներ և տաստակիս անձնապահ զինուորներ գեղարվեստով և սպանիական տարազով։ Բոլոր սրահը լեցուն էր շողշողուն նշանաձեւներով զարդարուած սպայներով։ Ռոզվան Ուրսու, յանուն փոխարքային, խնդրեց որ իշխանը՝ Թանին վրայ ունեցած ազդեցութեամբը, զսպել տայ Պուաժիաքի Թաթարները՝ որոնք վաշահը երկիրներու մէջ կ'տոպատակէին և կ'աւերէին։ Իշխանը պերճ լսարնեբէնով պատասխանեց թէ Պուաժիաքի Թաթարները Թանին անգամ չէին հնազանդեր, այնու հանդերձ խոստացաւ որ, երբ առաջիկայ Ապրիլ ամսոյն ընդունի Թանին մէկ դեսպանը, այդպիսի թուղթ մը կը յանձնէ անոր իրեն ախրոջ տանելու համար։

Աքշեղուքի արվէն իրեն եղած յանձնա-
րարութեան համարը առած էր, ըսկր էր
նաեւ ինչ որ լսեր էր Թամիճինիքքիի և անոր
Սեչիա փախչելուն վրայօք: Իշխանը, առանց
եղածին մեծ կարեւորութիւն մը տալու, ս-
րուշեց մի քանի զունդ զօրք ղրկել Քեւսաք:
Իշխանապետութեան անդորրութեան և զօ-
րութեան սպառնացող բան մը չկար, անոր
համար Լուսլինի մէջ սկսան հանդիսաները
ի պատիւ Ռոզվանի, ինչպէս նաեւ ի պա-
տիւ Պաճինաքքիի և Լիսոզայի՝ որոնք եկեր
էին, յանուն Բրիէմաքքի կառավարչին որդ-
ւոյն, խնդրելու Ազնա իշխանուհի օրիորդին
ձեռքը և թէ՛ իշխանին և թէ՛ Կրիզելտա
իշխանուհւոյն հաւանութիւնը առեր էին:
Միայն Վըլտիէսքոյ սասսիկ ախուր էր այս
խնդրոյն համար և Աքշեղուքիի մխիթարա-
կան խօսքերուն կը պատասխանէր.

— Դիւրին է խօսիլը քեզի համար, վասն
զի ապահով ես ամուսնանալ Անուսիայի
հետ, երբ ուզես և բերանդ բանաս: Յա-
ճախ կը յիշէր անունդ: Նախ կը կարծէի
թէ Պիզովէզի նախանձը գրգռելու համար
կ'ընէ, սակայն հիմա կը տեսնեմ որ անոր
վրայ և ոչ իսկ կը մտածէ և սիրտը բոլո-
րովին քեզի հետ է:

— Իմ ինչ հոգս է Անուսիան, ամուս-
նացնէր հետը եթէ կ'ուզես, սակայն Ազնա
իշխանուհւոյն վրայ այլ եւս մի՛ մտածեր.
փիւնիկ հաւը բռնել ընել է:

— Գիտեմ, գիտեմ, և անոր համար
ցաւէս պիտի մեռնիմ:

— Ընդհակառակն, պիտի ապրիս և պար-
ձեալ պիտի սիրահարուիս, միայն թէ Պար-
պարա իշխանուհւոյն չսիրահարուիս, վասն զի
վախեմ կառավարչին միւս որդին ալ զայն
յափշտակէ ձեռքէդ:

— Ինչ, միթէ սրտիճն ալ կը հրա-
մայուի...: Կարելի՞ է արդեօք դնել աչաց
հիանալու Պարպարա իշխանուհւոյն նման
կատարեալ արարածի մը վրայ, որուն միայն
նայուածքը կարող է ողոքել գազան մը:

— Կ'երեւի թէ դեւ զոյ ի քեզ, – գոչեց
Աքշեղուքի: – Այլպէս լաւագոյն է, ա-
ռանց իմ օգնութեանս կրնաս ինքզինքդ մը-
խիթարել: Դարձիր Անուսիային և ապահով
եղիր որ իմ կողմանէս գլխու ցաւ մ'անգամ
չես ունենար:

Սակայն Անուսիա վըլտիէսքոյի վրայ
բնաւ չէր մտածեր: Վշտացեր էր Աքշեղուք-
քիի անտարբերութիւնը տեսնելով, որ ճամ-
բորդութենէն վտանգէն վերջ, և ոչ իսկ

երեսը դայեր էր։ Իրիկանը, երբ իշխանը իրեն ոսպնիներով և պալատականներով իշխանուհւոյն սրահը կը մտնէր խօսակցութեամբ ժամանակ անցնելու համար, Անուսիա՝ կարճ հասակովը, սիկնոջ ուսերուն վրայէն կը դիտէր և բոցավառ սեւ աչքերովը տեղեակ[illegible] սիրտը թափանցել կը ջանար։ Սակայն տեղակալին սիրտը և միտքը շատ հեռուն կը թռչէին, և եթէ երբէք աչքերը օրիորդին աչքերուն հանդիպէին զէմքին վրայ կը ցուցնէր յուսահատեցուցիչ պազուխիան մը։

— Ինչ հանդիպակ է այս մարդուն, — ինքիրեն կը հարցնէր բոլոր պղեակին սիրելի օրիորդը, և ոաքը զեռին զարնելով միաք գրաւ խմանալ պաղանիքը։

Քաշեղուգքին չէր սիրեր, բայց, որովհետեւ վարժած էր շողոքորթուելու միշտ, չէր կրնար հանդուրժել այն անտարբերութեան, և մինչեւ անգամ ի հեճուկս իսկ սիրահարուելու պատրաստ էր։

Օր մը, ձեռքը մեռաքսի կարժեր՝ զարնք իշխանուհւոյն կը տանէր, վազելու ժամանակ, Սքշեղուգքիի հանդիպեցաւ՝ որ իշխանին սենեակէն կ'ելլէր։ Մրրկի պէս վրան վազեց, կուրծքովը անոր զարնուեցաւ, և նա ցատքելով, պոռաց.

— Ա՜հ, արչաւի վախցուցիր զիս։ Բարի լայս։

— Բարի լայս։ Ուրեմն զքեզ վախցնելու չափ ահաւոր եմ։

Օրիորդը աչքերը խոնարհեցուց, պղտիկ մատներով խաղալ սկսաւ մազերուն հիւսուածքներուն հետ։ Յետոյ, քիչ մը շրթնաձայնելով, ժպիտով մը պատասխանեց.

— Օ՜հ, ո՛չ, բոլորովին ընդհակառակը։

Ուրիշ դայուածք մ'ալ նետեց երեսը և նորէն գետին սկսաւ դայիլ։

— Բարկացո՞ր ես ինծի դէմ, — հարցուց սպան։

— Բարկացած բլլամ կամ ոչ քեզի համար նոյն բանը չէ՞։ Աշտարակներ է քեզի համար, բնակարաններ . . . . ։ Կը կարծես թէ ատոր համար պիտի լամ։ Ո՛չ. Պիպալիզ քեզմէ շատ աւելի ազնիւ է։

— Հետաքրքիր ես տեսիլք կու տամ ատոր և կը փախչիմ քեզմէ։

— Մինչէ՞ւ կը բռնեմ զքեզ։

Աչքերը ընկալով Անուսիա անոր ճամբան արգիլեց։

— Խրիմէն կը գանաս։

— Ա՜յ, Խրիմէն։

— Ի՞նչ բերիր մեզի անկից։

— Քեզի համար բերի Լանկինոս Բոա-պիբիէնտա։ Ձինքը չտեսաք։ Քաջ և համակրելի ասպետ մը։

— Անշուշտ, քեզմէ լաւ։ Հոս ինչ բանի համար եկար է։

— Եկար է հրապոյրքներուդ այժը իրեն վրայ ալ փորձելու համար քեզի։ Սակայն խորհուրդ կու տամ քեզի արժուն կենալ. գաղանիք մը գիտեմ որ գինքը անպարտելի կ'ընէ... Եւ մինչև անգամ գուն, որ գուն հս, պարապ ժամանակ պիտի կորսնցնես։

— Անպարտելի՞. ինչո՞ւ համար անպարտելի է։

— Վասն զի չի կրնար ամուսնանալ։

— Ինծի ինչ փոյթ... Ինչո՞ւ համար չի կրնար ամուսնանալ։

Սքշեպուցքի ծռեցաւ և օրիորդին ականջին բաւական ցած ձայնով.

— Վասն զի ողջախոհութեան ուխտ ըրեր է։

— Ինչ անմտութիւն, պոռաց Անուսիա, և վախցած թռչնիկի մը պէս փախաւ։

Նոյն իրիկունը, առաջին անգամ, սկսաւ դիտել Լանկինոսը։ Ընկերութիւնը բազմամարդ էր, վասն զի իշխանը ի պատիւ Պաձինքելի ողջերթի խնջոյք մը կու տար։

Լիթուանիացին գեղեցիկ էր իրեն ձիւնափայլ բաճկոնակով և մուխ կապոյտ թաւշեայ վերնազգեստով, մանաւանդ սր, փոխանակ ահագին սուրին, կապեր էր մէջքը սակեզօծ պատեանով կոր սուր մը։

Անուսիա, ի հեճուկս Սքշեպուցքիի, սկսաւ ակնարկներ նետել անոր։ Սակայն Սքշեպուցքի պիտի չանպրպտառնար եթէ Վալսաիէնքոյ իրեն արմանկին զարնելով չըսէր.

— Թոզ իմ ճակատս ծակուի գնդակով մը եթէ Անուսիա չի սիրահարուիր այդ Լիթուանիացի ձողին։

— Գնա՛ իրեն լաւ։

— Յայտնի է կ'ըսեմ։ Ինչ գեղեցիկ զոյգ մը պիտի ըլլայ։

— Լանկինոս կրնայ անցնել գանիկա իրեն բաճկոնակին կոճակին օդին մէջ։

— Եւ կամ, փեսաւրի փունջի պէս, գըլխարկին վրայ գնել։

Վալսաիէնքոյ Լանկինոսի մօտեցաւ։

— Կը շնորհաւորեմ, — ըսաւ, — գեղեցիկ եկած հս և արդէն կը տեսնուի թէ առաջին կարգի սրաներու վրայ տիրող մըն հս։

— Ինչ կայ, բարեկամ։

— Տէս... Այժմէն գեղեցիկ օրիորդին գլուխը պարձուցեր հս արդէն։

ազգին մարդիկը, ասոնք, միեւնոյն մօր զաւակները կը համարուին։

— Ո՜հ, Աստուածդ իմ։ Իմ գլխուս լաւ հարուած մը կու տաս դուն այդ խօսքերով։ Ինչ պիտի ընեմ. կ՚երթամ Մուքովիեցի քահանային այս տարակոյսներուս լուծումն կը խնդրեմ, ապա թէ ոչ վայրկեան մը հանգիստ չեմ կրնար ունենալ։

— Տարակոյսներուդ լուծումը կու տայ, անշուշտ, պիտանական և բարեպաշտ մէկն է, սակայն վախեմ թէ նոյն բանը պիտի ըսէ։

— Իսկ եթէ օտարները գան ապստամբներուն օգնութե՞ան։

— Այն ատեն խնդիրը կը փոխուի։ Ա՛ւ այժմ, խորհուրդ մը կու տամ քեզի. սպասել և համբերել։

Թէպէտ Աքշեհուցքի քալէր խորհուրդ տալու մէջ, սակայն առաջինն էր անոնց չհաւանելու մէջ։ Զանձրոյթը կը սիրէր վրան. արքունեաց գուարճութիւնները, այն անձինք՝ որոնց հետ այնչափ սիրով կը սեղնուէր, անտանելի կը գտնային։ Վերջապէս մեկնեցան Պաթինոքի, Լիսոպա և Ռոզվան Ուրսու. անպտրութիւնը սիրեց։ Միակերպ էր կեանքը։ Իշխանը իրեն կալուածոց սահմանները դծելու զբաղած, ամեն օր գործակալներուն հետ կը փակուէր, այնպէս որ զօրահանդէսներն իսկ քիչ անգամ տեղի կ՚ունենային։ Սպայներու ազմկալից խնջոյքները՝ ուր ապագայ պատերազմներու վրայ խօսք կ՚ըլլար, առտակալի էին Աքշեհուցքիի, որ, հրացանը ուսին, Սուլնիցա կ՚երթար՝ ուր երբեմն Ժուլքիէսքոյ Լախնախներ էր ղնալիվայիքա, զԼոպոտա և զԳըրկմբոքի։ Պատերազմին հետքերը ջնջուած էին բոլորովին, միայն հոս հոն գետնի մէջ կը տեսնուէին սպիտակ ոսկրոտիք, և գետէն անգին կը բարձրանար պատմէշը՝ որուն նաև ապաւինած Լոպատայի Զաբորոժինները և Նալիվայիքայի կամաւորները յուսահատաբար պաշպաներ էին իրենք զիրենք։ Հոն խոյս կու տար Աքշեհուցքի արքունեաց ազմուկէն, և փոխանակ թռչուն որսալու, սիրած ազկիան վրայ կը մտածէր։

Քանի մ՚օր վերջ հեղեղօրէն անձրևները սկսան. գարնան կարապետը։ Սուլնիցա ճախճախուտի փոխուեցաւ, տունէն դուրս ելլելը անկարելի էր։ Այսպէս տեղակալը առանձնութեան մէջ գտած մխիթարութիւնն ալ կորսնցուց։ Անհանգիստ ալ էր, և ոչ առանց պատճառի։ Նախ կը յուսար թէ Գուրցիվիչ

իշխանուհին Հեղինէին հետ Լուպլին կու գայ, Պոհունէն ազատելուն պէս. այդ յոյսն ալ մարեցաւ: Ձամբաները անգնալի էին, անմշակ դաշտը մղոններով տարածութեամբ ճախճախուտ էր, և եթէ արիւը չէորցնէր անհնար էր անցնիլ անկից: Իսկ Հեղինէ այնպիսի մէկու մը խնամակալութեան տակ էր միշտ, որուն վրայ բնաւ վստահութիւն չունէր Սքշեպուցքի: Սոյգ է թէ, իրենց շահուն համար, պէտք էին իրենց խօսքին տէրն ըլլալ, ուրիշ կերպ ալ չէին կրնար գործել, սակայն ո՛վ կրնար դուշակել անոնց ըրածը կամ խորհածը, մանաւանդ ահաւոր Ալթահրէնին բռնութեան ներքև: Կարելի չէ՞ր որ ա՛ն օրիորդը իրեն տալու բռնադատած ըլլայ զանոնք: Նոր չէր դէպքը: Լոպոտա՝ Թըշտաւո Նալիվայիքայի ընկերը, նոյնպէս չէ՞ր բռնադատած զՊոպլինաքի իշխանուհին որ իրեն կնութեան տայ ձեռնտաւուն արքունիքն, թէպէտ սա բարձր սերունդի զաւակ էր և հոգւով չափ կ'տաէը գինքը: Եւ եթէ սոյգ էր ինչ որ Պոհունի ունեցած հարստութեան նկատմամբ կը պատմուէը, հաւանական էր որ վարձատրէր Գուրցեվիչները թէ աղջկան և թէ Ռաչկովի կորստեան համար: Եւ ապա՞...: «Եւ ապա», կը մտածէր Սքշեղուցքի «գիս պիտի համոզեն թէ բռնութեան անկիք տալու ատիպտուր են. Լիթուանիոյ կամ Մազովյ անապատներու մէջ պիտի պահուրտին, ուսկից իշխանն իսկ կարող պիտի չըլլայ գիրենք հալածել»: Այս բաները մտածելով Սքշեղուցքի չերմէ բռնուած պէս կը զգար: Յապաղութենէն չափազանց, վարժած բազկին հետ ճակատ առ ճակատ կռուելու, ծայր անգսպութենէ կը ձանձրանար և գրեթէ առած խօսքին վրայ կը զղջար: Գործել որոշեց: Իրեն ծառայութեան մէջ ունէր Կենտան՝ Բոչկիացի վեշտասանամեայ պատանին, խորամանկ՝ ազուեսի մը պէս և հաւատարիմ՝ շան մը պէս: Սքշեղուցքի զանիկա Հեղինէի քով գրկել մտածեց:

Փետրուար ամիսը լմնալու մօտ էր. անձրևները զարերը էին: Մարաը պարզ պիտի ըլլայ կը զուշակուէր, ճամբաները մասամբ չորցեր էին: Սքշեղուցքի յանձնեց պատանւոյն նամակ մը, տուաւ անոր Թուղթ, գրիչ և կապամար, յանձնարարելով որ գանոնք աչաց բիբին պէս զգուշութեամբ պահէ: Ապասպրեց պատանւոյն որ մէկու մը չըսէ թէ ո՛վ է գինքը գրկողը, այնպէս կարծել տայ թէ Զիկիրին կ'երթայ, ամէն բան պղտկ պիտի, մանաւանդ հասկնայ, տեղեկա-

նայ թէ ուր է Պոկուն և ինչ կ'ընէ։ Կենսան հրամանը կրկնել չտուաւ. ծռեց գլխարկը, հեծաւ ձին, խարազանը ճայթեցուց, մեկնեցաւ։

Աքշեկուզքիի համար սպասելու տագնապալի օրերը սկսան։ Զանձրոյթը փարատելու համար Վըլսաիէնքոյի հետ՝ որ շատ քաջ էր, սրախաղութիւն կ'ընէր։

Սակայն ժժգոյզ վիպասած մը մազ մնաց կը վերցնէր իրեն կեանքը։ Աղաւօա մը, արդ մը՝ շղթայն փրցնելով, երկու ձի փախաւ, Խէյպոզքոյի ձիերը խրտնեցուց, յարձրկեցաւ տեղակալին վրայ՝ որ նոյն պահուն, առանց սուրի և պարզ գաշոյնով մը, գինուց սրահէն կ'ելլէր իշխանին երթալու համար։ Անշուշտ կորսուած էր, եթէ Լոնկինոս չտեսնէր եղածը գինուց սրահէն և ահագին սուրը ձեռքը օդնութեան չհասնէր։ Լոնկինոս՝ համբաւաւոր պապուն արժանաւոր շառաւիղ, մէկ հարուածով կարեց գազանին գլուխը և մէկ ալ՝ իշխանը պահուհանէն տեսնելով այս ապշեցուցիչ քաջութիւնը, կանչել տուաւ զՆոնկինոս, իշխանուհւոյն յարկաբաժնին մէջ ընդունեցաւ գինքը, ուր Անուսիա այնպիսի և այնչափ մահաւէտ ակնարկներ նետեց, որ թշուառը,

երկրորդ օրը խոստովանանք ըլլալու գնաց, և երեք օր դղեակը ալ չկոխեց, մինչև որ ապաշխարութեամբ և աղօթքով փարձութեան մեզքը չքաւեց։

Տասը օրեր անցան և կենսան չերեցաւ։ Աքշեկուզքիի չափազանց նիհարնալը սաստիկ կը գրգռէր Անուսիայի հետաքրքրութիւնը։ Իշխանին բժիշկը, Բեկրաչէլլի, մեկամաձոռութիւնը բժշկելու գործառ դեղ մը տուաւ։ Սակայն հիւանդին՝ որ գիշեր ցորեկ սիրուհւոյն համար կը հաշէր ու կը մաշէր, բոլորովին ապրիլ դեղ պէտք էր։

Ուրեմն կարելի է ենթադրել անոր ուրախութիւնը, երբ, առաւօտ մը, արշալոյսին, կենսան ապմոթաթախ, յոգնած, բայց գործերէ բարի լուր բերող մը պէս, դիմացն ելաւ։

Տեղակալը անկողնէն վար ցատքեց, վազեց գիմացը, երկու ձեռքերով բռնեց ուսերէն, և պոռաց.

— Նամակ ունի՞ս։

— Այ՛, ունիմ, ահաւասիկ։

Աքշեկուզքի յափշտակեց զայն ձեռքէն և կը լափէր աչքերովը։ Երկայն ժամանակ տարակուսի մէջ էր թէ արդեօք կենսան նամակ մը պիտի բերէր իրեն թէ ոչ, վասն զի

Հեղինէին զրել պիտալը չէր գիտեր։ Ուրախով կինները գաւառիութեան մէջ շատ հաւ էին, իսկ Հեղինէ, մանաւանդ, կէս վայրենի ընտանեաց մը մէջ մեծցեր էր։ Բայց, կը տեսնուի որ հայրը կանխատեսելցուցեր էր անոր քիչ մը բան, վասն զի չորս երես նամակ գրեր էր։ Խեղճ օրիորդին յայտնի է որ բացատրութեանց մէջ պերճախօս չէր, բայց իրեն խօսքերը սրտի պէշտպ էին։

«Ես, — կ՚ըսէր, — երբէք պիտի չմոռնամ զքեզ, մանաւանդ գուն զիս պիտի մոռնաս. կան մարդիկ ալ՝ որոնք կը խաբեն։ Բայց գուն այնչափ բարի ես որ չատկէէ ծառայ գրիեր ես ինծի, և այս ապացոյց մըն է որ սիրելի եմ քեզի, ինչպէս գուն ինծի, շատ շնորհակալ եմ։ Մի կարծեր որ սիրոյս վրայօք գրելու ժամանակ աֆօթ չեմ զգար, սակայն լաւ է ճշմարտութիւնը բսել քան սուտ կամ ծածկել սրտին մէջ զգացածը։ Հարցուցի Կենսանին թէ ինչպէս կ՚ապրիս Լուպլինի մէջ, տեսնելութիւններ առի տեղւոյն սովորութեանց վրայօք, և երբ այդ տեղւոյ օրիորդաց դէգերութիւնը պատմից ինծի, ցաւէս արտասուեցի...»։

Տէպակալը ընդհատումը դադրեցուց։

— Ապո՛ւշ, ինչ պատահեր ես անոր, — հարցուց Կենսանին։

— Գէշ բան մը չեմ լսած, — պատասխանից պատանին։

«.... վասն զի, ես, խեղճուկս, ինչպէս կրնամ անոնց հետ բազդատուիլ։ Բայց քու ծառայ ըսաւ նաեւ թէ գուն բնաւ մէկուն երեսը չես նայիր...»։

— Եւ ճշմարտութիւնը ըսեր ես, — ըսաւ տէպակալը։

Կենսան՝ որ չէր գիտեր թէ խնդիրը ինչ բանի վրայ է, վասն զի Սքչեպացքի ինք իրեն կը կարդար նամակը, լսելչ կերպ մ՚առաւ ու հազայ։

«Շատով հանդարտեցայ և ազօթք ըրի Աստուծոյ որ զքեզ նոյն զգացմանց մէջ պահէ և օրհնէ երկուքնիս ալ։ Այժմ։ Այնպէս զօրաւոր կերպով կապուած կը զգամ ինքզինքս քեզի հետ իրրեւ թէ իմ հայրս ըլլայիր.... Եթէ գիտնաս թէ, որք ըլլալուս պատճառաւ, ո՛րչափ գառն է իմ կեանքս...։ Աստուած կը տեսնէ իմ սիրտս, գուն ալ ներէ ինծի եթէ ինքզինքս ազէկ չկրցայ բացատրել...»։

Ապա կը գրէր թէ, երբ ճամբանիրը շիտ-

կուլէն, հօրեղբօրհնոջ հետ պիտի մեկնին դէպի Լուսլլէն, թէ նոյն իսկ իշխանուհին անհամբեր է մեկնելու, վասն զի Զիկրինէն լուր կայ թէ Ղազախները սկսեր են սաք ելլել։ Միայն իշխաններուն զարձին կը սպասեն՝ որոնք Պոկուսլաւ՝ ձիու առնավաճառին դնացեր են։

« Իրաւունք մոզ մըն ես, — կը յաւելուր, — վասն զի նոյն իսկ հօրեղբօրս կինը յաջողցար գիտել »։

Աքշեկուշքի ժպտեցաւ, այլ բանին համար ձեռք առած միջոցը յիշելով։ Նամակը կը լմնցնէր յայտնելով հաստատուն և ան հեղձ սէրը՝ զոր պարսի ազգային կին մը իրեն ամուսնոյն։ Աչքն մէկ խօսքն Թարգման էր սրտին մաքրութեանը։ Աքշեկուշքի քանի մ՚անգամ ծայրէ ի ծայր կարդաց սըրտաշարժ նամակը, մաքովը կրկնելով.

« Սիրելիս, թող Աստուած զիս պատժէ, եթէ երբէք չսիրեմ զքեզ »։

Այս սկսաւ ամէն բանի վրայ հարցմունքներ ընել կենսականին։ Արթուն ծառային մանրամասն տեղեկութիւններ առաւ ճամբորդութեան վրայօք։ Սիրալիր ընդունելութիւն մը գտած էր։ Պատուհ իշխանուհին շատ բաներ հարցուցեր էր իրեն, և լսելով որ Աքշեկուշքի լատպոյն ազգականներէն մէկն էր և իշխանին շնորհքը և վատահութիւնը կը վայելէր, շատ ուրախացեր էր։

— Հարցուց նաեւ, — ըսաւ կենսան, — թէ դուն միշտ տուած խօսքիդ տէր ես, և ես պատասխանեցի. « Իշխանուհի, եթէ տեղակալը ինծի խոստացած ըլլար այն վաստկիք ձին՝ որով հոս եկայ, ամենապահով եմ որ այլ ես ձեռքէս չէլլեր... »։

— Խոբամանկ, — ըսաւ Աքշեկուշքի։ — Բայց որովհետեւ իմ վրայօքս ազնիւ վկայութիւն տուեր ես, թող քեզի ըլլայ ձին...։ Ուրեմն լսել կ՚ուզես թէ բան մը չծածկեցիր։ անմիջապէս ըսիր իրենց թէ ես եմ զքեզ գրկողը։

— Կ՚ենթադրուի, հասկանալէս վերջ թէ կրնամ խօսիլ, շատ պատրաստ բերին ինծի, մանաւանդ երիտասարդ իշխանուհին։ Երբ գիտցաւ թէ քու կողմանէդ գրկուած եմ, չէր գիտեր ուր նստեցնէր գիս, և եթէ մեծ պահոց օրեր չըլլային, հիմա պանիրի պէս կարագի մէջ պիտի լողայի։ Երբ նամակդ կարդաց ուրախութենէն հեղհեղուկ արտասուեցաւ կը թափէր։

Տեղակալը, սատիկ զգածուած, բան մը չկրցաւ արտասանել։ Քիչ մը վերջը հարցուց.

— Պոկունէն ինչ լուր:

— Անոր վրայօք երկու իշխանութիւնները խօսելու չհամարձակեցայ, բայց ծեր Թաթար Իլարիանէն տեղեկութիւններ առի: Իսկզբան, ըսաւ, ամէնքը քու վրադ գէշ կը խօսին եղեր, սակայն վերջը լսեր են երբ հասկցեր են թէ Պոկունին գանձեր ունենալը առասպել է եղեր:

— Ինչպէս հասկցեր են:

— Ահա թէ ինչպէս: Իշխանութիւն Սիվինաքիներուն պարտք ունի եղեր, երբ վճարման ժամանակը կու գայ, Պոկունէն կը խընդրէ որ վճարէ այդ պարտքը, բայց նա կը պատասխանէ թէ իրաւ ունի բան մը Տաճկաստանի մէջ, բայց հնչուն դրամ չունի ամենևին: Երբ կը լսեն այս բանը, անմիջապէս քու վրադ ուրիշ կերպով կը սկսին խօսիլ:

— Ապրիս, տղա՛, իմ յանձնարարութիւնս լաւ կատարեր ես:

— Եթէ բան մը հասկցած ըլլայի և միւսը՝ ոչ, կրնայիր ինծի ըսել այն առանը. ձին տուի քեզի, բայց թամբը չեմ տար: Իսկ ես ինչ պիտի ընեմ ձին առանց թամբի:

— Լռէ՛, լռէ՛, թամբն ալ առ:

— Շնորհ...: Եւ այսպէս, շուտով Պոկունը ճամբայ կը գնէն դէպի Բերէզով, ես ալ մտածեցի. ես ինչու պիտի չերթամ...: Եթէ ան երթայ գոհ մընայ, շուտով համապգեսաը կը հասնի...:

— Մէկ ամսէն կ'ընդունես համազգեսաը: Ուրեմն Բերէզով ալ գնացիր:

— Այո՛շուշա: Բայց Պոկունը հոն չգտայ: Լոպատոյ ծեր գնպապետը հիւանդ է: Կ'ըսուի թէ Պոկուն պիտի անցնի անոր տեղը . . . : Բայց հոն պատերազմական շարժում մը կայ: Զազախներէն քիչ կան հոն, միւսները, կ'ըսեն, կամ Պոկունին հետ մեկներ են կամ Սեչիա անցեր են, ուր Թուի թէ ապստամբութիւն մը կը պատրաստուի: Կ'ուզէի հոս ուրիշ տեղեկութիւններ առնուլ Պոկունին վրայօք, սակայն այլևս միայն կրցայ իմանալ որ Տնեբերի Թամբար եղերքէն՝ ուսս եղերքը անցեր է, որ է ըսել ձախէն՝ աջը: Այն առեն, մտածեցի, մեր պրուհին ազատ է, ես ալ կրնամ գառնալ: Եւ ահաւասիկ եմ:

— Ապրիս: Ձմեռան բան մը չհանդիպեցա՛ւ:

— Ոչ ինչ: Միայն հիմա գայլու պէս անօթի եմ:

Կենսան պուբս եկաւ. տեղակալը, մինակ ձեալով, նորէն կարդաց Հեղինէի նամակը, թէպէտ գիրը այնչափ գեղեցիկ չէր սրչափ զրոյ ձեռքը: Յայսը նորէն արթնցաւ սրտին մէջ:

— Քանի որ Պոկոտնին բան մը չունեցաւ – ուրախութեամբ մտածեց, – Գաբրիելիչները չէ կարելի որ վնաս խաբեն: Կու տամ իրենց Ռազմակը, իմ ունեցածէս ալ կը յաւելում վրան, միայն թէ գՀեղինէ ձեռք բերեմ:

Աճապարանօք հագուեցաւ, ուրախ, երջանիկ, եկեղեցի գնաց աղօթելու:

Ջ.

Շատ ժամանակ չանցաւ ահագին փոթորիկին պայթեցաւ Ուգրանիոյ և Ցնիերիբէն անդին գտնուող երկիրներու վրայ: Դաշտերու չորցած խոտերու մէջ սարսափազդու հրդեհի նման անորիշ խոտ ձայներ ու լուրեր կը թռչէին գեղէ գեղ, խրճիթէ խրճիթ: Քաղաքներու մէջ պատերազմի վրայ կը խօսուէր,

սակայն չէր գիտցուեր մէջ է պատերազմ յարուցանողը կամ ուր է թշնամին: Այսօր հանդիպած գաղտնի բան մը կը պատարաստուէր: Ամէն գէմքի վրայ նկարուած էր մտատանջութիւնը. երկրագործները չուզելով գաշտ կ'երթային, թէպէտ կանխահաս գարունը ջերմին էր և խաղող, և արտոյտն արդէն շատոնց իջեր էր գաշտը: Օդոյ մէջ չարագուշակ բան մը կար: Մտատանջութիւնը շուտով բնդհանրացաւ, և այնչափ աւելի ծանր և չարաշունչ էր, որչափ աւելի գժուար էր վատնդը ցուցնել և որոշել: Ուրիշ չարագուշակ նշաններէն զատ, նախ քաղաքներու և գեղերու մէջ երեւցաւ բազմութիւն մը աշուղներու՝ որոնցմէ շատերը օտար և անծանօթ բոլորովին: Ամէն կողմէ կը շրջէին տասնք, վերջին պատատանի մօտալուտ ըլլալուն և Աստուծոյ բարկութեան վրայօք խորհրդաւոր բաներ շշնջելով: Ապա, գաշտականներուը չարաչար արբեցութեան տալին իրենք գիրենք: Այս նշանը աւելի սպառնալից էր, վասն զի Սեչիան անձամբ ըլլալով չէր կրնար տնտեսանել բոլոր իրեն բնակիչները, իսկ անապատ գաշտը հանձք չէր տար, անոր համար գաշտականներուը մեծաւ մասամբ կը գրաւէին շրջակայ գիւղերու մէջ: Այսոնցմէ

շատ կային Ուզրանիոյ մէջ։ Գրեթէ ամէն գեղի մէջ, զատուած, կը տեսնուէր Զարդարժի տնակը։ Ոմանք ընտանիք և բիչ մ՚ալ կալուած ունէին։ Բայց Զարդարժին որ անցած էր ընդ չուր և ընդ հուր, այն գեղին՝ ուր կը հաստատուէր, հերպալ մը բարերարը կ՚ըլլար։ Կը գերազանցէր զամէնքը երկաթագործութեան, տակառաշինութեան, թամբագործութեան, մամ զտելու, ձկնորսութեան, սրսորպութեան արուեստներու մէջ։ Ղազախը ամէն բան գիտէր, ամէն բան կըրնար. սուն մը շինել և թամբ մը կարել։ Սակայն կուսակէր էին և անհանդարտ, վասն զի ձեռքերնին ունեցած արուեստները ժամանակաւոր կը նկատէին։ Ով որ ուզէր երկրի մը վրայ իրրեւ տէր հաստատուիլ, պրացիին վրայ յարձակիլ կամ պաշտպանել ինքզինքը որ և իցէ յարձակման մը դէմ, բաւական էր ձայն մը հանէր, անմիջապէս Ղազախները ազատներու երամի մը պէս կը խուժէին աւարին վրայ։ Տանուտէրեր և քազաքացիներ՝ որոնք միշտ վէճի մէջ էին, առնոնցմէ կ՚օգտուէին։ Մօտաւորապատերազմի մը լուրը տարածուելէն առաջ, անցած էր այսպէս տարի մը. տակառագործներ, պայտհարներ, թամբագործներ, մամ զտողներ, իրենց հանդարտ և խաղաղ գործը ձգելով, Ուզրանիոյ բոլոր գինետուներու մէջ գինովութեան տուին իրենք զիրենք։ Կը խմէին՝ կանխիկ վճարմամբ և ապառիկ։ Գալիք աւարով ամէն բան կրնային վճարել։ Այս երեւոյթը ամէն տարի կը կրկնուէր, անոր համար առած եզած էր ժողովրդեան մէջ. «եթէ գաշտեցին տակառներ կը պարպէ, ըսել է թէ Ուզրանիոյ մէջ բան մը կ՚եփի»։ Այս բաները տեսնելով իշխանները իրենց զղեակները կ՚ամրացնէին և մեծ զգուշութիւններ կ՚ընէին, իսկ մեծամեծները իրենց ընտանիքները և զաւակները քաղաք կը փոխադրէին։ Այն գարունը, Ղազախները բոլոր ունեցածնին վաճառեցին և գինովցան այնպէս, ինչպէս չէին ըրած երբէք։ Ինչպիսի՞ զաւեշտութիւն մըն էր՝ որ կը պատրաստուէր, ինչպիսի՞ վտանգ մըն էր՝ որ կը սպառնար, ոչ ոք կրնար ըսել։ Կը խօսուէր Խմիելնիցքիի, անոր Սեչիա փախչելուն վրայ, կ՚ըսուէր թէ Ղազախները անոր հետ միանալու համար մեկներ էին Զիրգասոսկէն, Պոկաւսալէն, Քարսունէն և ուրիշ քաղաքներէ։ Ուրիշ շատ բաներ ալ կը խօսուէին։ Տարիներով ընդդէմ մահմետական պատերազմի մը կը սպասուէր, զոր թագաւորը

կ'ուզէր հրաժարակել և որուն հակառակ կը կենար բարձրագոյն Ատեանը: Ամէն կողմէն կը հասնէին այս տեսակ զրոյցները: Մահմանութիւնը ընդհանուր էր, մանաւանդ Լուպլինի դաշտերուն մէջ: Բայց երեմիա իշխանը զամէնքը կը սանձէր և կ'արգիլէր երեւակայական խօսակցութիւնները: Սակայն Ուզրանխայէն լուրեր կը հասնէին թէ գեղացիք կ'ապստամբին կալուածատէրերու դէմ, կը ջարդեն զՀրեաները, բռնութեամբ կ'ուզեն վերուրիլ Ղազախներու մէջ ընդդէմ հեթանոսաց պատերազմելու համար, և թէ Սեչիայի մէջ օր աւուր կը բազմանար փախստականաց թիւը:

Իշխանը Գրագովքի, Գամովքի, Լապտա ուրհանդակներ ղրկեց, գաշտերէն հաւաքեց զօրաց գունդերը և կենդանեաց նախիրները: Վերջապէս հասան քաջաշխոյժ և ապահովի լուրերը. մեծ Ալթմանը խմիելնիցքիի վրայօք լսածները կը տեղեկագրէր իշխանին, և կ'ապահովցնէր թէ վախնալու ծանր բան մը չկայ, վասն զի հասարակ ժողովուրդը սաւոր էր միշտ, գարնան սկիզբները, մեկուսներու փեթակներու նման բզզալ և եռալ: Միայն Սաւիլիքովքի՝ ծեր զրօշակիրը, կը յորդորէր իշխանը որ խնդիրը թեթեւ չնահատէ, կը տեսնէր որ կը թանձրանայ փոթորիկը վայրենի Դաշտերուն վրայ, տեղեկացեր էր որ խմիելնիցքի խրիմ գնացեր է և խանէն օգնութիւն կը խնդրէ:

Իշխանը տեղի Սաւիլիքովքիի հատատալով քան թէ Ալթամաններուն, որոշեց փնտուր հաւաքել կարելի եղածին չափ տեղի և հասկնալ ճշմարտութիւնը: Առաւօտ մը կանչել տուաւ Պիգովիզը՝ վաշտք գունդին տեղակալը, և ըսաւ.

— Դիտցանութեամբ Սեչիա պիտի երթաս և այս նամակը Ալթամանին պիտի յանձնես: Նամակը պարզ պատճառանք մըն է. կ'ուզեմ գիտնալ թէ ինչ կը գործուի հոն, ղէնքի տակ որչափ մարդ կայ, և որչափ ալ կը կանչուին ի ղէն: Գիտէ՞, քննէ՞, ամանց հետ խօսէ՞, տեղեկացիր: Խնացիր ինչ կ'ընէ խմիելնիցքին, ուր է, ասոնց է թէ խրիմ գնացեր է թաթարաց օգնութիւնը խնդրելու: Կը հասկնա՞ս:

— Կը հասկնամ:

— Զիկրինէն կ'անցնիս, ուր գիշեր մը միայն կը կենաս: Անմիջապէս վերջը Սաւիլիքովքիի կ'երթաս, կը խնդրես իմէ որ քեզի յանձնարարական թուղթեր տայ Սեչիայի մէջ ունեցած բարեկամներուն համար:

Ա.րդ Թաղվիները գաղանի կերպով կը յանձնեն առ որ ուղիալ են։ Անոնք ամէն բան քեզի կ'ըսանչեն։ Զիկրինէն նաւակով Քառաք կ'երթաս, իմ կոզմանէս կը բարեւես Կրոսխոքոյն և իրեն կը յանձնես այս նամակը։ Քեզի առաջնորդ մը կու տայ որ քեզի կ'ընկերէ մինչև Ջրվէժներէն անդին։ Սեչիա շատ չես կենար. պիտի, յոլ և պարթիր... Եթէ ողջ մնաս, վատն գի գործը վատնդաւոր է։

— Աբեանս ամէն մէկ կաթիլը Ձեր Բարձրութեան կը պատկանի։ Հետս շատ գինովոր պիտի առնեմ։

— Քառասուն մարդ։ Այս երեկոյ պէտք ես մեկնիլ, բայց նախ ինծի եկուր վերջին հրահանգները ընդունելու համար, վատն գի գործը ծանր է։

Պիգավէզ ուրախութեամբ գուրս ելաւ իշխանին քովէն, նախասենեակին մէջ հանդիպեցաւ Աքշիպուզքիի և թնդանօթաձիգ ուրիշ սպայներու։

— Ուրեմն ինչ նորութիւն, — հարցուցին իրեն չորս կողմէն։

— Այս երեկոյ կը մեկնիմ։

— Դէպի ո՞ւր։

— Դէպի Զիկրին և անկէց ալ անդին։

— Մէկատեղ երթանք, — ըսաւ Աքշիպուզքի, — ըսելիք ունիմ քեզի։

Եւ, փողոց հանելով զինքը, սկսաւ աղաչել որ գործը իրեն յանձնէ։

— Իրրև բարեկամ, — ըսաւ, — որուհանց կը խօսիմ. ինչ որ կ'ուզես խնդրէ ինծմէ, տաճիկ ձի մը, արաբ նժոյգ մը, ամէն կուտամ քեզի, միայն թէ ես երթամ քու տեղդ։ Այն կողմերը երթալու սաստիկ փափաք մ'ունիմ, կը հասկնաս։ Տաճիկ կ'ուզես, կու տամ։ Փառք վատակելու գործ մը չէ, և եթէ պատերազմը սկսի, տակէց պիտի սկսի. տակէ գառ կենաց ալ վատնդ կայ։ Գիտեմ թէ կը սիրես Աննուշան, տակայն ուրիշներ ալ կան զանիկա սիրող, եթէ հետաստս, կըրնան անոր գլուխը պարձնել և ձեռքէդ յափշտակել։

Պիգավէզի համար այս վերջին պատճառաբանութիւնը ամէնէն աւելի զօրաւորն էր։ Տակայն իշխանը լինչ պիտի ըսէր. չըլլայ որ այս բանին համար բարկանայ...։ Այսպիսի փափուկ գործ մը յանձնելն չնորհքի մը նշանն էր։

Աքշիպուզքի այս բանիս պատրաստուեր էր։ Վազից իշխանին քով. անմիջապէս խմացընել աուտ իրեն գալը. ընդունուելու։

Սիրաբ ուժգին կը արտիէր. կը վախէր վճռական ոչ մը լսելէն որով ամէն յոյս ի դերև պիտի ելլէր։

— Ինչ կ'ուզես, — հարցուց իշխանը։

Աքշեպուցքի անոր առջև ինկաւ։

— Բարձրապատիւ իշխան, — սկսաւ բսել, — եկեր եմ ինդրելու որ ինծի յանձնէք Սեչիա երթալիք թուղթերը։ Պիտովէզ ի սէր բարեկամութեան, անկէ կաւ տայ ինծի, վասն զի այս ճամբորդութիւնը կեանքէս աւելի ցանկալի է ինծի. բայց Ձեր Բարձրութեան բարկութենէն կը վախէ։

— Ձշմարիտ Աստուած, — լսաւ իշխանը, — զքեզ կ'ուզէի զրկել, եթէ նոր պարձած չըլլայիր երկայն ճամբորդութենէ մը։

— Եթէ ամեն օր ալ ճամբորդել հարկ ըլլայ, միշտ երջանիկ պիտի ըլլամ այն կողմերը երթալով։

Իշխանին սև աչքերը անոր վրայ սեւեռեցան։

— Ինչ ունիս այն կողմերը, — հարցուց։

Տեղակալը, անհարազ հանդուրժելու այն թափանցող նայուածքին, շփոթեցաւ։

— Լռելը անօգուտ է, ճշմարտութիւնը պիտի խոստովանիմ, — պատասխանեց թոթովելով։ — Ձեր Բարձրութենէն բան մը չեմ կրնար ծածկել... Թէպէտ, խոստովանիմ, կը վախնամ թէ Ձեր հաճութեան արժանի պիտի չըլլամ։

Եւ հոս պատմեց թէ ինչպէս ճանչցեր էր իշխան Վասիլի աղջիկը, և թէ ինչպէս սիրահարուեր էր անոր և թէ հիմա կը փափաքէր ամուսնել զանիկա։ Թէ երբ պատճառ Սեչիայէն, հետ Լուպլին պիտի բերէր, զազրախտութեան վտանգներէն և Պոկունէն ազատելու համար։ Այնու հանդերձ, սրտվհատ խօսք տուած էր, պատուի իշխանուհւոյն չարութիւնները չպատմեց։ Դարձեալ կրկնեց խնդիրը իշխանին որ Պիտովէզի յանձնած գործը իրեն յանձնէ։

— Սիրով քեզի հրաման և լաւ ուղեկիցներ ալ կաւ տայի որ երթաս ուզած տեղդ, բայց արտվհատեալ օգտակարը հաճոյականին հետ վիաճնել ուզեցիր, թո՛ղ ուզածիդ պէս ըլլայ։

Այս ըսելով, ծափ ծափի զարկաւ, ներկայացող մանկլաւիկին հրամայեց կանչել զՊիտովէզ։

Տեղակալը իշխանին ձեռքը համբուրեց, սա զրկեց զինքը և քալելերեց։ Իշխանը շատ կը սիրէր զտեղակալը, իրրև քաջ զինուոր՝ որուն վրայ միշտ կարելի էր լիովին

վատահիլ: Բայց ատոր, մէջերնին կապ մը կար՝ որ ամէն բանէն աւելի լաւ կը կապէր սատրակարգեալը մեծին հետ: Իշխանին շատ չէր շահիր կային չնորհներ, սակայն իշխանին աչքերուն դիմաց մարդկային սիրտը դրքի մը պէս բաց էր: Գիտէր նա թէ Աքշեհուցքիի հոգին մաքուր էր արատաւորի մը պէս, անոր համար կը յարգէր դինքը և կը սիրէր:

Իշխանը շատ գոհ մնաց լսելով որ իրեն սիրելին սիրահարուեր էր իշխան Վասիլի աղջիկան, որ Վիտեովիճցիներու հին ծառայն էր, և որուն յիշատակը անոր հանդիպած գժբաղդութիւնէն վերջ, սիրելի էր իրեն:

— Եթէ ցարդ աղջկան վրայ խնամք չտանեցայ, այդ առ Վասիլ իշխանը ապերախտութենէ չիլար, — ըսաւ, — բայց որովհետև անոր խնամակալները երբէք չերևցան Լուպլին, և իրենց նկատմամբ գանգատ մը չեմ լսած ցարդ, վիշտ ունեցած եմ որ լաւ մարդիկ են: Այսուհետև իմ աղջկանս պէս խնամք պիտի տանիմ անոր:

Պիտովիչ նեբս մտաւ:

— Մարիկ բրէ, — ըսաւ իշխանը, — խօսքը ես չտանուիր, ուսա, եթէ կ'ուզես, մեկնէ. այսու հանդերձ, իմ սիրոյս համար, հա-

ճելիր քեզի յանձնուած գործը Աքշեհուցքիի տեղակալին թողուլ: Ձայն խնդրելու ծանր պատճառներ ունի: Քեզի ուրիշ վարձատրութիւն մը կը գտնեմ:

— Բարձրապատիւ տէր, — պատասխանեց Պիտովիչ, — Ձեր բարձրութիւնը մեծ պատիւ կ'ընէ ինձի իմ հաւանութենիս ուզելով հան՝ ուր հրամանը բաւական է, և ես անարժան պիտի ըլլայի այդ շնորհքին եթէ երախտապիտութեամբ ձեր կամաց չհնազանդէի:

— Շնորհակալ եղիր բարեկամիդ, — ըսաւ իշխանը Աքշեհուցքիի, — և մեկնելու պատրաստուէ:

Աքշեհուցքի սրտագին շնորհակալութիւններ ըրաւ Պիտովիչի, և քանի մը ժամէն մեկնելու պատրաստ էր: Բաւական ժամանակէ ի վեր Լուպլինի մէջ կը նեղուէր, այս արշաւանքը իրեն ամէն փափաքը պիտի յագեցնէր: Նախ որ Հեղինէն պիտի տեսնէր: Ապա, անշուշտ, հարկ էր բաժնուիլ նորէն և երկայն ժամանակի մը համար, սակայն տախտակամ էր համակամելու: Հարկ էր ապահով որ ճամբաները չորնան, որպէս զի իշխանուհին և Հեղինէն կարենան ճամբորդել մինչև Լուպլին, իսկ ինքը, այդ

ժամանակի մէջ, կամ Լուպլինի մէջ անոնց պիտի սպասէր, կամ Ռազլոկ պիտի կեներ: Սակայն այս վերջին կէտը իշխանուհուն հետ որոշած պայմաններուն չէր համապատասխաներ և կրնար Պոհունին կատկածներու պատճառ տալ: Հեղինէն՝ միայն ի Լուպլին կրնար ապահով ըլլալ, բայց ո՛րովհետև Ռազլոկ ծնալու բռնադատուած էր, լաւագոյն էր որ Սքշեպուցքի երթար և ի գարձին առնէր զինքը, և իշխանին զինուորներով ընկերէր անոր:

Տեղակալը պատրաստութիւնները լմնցուց, նամակները առաւ, իշխանին հրահանգները ընդունեցաւ, գանձապետէն ճամբորդութեան գրամը ստացաւ, և գեռ գիշերը չկոխած, Կենսանին ու քառասուն Ղազախներու հետ մեկնեցաւ:

ԺԴ.

Մարտ ամսուն երկրորդ կէսը կը սկսէր: Խոտերը կը կանանչէին, խաշխաշները կը ծաղկէին, անապատ գաշտին մէջ կեանքը կ'եռար: Սքշեպուցքի, իրեն գինուորաց գլուխը անցած, կարծես ծովու մը մէջէն կ'անցնէր՝ որուն ալիքներուն էին հովէն ծածանող բարձր մացառները:

Զորս կողմէն գարնան զուարթ ձայները կը լսուէին. բնութեան ձեռքին տակ քնարի մը պէս կը հնչէր գաշտը:

Գիւղորաց գլխուն վրայ և բարձրը թեւաթափած կը կենային շահէկներ, նման առկախ խաչերու, կը թռչէին վայրենի սագերու և ոռնկիւն երամներ, կռունկներու երկայն շարքեր. գաշտին մէջ սրարշաւ կը վազէին ձիերու խումբեր, կուրծքով պատռելով խոտը, մրրկի պէս կը հառնէին, յանկարծ կանգ կ'առնէին քարացածի պէս, կէս շրջանակներ կը ձեւացնէին ձիաւորաց շուրջը, բաշերնին հովին առած, պինչերնին լայնցուցած, աչքերնին ապշութեամբ լի: Կարծես հոն հաւաքուեր էին յարձակելու անակնկալ հիւրերու վրայ և կախուելու զանոնք: Սակայն յանկարծ կը ցրուէին և փայլակի պէս անհետ կ'ըլլային, միայն խոտերու ոսոսփիւնը կը լսուէր և ծաղիկները գլուխնին մինչև գետին կը խոնարհեցնէին: Թռչուններու ճռուողիւնէն վայրկեան մը ընդհատակ լռութիւնը վերսին կը տիրէր:

Երկիրը կարծես ցնծութեամբ կը հրճուէր.

և սակայն այն ցնծութեան մէջ, այն անպա-
դար աղմուկին մէջ, չեմ գիտեր ինչպիսի
տխրութիւն մը ծածկուած կար: Պէտք էր
սիրել այդ տխրութիւնը, հոգւով անոր խորը
թափանցել, կենալ բլուրներու վրայ, մտիկ
ընել անապատի ձայնին և պատասխանել ա-
նոր:

Արշալոյսը կը բացուէր: Բարձր մացառ-
ներու ծայրերուկը փայլէին ցօղի խշտոր կա-
թիլներէն, խստաշունչ հովը կը չորցնէր ճամ-
բայն՝ որ հոս հոն լեցուն էր ճահճախուտա-
ներով և ձեւացեալ լիճերով: Ձիուորները
յուշիկ յառաջ կ'երթային, ձիերը երբեմն
մինչեւ ծունկերը կը խրէին: Սակայն Սքշե-
դուցքէ, անհամբեր նպատակին հասնելու,
հանգիստ չէր տար անոնց:

Երկրորդ օրը, կէսօրուան մօտ, անցան
անապատակը, նշմարեց Ռազլոկի հոգմազած
Ջաղացները՝ որոնք գրուած էին զառիվայրին
և շրջակայ բլուրներուն վրայ: Սիրտը արա-
փեց: Ոչ ոք իրեն կը սպասէր, ոչ ոք գի-
տէր իրեն հասնիլը...: Ինչ պիտի ըսէր
Հեղինէ երբ զինքը տեսնէր.... Ահա կեան-
քի պարտէզներու մէջ կէս կտրծանած խոր-
ճիմները, ահա վիշտ մը որ կատաղած կը
պատահէր, ատելի հեռուն, ահա գաւիթին
մէջ գտնուող անծրդի ջրհորը:

Սքշեդուցքի մարտիկը ձին և սրարշաւ
թռաւ, Ղազախները անոր հետէն պոռալով
և ազմուկով գետին մէջէն անցան: Գեղա-
ցիք զուրս կը ցատքէին խրճիթներէն, կը
պահէին այն զահավէժ արշաւանքը, երեսնին
կը խաչակնքէին:

— Ո՞վ են. դիւ թէ Թաթար. – կը պա-
չէին զարմացմամբ:

Ձիաւորները առանց դադար պիտի
լով կեցան:

— Ո՞վ էք:

— Բա՛ց:

— Իշխանները առանց չեն:

— Բա՛ց, Թաթարի զաւակ: Լուսլինէն, իշ-
խանին կոզմանէ կու գանք:

Քանի մի աշխատաւորներ վերջապէս
ճանչցան զահակալը:

— Ա՜հ. ձեր աչերուվրանն է. հիմա, հի-
մա:

Դռները բացուեցան: Գաւիթին մէջ երե-
ցաւ իշխանուհին:

Սքշեդուցքի ձիէն վար ցատքեց, գիմացը
վազեց, հարցուց.

— Ձիս չե՞ս ճանչնար, իշխանուհի:

— Ա՜հ, գո՛ւն ես, տեղակալ: Թաթար-
ներու յարձակում մը կարծեցի: Մտէ՛ք,
խնդրեմ.

1891

— Ձիս Ռազլոկի մէջ տեսնելդ զարմանք կը պատճառէ քեզի, իշխանուհի, – ըսաւ Աքշեխուցքի տունը մտնելէն վերջ։ — Սակայն ես խօսքիս տէրն եմ. իշխանը ձիս Զիկլին և ուրիշի ալ անդին կը ղրկէ. հրամայեց ինծի Ռազլոկ հանդիսատ մ'առնուլ, և ձեր սրպիսութիւնը հարցնել։

— Երախտապարտ եմ որ իշխանը արժանի համարեր է... Երբ պիտի վերադառնայ Ռազլոկէն.... չուռմ...։

— Ինչ կ'ըսես. ինքը ձեր տակէ հեռատեսութեան պատճառ մը չի պտներ։ Քեզի ինչ որ ըսի այն պիտի ըլլայ։ Ռազլոկ ձերն է...։ Ես ինծի համար բաւական հայ ունիմ։

Իշխանուհւոյն կասկածները փարատեցան։

— Նստէ՛, խնդրեմ, շատ ուրախ եղայ քեզ տեսնելուս։

— Իսկ Հեղինէն. ինչպէս է, ուր է։

— Գիտեմ թէ ինծի համար չէ որ եկեր ես...։ Լաւ է, մտածուրնէ առաջուընէ աւելի լաւ. սէրը իրեն նպատակ։ Հիմա կը կանչեմ զինքը, ես ալ երթամ քիչ մը յարդարուիմ, վասն զի այս զգեստներով հիւրեր ընդունելու կ'ամչնամ։

Իշխանուհին հագուեր էր կատէ զգեստ մը, մուշտակ մը և մորթէ կօշիկներ։

Հեղինէ Իլարիոնէն լսելով անակնկալ գալուստը, չսպասեց որ զինքը կանչեն։ Վազեց յատակել, կեռասի պէս կարմիր, հաճելի շունչ կ'առնէր, և աչքերը կը փայլէին ուրախութենէն։ Աքշեխուցքի անսոր ձեռքը համբուրեց, և, երբ պատուհւոյն հեռացաւ, համբուրեց նաեւ բերանը։ Ցեղակալը ծեր չէր, Հեղինէ ալ չէր ընդվզիմտար այն համբոյրներուն, մանաւանդ թէ ի սիրոյն յաղթուած և երջանիկ, ինքզինքը բոլորովին սիրելւոյն գիրկը նետեց։

— Իակ ես որ գալոտեանդ չէի սպասեր, – թսեթսվեց օրիորդը աչքերը գոցելով. – սակայն, խնդրեմ, այդպէս մի համբուրեր զիս, լաւ չէ։

— Բայց ինչպէս կրնամ չհամբուրել զքեզ, – ըսաւ Աքշեխուցքի, – քանի որ շրթունքներդ մեղրէն աւելի քաղցր են։ Կը հալէի, կը մաշէի առանց քեզի, կը մեռնէի. սակայն բաղդ ունեցայ որ նոյն իսկ իշխանը զիս հոս զրկեց։

— Իշխանը ամէն բան պիտի արտօգ։

— Ամէն բան պատմեցի իրեն...։ Շատ ուրախացաւ երբ յիշեցուցի իրեն վասիլ իշխանը։ Սակայն դուն, թուի թէ, դեղ մը տուիր ինծի, վասն զի քեզմէ հեռուն առեւտուն լոյսն ալ չեմ տեսներ։

— Քու այդ կատարելիդ ինձի համար երկնից շնորհք մըն է։

— Կը յիշե՞ս բազէն՝ որ ճիրաններովը մեր ձեռքերը վիրաւոր։ Յայտնի կը տեսնուի, ճակատագիրը էր։

— Կը յիշեմ...։

— Երբ, Լուպլինի մէջ, արտաւելիտնա փարատելու համար Սալոնիցա կ'երթայի, գքեզ՝ կենդանի, վիճաց կը տեսնէի, բայց հազիւ թէ թեւերս քեզի կ'երկնցնէի, սաւերի մը պէս աներեւոյթ կ'ըլլայիր։ Հիմա ալ, հիմա չես կրնար փախչիլ. հիմա ալ ոչ ոք մեր միութեան հակառակ կը կենայ։

— Ես ալ, յայտնի է։

— Կրկնէ նորէն, կ'ապաշեմ, թէ վիս կը սիրես։

Հեղինէ աչքերը խոնարհեցուց, բայց ուժով և հաստատուն ձայնով պատասխանեց.

— Աշխարհիս ամէն բանէն վեր։

— Քու խօսքերդ հարատելիններէդ և պատիներէդ աւելի սիրելի են ինձի...։ — Ըսէ՛ սոյզը, ես կը գամ, բայց չեմ կրնար ըսել, ինչպէս արժանացայ այս երջանկութեան։

— Վասն զի իմ վրաս գութ ունեցար, ինձի մօտեցար և այնպիսի խօսքեր ըսիր ինձի՝ զորմնք երբէք չէի լսած ուրիշէ մը...։

Հեղինէ զգաստած լռեց, և Սքշիպուցքի սպասու նորէն համբուրել անոր ձեռքերը։

— Գոնէ իմ կինս պիտի չըլլաս, գոնէ իմ սիրուհիս պիտի ըլլաս։

Այս խօսքերուն լռութիւն մը յաջորդեց։ Սքշիպուցքի, երկայն բաժանումէ մը վերջ, չէր յագենար զՀեղինէն հոգեմայլ դիտելէն։ Իրեն հիմա աւելի գեղեցիկ կը տեսնուէր քան թէ առաջ։ Սենեակին թերասուներին մէջ, պատուհաններու մութ ապակիներու մէջէն թափանցող արեւու ճառագայթներու ցոլացմամբ, կը յիշեցնէր նա խորանի խորհրդաւոր լուսի մէջ պրուած սրբոց պատկերները։ Սակայն այնպիսի ջերմ կեանք մը կը շնչէր միանդամայն որ կարելի բան չէր ցմահ չսիրել զինքը։

— Գեղեցկութիւնդ կը շլացնէ զիս և կրնայ կոյրցնել ալ.— ըսաւ տեղապահը։

Ժպտեցաւ օրիորդը ցուցնելով ձիւնափայլ ակռաները։

— Գրաւ կը դնեմ որ քու Անուսիայդ հարիւր անգամ աւելի գեղեցիկ է քան թէ ես։

— Թող մէկդի. և ոչ իսկ բաղդատութիւն մը կրնայ ըլլալ։

— Սակայն կենսան ուրիշ բան ըսաւ ինձի։

— Կենսան անմիա է, ես զինքը պիտի յանդիմանեմ...: Անուսիա, բայց ինչ է Անուսիան, իմ ինչ փայթս...: Արդէն այն ծագկին շուրջը բզզացող մեղուներ շատ կան:

Ծեր Իլարիոն ներս մտաւ. խօսակցութիւնը դադրեցաւ: Իլարիոյ, զանգակաւոր իւրեւ իրեն ապագայ աէրը նկատելով, դառն մէջէն սկսաւ խնդարհութիւն լսել և բան արեւելեան սովորութեան ըսել. Սալա՛մ:

— Ուրեմն, ծեր Իլարիոս, սիրուհւոյդ հետ շուտով կը մեկնինք ամենքնիս միասին: Մինչեւ մահ ծառայէ իրեն:

— Մահուան երկայն սպասելիք չունիմ, աէր իմ, սակայն քանի որ կեանք ունիմ, ծառայութիւնս չեմ թողուր: Ասուածծ մէկ է:

— Ամէն մը, երբ գառնամ Սեչիայէն, պիտի երթանք Լուպլին ուր արդէն կը սպասէ Մուզովիեցի քահանային:

— Ուրեմն Սեչի՞ա պիտի երթաս, — հարցուց Հեղինէ սարսափահար:

— Իշխանին նամակները կը տանիմ: Մի վախնար. պեսպանին անձը նուիրական է նոյն իսկ մոլիմանները համար: Եթէ ճամբանները անդնալի չըլլային անմիջապէս Լուպլին կը դրկէի զքեզ: Անձամբ տեսայ, ձիով իսկ պժուարաւ կ'անցնուի:

— Ոազմիկ շատ կը կենա՞ս:

— Այս իրիկուն Զիկրին կ'երթամ: Որչափ շուտ բաժնուինք, այնչափ շուտ նորէն կը տեսնուինք: Իշխանին ծառայութեան մէջն եմ, աէր չեմ ոչ ժամանակիս, ոչ կամքիս:

— Օն ուրեմն, բաւական է ազատինները պէս ՚ի՚ չէնիդ, — ըսաւ իշխանուհին ներս մտնելով: — Երթանք պատառ մը բան ուտելու...: Օհ, օհ, խաշխաշի նման կարմրերը են այտերնիս: Ըսել է թէ ժամանակիդ պարապ չանցուցիր, ասպետ...: Սակայն, կ'ներեցարուի:

Իշխանուհին այսպէս խօսելով Հեղինէին ուսերուն զարկաւ. ամենքը միասին նախաճաշելու դնացին: Պատառը զուարթ էր: Բաւական ժամանակէ ի վեր մոռցեր էր իրեն Պոկունը. հիմա, շնորհիւ սեզակալին առատաձեռնութեան, կրնար ինքզինքը աէր համարել Ոազմիկի և անոր շրջակայից:

Տեզակալը հարցուց թէ շուտով կը դառնան իշխանները:

— Ամէն օր անոնց կը սպասեմ: Նախ մահուչափ կ'սպասէին զքեզ, սակայն յետոյ, լաւ կշռելով վարմունքդ, սկսան սիրել զքեզ

СВЯТОШИНСКАЯ ...ТОЧ. СБРУЖЕНИЕ
№
192 г.
РУБЕ

իբրեւ առագայ փեսայ, և արդարև, այս ժամանակներուս մէջ քեզի պէս կարիճ երիտասարդ մը գտնելը դժուար է։

Նախաճաշէն վերջ սեղակալը Հեղինէի հետ կեռասենիներու պարտէզը ինջաւ՝ որ խրամատէն անդին էր։ Բոլոր պարտէզը ծաղկած էր, կարծես ձիւնով ծածկուած։

Խոսքը կը սեռնուէր սեւ անասունը, ուսկից կիւրէն միօրինակ երգին ձայնը կու գար։

— Մեզի երջանկութիւն կը մաղթէ, — ըսաւ Աքշեպուցքի, — սակայն հարցմունք պէտք է ընել իրեն։

Եւ, դէպի անասունը դարձած, պոռաց.

— Էհէ, կիւրէ, այս օրիորդին հետ քանի՞ տարի միասին պիտի ապրինք։

Կիւրէն շարունակեց իրեն երգը։ Յիսունէն աւելի համրեցին։

— Տա՛յր Աստուած, — գոչեց Աքշեպուցքի։

— Կիւրէները միշտ ճշմարտութիւնը կ'ըսեն, — խորհրդածեց Հեղինէ։

— Եթէ այդպէս է, ուրիշ հարցմունք մ'ալ կ'ընեմ, — ըսաւ Աքշեպուցքի ժպտելով։

— Էհէ, կիւրէ, քանի՞ զաւակ պիտի ունենանք։

Թռչունը, իբրև թէ պատասխանէր, տասուերկու անգամ ձայն հանեց։

Աքշեպուցքի ուրախութենէն ինքիրմէ դուրս եղեր էր։

— Լսեցի՞ր, — հարցուց։

— Բան մը չլսեցի, — պատասխանեց Հեղինէ բոցավառ երեսներով։ — Եւ ոչ հարցմունքդ հասկցայ։

— Կ'ուզե՞ս կրկնեմ։

— Մ'չ, մ'չ, պէտք չկայ....։

Այսպէս անցաւ ամբողջ օրն, երազի նըման արագ։ Երեկոյեան ցաւալի բաժանման ժամը հասաւ։

Տեղակալը մեկնեցաւ դէպի Զիկրին։

Ը.

Աքշեպուցքի ծեր Պաւիլիէքովսքին սաստիկ մտայուզութեան մէջ գտաւ։ Ընհամբեր իշխանին մէկ սուրհանդակին կը սպասէր, վասն զի երէկուան աւելի սպառնալից լուրեր կը հասնէին Սիչիայէն։ Այլ եւս կասկած չկար որ Խմիելնիցքի զէն ի ձեռին կը պատրաստուէր արտարութիւն ձեռք բերել, պահանջելով զազախ հին առանձնաշնորհու-

թեանց վերահաստատումն : Սասվիլիքովա-
քի գլուխը որ նա խրիմ խանին քանի և
թէ Սեչխայի մէջ վայրկենէ վայրկեան անոր
կը սպասէին : Հետեւաբար Հասարակապե-
տութեան դէմ ահաւոր պատերազմ մը կը
պատրաստուէր, որ, թաթարաց ձեռնտու-
թեամբ, կրնար ազեաաբերը ըլլալ : Մրրիկը
կը թանձրանար : Ա՛յլ եւս պարզ զրոյցներ
չէին, այլ սոսկ լուրեր : Մեծ Ազամանը՝
որ նախ մեծ ծանրութիւն չէր տուած խրն-
դրոյն, գունդերով Զերքասիի մօտեցաւ, ու-
րիշ գունդեր ալ մինչեւ Զիկրին շարժեցան
Ղազախներու և ռամիկ ժողովրդեան փախուս-
տը արգիլելու համար, որոնք խումբ խումբ
Սեչխա կ՛անցնէին : Կ՛ըսուէր թէ հարաւային
գաւառներու մէջ միահամուռ ընդոստրոյթ-
թեան հրաման եղած է : Շատերը, առանց
սպասելու որ կանչուին, կնիկները և զաւակ-
ները բերդերու մէջ կ՛ապահովցնէին , և
Զերքասի կ՛երթային : Թշուառ երկիրը եր-
կուքի բաժնուեր էր. մէկ մասը Սեչխա կը
դիմէր, միսը՝ կանոնաւոր զօրաց քով կ՛ա-
պաստաներ. ոմանք արդէն գոյութիւն ու-
նեցող բարեկարգութեան կողմն էին. մէկ
կողմը կ՛ուզէր պահել, հակառակ կողմը՝
ջնջել պարերալ աշխատութեանց և երկարժա-
մանակեայ զոհողութեանց արդիւնքները :

Սակայն, որչափ ալ սեւ և սպառնալից
էին ամպերը, ժողովուրդը մրրկին ահաւո-
րութեան չափը չէր կարող կշռել : Թերեւս
նոյն իսկ Խմիելնիցքի, երբ բողբոջիրներ
կը զրկէր առ Գրաքովսքի, առ զազախ սո-
սափիկանը, առ դիւանագիտական հրամանատարը,
որոնց մէջ երբեմ կ՛ընէր հաւատարմութեան
առ Լատիսլաւ Դ. առ Հասարակապետու-
թիւնը, չէր գուշակեր անոնցմէ առաջ գալիք
հետեւանքները : Այդհօք անոր ուշադիր ժա-
մանակ վատնելիք չէր, կամ հասկցնել ու-
զել որ եթէ պահանջները ընդունուին ան-
համաձայնութիւնն ալ կը զգրի.... : Այս
նկատմամբ կարծիքները համաձայն չէին, և
միայն երկու անձինք, Սասվիլիքովսքի և
ձեր Պարապաշը, իրենք զիրենք չէին խա-
բեր այդպիսի ցնորական խորհուրդներով :

Ծեր դնդապետ՝ Պարապաշ, ալ յան-
դուգն, լի նախանձոք և սպառնալիօք նա-
մակ մ՛ընդունեցաւ Խմիելնիցքիէն :

Կը գրէր. « Մենք, և բոլոր Զաբորժի-
նները գինեալ, կ՛ուզենք և կը պահանջենք
որ պարձնես մեզմէ յափշտակած առանձնա-
շնորհութիւնները : Եւ որովհետեւ կը պահես
դուն պանդք քու անձնական շահուդ և ա-
պահովութեանդ համար , մենք գքեզ աւելի

նախընտրել կը համարինք քան թէ պնդա-
պահաւ։ Իսկ ես ներսումն կը խնդրեմ Աղնուա-
թենէդ եթէ իմ ապքսա առնես սակը Նիկո-
ղայոսի օրը ամէն դիւրութիւն չկրցաւ հայ-
թայթել քեզի և եթէ ես մեկնեցայ առանց
բան մ՝ բանելու քեզի և արհամարհելով հրա-
մանդ »։

— Տեսէ՛ք, տեարք, — ըսաւ Պարապաշ
ձեր նախկին – ոսոխականին և Սքշեղուգքիի,
— տեսէ՛ք, թէ լիրբը ի՛նչպէս կը ծաղրէ գիս,
և այս՝ սրավհեան ես սոլվեցուցեր եմ իրեն
գէնք գործածելու սրտեռաթ և հայրութիւն
ըրեր եմ։

— Կարծեմ, — խորհրդածեց Սասվիլիք-
ովաքի, — կ՝ըսէ թէ Զարօրժինեաց բոլոր
ուժովն պիտի չկանայ վերսան ձեռք բերել
առանձնաշնորհումները։ Ուրեմն ամենագէշ
տեսակ քաղաքական պատերազմ մը պիտի
ունենանք։

— Եթէ այդպէս է, ես պէտք եմ ա-
ճապարել, — ըսաւ Սքշեղուգքի։ — Տուր ին-
ծի այն անձնբերներու նամակները՝ որոնց
հետ որ պէտք եմ տեսնուիլ։

— Աղիս ու հանդերձեանց վրայ կեցող Ա-
թամանին համար նամակ ունի՞ս։

— Ա՜յ, իշխանին ձեռքակ գրուած։

— Լաւ, նամակ մը կու տամ տեսնել
Աթամաններու համար։ Իսկ Պարապաշ
հոն իրեն տեսնը կրող ազգական մ՝ունի,
տեսնեմ ամէն բան կրնաս տեղեկանալ։ Ա-
կայն այս ամէնը ուշ չէ՞ արդեօք։

— Իշխանը կ՝ուզէ գիտնալ թէ հոն ի՞նչ
կը գործուի։

— Պատասխանը համառօտ է. լաւ բան
մը, ա՛չ։ Խորհուրդը՝ միակ. կարելի եղածին
չափ մեծ այժ հաւաքել և Աթամաններու
հետ միանալ։

— Եթէ այդպէս է, — ըսաւ Սքշեղուգքի,
— այդ խորհուրդը իշխանին հասցնող տուր-
հանդակ մը ղրկէ։ Ես սպասեցէ եմ մեկ-
նելու, չեմ կրնար իշխանին որոշումը փո-
փոխել։

— Եւ սակայն շատ ժուռ գործ մըն
է, — գոչեց Սասվիլիքովաքի։ — Ոամիկ ժո-
ղովուրդը այնպէս զայրացած, գրգռուած է
որ, եթէ զօրաց մերձաւորութիւնը չըլլայ,
վրանիս պիտի յարձակի...։ Ըսա իմ կար-
ծեցս, գոն ուզգակի զազանին կսկծոյը
խնայու կ՝երթաս։

— Գոն գիտես որ, Տէր զրօշակիը,
կէսը կլլեց զՅովհան, սակայն Աստուծոյ
օգնութեամբը անկեան դուրս եկաւ։

— Լաւ, ըսէ ինչպէս պիտես։ Քու հասատամնաւէթիւնդ գովելի է։ Մինչև քուտաք առանց վառնդի կ'երթաս, և հոն կ'որշես ընելիքդ։ Կրօսիաքոյ հին զինուոր մըն է, ամէնէն աւելի ազէկ խորհուրդներ կրնայ տալ քեզի։ Իսկ ես անձամբ կ'երթամ իշխանին քով, և եթէ ծերութեանս ժամանակ տախտակիմ զէնք առնել, լաւ է այնպիսի հրամանատարի մը հետ քանի ուրիշ ա և իցէ մէկու մը։ Հիմակուհիմա երթամ քուտաք երթալու համար նաւակ և առաջնորդ պատրաստեմ քեզի։

Աքշեղուցքի գրօշակիրէն բաժնուելով շիտակ իրեն բնակարանը գնաց՝ որ վաճառականոցի հրապարակին վրայ էր, վերջին պատրաստութիւնները տեսնելու համար։ Թէպէտ վառնգաւոր էր ճամբորդութիւնը, սակայն հաճոյք մը կը զգար անկէց։ Պիտի տեսնէր ջրվէժները և Տնիեպրը գրեթէ ամբողջ երկայնութեամբը, մինչև վար գաշտը։ Այն եզանակին, այդ երկիրը խորհրդաւոր բան մ'ունէր և իրեն կը ձգէր ամէն անոնք՝ որոնք շահատակութեանց հետամուտ էին։ Շատերը՝ բոլոր կեանքերնին Ուքրանիոյ մէջ անցուցած ըլլալով հանդերձ, Սեչիա չէին տեսած։

Ա՛ն այն անհրաժեշտ էր Զաբորոժիներու մէջէն անցնիլ որ շատերուն ախորժելի չէր, վասնզի Սամուէլ Զլատովսքիի ժամանակները անցեր էին։ Սեչիայի և Հատարակատեսութեան մէջ եղող անհամաձայնութիւնը՝ որ սկսած էր Նալիվայիքոյի և Բալլիչի ժամանակէն, ոչ միայն չէր դադրած, այլ միշտ վերսին կ'արձագանգէր, իսկ Ժողովրդեան՝ Լեհ և Հուպէն, որոնք Զաբորոժիներէն չէին զանազանուեր ոչ լեզուով և ոչ կրօնքով, Սեչիա յաճախելը, երթալով նուազեր էր։ Գուրցեվիչնները շատ հետեւողներ չէին գըտներ։

Աքանչելի բաներ կը պատմէին այդ երկրին վրայօք, անոր համար Աքշեղուցքի ուսումիկ կը փափաքէր իրեն աչքերով տեսնել այդ բաները։ Դարձեալ տարակոյս չունէր թէ ողջ առողջ պիտի գառնայ, վասն զի գեսպանը նուիրական է, մանաւանդ Երեմիա իշխանին գեսպանը։

Կը պիտէր պատուհանէն և կը մտածէր։ Երկու ժամ անցաւ։ Յանկարծ, իրեն ծանօթ երկու դէմքեր կարծեց նշմարել, որոնք Դորոշէնկոյի գինեատունը կը մտնէին։

Լաւ պիտեով ճանչցաւ Զակլոսան և Պոկունը։ Թև թևի տուած կ'երթային և շու-

տալ անհրեայի եղան գինեատան դռան մէջ, որուն վրայ կախուած էր գինեատան նշանը:

Տեղակալը զարմացաւ Պոհաննին Զիկրին գանուելուն և անոր Զակլոպային հետ ունեցած բարեկամութեան վրայ:

— Կենսան, — կանչեց, — հոս եկուր:

Պատանին ներկայացաւ:

— Գնա՛ հան՝ գինեատունը: Ձակատը ծակ մարմնեզ մէկը պիտի տեսնես: Ըսէ իրեն որ մէկը իրեն հետ գործի մը համար կ'ուզէ խօսիլ. եթէ հարցնէ քեզի թէ ո՛վ է, մի՛ ըսեր:

Կենսան փայլակի պէս վազեց, և քանի մը վայրկեան վերջ Զակլոպային հետ դարձաւ:

— Բարի տեսանք, — ըսաւ Սքչեղուքի, — ճանչցա՞ր զիս:

— Ճանչնա՛լ զքեզ: Թո՛ղ զիս հալեցնեն թաթարները և իրենց մկկիթներուն համար մոմ շինեն եթէ չեմ ճանչնար զքեզ: Քանի մ'ամիս առաջ Դորուլոյի դուռը Զափլինաքիի պլխովը բացիր, միջոց մը որուն շատ հաւնեցայ, վասն զի ճիշտ այդ կերպով ես ալ Սատամպոլի բանտէն փախայ: Ինչ կ'ընէ Բռապիրիէնդա բարեկամը իրեն ողջախոհութեան ուխտովը և ահագին սուրովը. ճնճղուկները նորէն կը կենդանի իրեն պլխուն վրայ, գինքը չորցած ծառ մը կարծելով:

— Բռապիրիէնդա ազէկ է, և զքեզ կը բարեւէ:

— Նշանաւոր մարդ, բայց անմիտ: Եթէ իրեն պլխուն պէս երեք գլուխ կոթէ, պէտք է մէկ ու կէս հաշուէ: Ո՛րչափ տաք է, գիս Մարա ամիսն ենք, մարդու լեզուն կոկորդին մէջ կը չորնայ:

— Կը հաճի՞ս ուսմ մը խնձորօղի:

— Անմիտ է ան որ խեչացիին նուէրը կը մերժէ: Եւ արդէն վարսակիւրային սև մաղձը փարատելու համար խորհուրդ տուաւ խնձորի խնձորօղի խմել.... Աղնուականաց համար գէշ ժամանակներ: Զափլինաքի տարտափէն կէս մեռած է, և զազախ պլխաւորներէն վախնալով Դորուլոյի գինեատունը չի մտներ: Ես միայն գիտեմ անոնց հետ վարուիլ, թէպէտ կուպը կը հատնի.... Իրաւունք քու այս խնձորօղիով շատ ընտիր է: Ո՞ւսկից զբաղեր ես:

— Լուպլինէն...: Ուրեմն կ'ըսես թէ հոս զազախ պլխաւորներ շատ կան:

— Շա՛տ...: Գրեթէ ամէնքը: Հոս է Թէոդոր Եպատպովիչ, փիլոն Դայիտալոյ, Դանիէլոյ Նեկիտայի և Պոհաւն: Այս վերջինը

բարեկամ եղած է ինձի քանի որ յաղթեցի իրեն խաղալու մէջ և գինքը իմ պաշտպանութեանս տակ առի: Ամենքն ալ այս կողմերը կուգան և հով կը կլլեն...: Դեռ չեն համարձակիր Խմիելնիցքիի կողմը անցնիլ, և եթէ անոր հետ չի վիճանան, իմ շնորհիւս պիտի ըլլայ:

— Եւ ինչպէս:

— Իրենց հետ խաղալով գիրենք կը յորդորեմ Հասարակապետութեան կողմը բերնել, և եթէ այս բանիս համար թագաւորը ինձի կալուածք մը չշնորհէ, ըսել է թէ Հասարակապետութեան մէջ արդարութիւն չէ մնացեր, և թէ լաւ է հաւարտածութիւն ընել քան մորթը վտանգի մէջ գնել հաւարակաց բարեացն համար:

— Լաւագոյն է կեանքը վտանգի մէջ գնել ընդդէմ Մուխամանեաններուն...: Բայց, կարծեմ, զրամդ չաւրը կը նեռես. կը վճարես անոնց խմածը առանց բան մը վաստակելու:

— Ես, զրամս չաւրը կը նեռեմ....: Սակայն դուն զի՞նչ կը կարծես գիս: Թե՞ բնա կը կարծես որ ես թէ վիճամ ծառայներու հետ և թէ վճարե՞մ անոնց կերած խմածը: Մեծ շնորհք մըն է իմ բրածս եթէ կը թողում որ վճարեն ինձի համար:

— Իսկ Պոկուն ինչ կ'ընէ այդ մարդկանց մէջ:

— Ականջը կը սրէ, Սեչիայի մէջ եղած պատրաստութիւնները կը լսէ, ուրիշները ինչ կ'ընեն, նորը կ'ընէ ինքն ալ: Մասնաւոր այդ բանին համար եկեր է: Բոլոր զազախներու բնութիւնն է: Իրեն կը յարձրն, լաւ գիտնալով որ Բերեսլաւի գունդը աւելի իրեն հետ պիտի միանայ քան Լոպատայի: Չի գիտցուիր թէ ո՞ր կողմը պիտի անցնին Չեչիովքիի Զազախները: Բայց ասաի, Պոկուն տարտամ վիճակի մէջ է, վասն զի չեմ գիտեր ինչպիսի ազնուական օրիորդի մը սիրհարուեր է և թերևս կ'ամուսնանայ հետը. «վասն զի, կ'ըսէ, հարստանիքը մօտ ըլլալով չի վայելեր իրեն ռամիկներու հետ ընկերութիւն ընել»: Բայց իրաւունէ նեկաոր մըն է քու խնձորդիդ:

— Խմէ՛, խմէ՛:

— Կը խմեմ, մի՛ տարակուսիր: Հոն գինետան մէջ այս տեսակէն չկայ:

— Օրիորդին անունը չհարցուցի՞ր:

— Պոկուխին նշանածն է... ինչ փոյթս: Բան մը միայն գիտեմ, որովհետև անշուշտ գինքը պիտի անպատուէ, սիկին եղջերու պիտի կանչեն, իրեն էրկան անունով:

Սքշեղուցքի զայրացած ապտակ մը պիտի զարնէր ամարդի շատախօսին երեսին, սակայն սա առանց անդրադառնալու խօսքը շարունակեց։

— Ես ալ երիտասարդութեանս ժամանակ գեղեցիկ էի։ Ո՜հ, եթէ քեզի պատմեմ թէ Ղալաթիոյ մէջ ինչ բանի համար մարտիրոսութեան պսակ վաստկեցայ։ Կը տեսնամ ճակատիս վրայ այս ծակը։ Լաւ, բայց ինչ նեղքնիններ ըրին զայն։

— Բայց դուն ըսիր որ աւազակի մը գնդակը ծակեր է։

— Ես...։ պիղպէս ըսի.... կ'ենթադրուի. չկայ տաճիկ մը որ աւազակ չըլլայ։

Սասվիլիքովսքիի ներս մտնելովը խօսակցութիւնը զադրեցաւ։

— Օ՜ն ուրեմն, տեղակալ, — ըսաւ ծեր պրօշակիրը, — նաւակները պատրաստեն, առաջնորդները ապահով, Աստուած հետ ըլլայ, անմիջապէս իսկ կրնաս մեկնիլ, եթէ կ'ուզես։ Ահա նամակները ալ։

— Անմիջապէս կը հրամայեմ գինուորներուն որ գետափը իջնան։

— Ո՞ր կ'երթաս, — հարցուց Զակլոպա։

— Քաւաք։

— Հոն քիչ մը տաք պիտի ընէ կարծեմ։

Սքշեղուցքի կատակը չհասկցաւ, զաւթիը ելաւ ուր իրեն զազախները պատրաստ կեցեր էին ձիերնուն սանձերը բռնած։

— Հեծէ՛ք, — հրամայեց Սքշեղուցքի, — ձիերը լաստերու վրայ հանեցէք և ինծի սպասեցէք։

— Լսեցի որ հիմա կը յաճախես զազախ գնդապետներու քով և անոնց հետ կը խմես, — ըսաւ Սասվիլիքովսքի Զակլոպային։

— Հասարակաց բարեկեցութեան համար, տեսար պրօշակիրը։

— Տարօրինակ է ըմբռնումդ, իսկ ամօթ, քնաւ չունիս։ Կ'ուզես Ղազախներու սիրտը վաստկիլ, եթէ երբէք յաղթող ելլան։

— Շատ բնական է։ Կրեցի թուրքերէն, չեմ ուզեր կրել Ղազախներէն ա՛. լաւ գիտեն ումպ ումպ կը խմուի։ Իսկ ամօթոյ մասին, ուրիշ մը ինծի բաժանորդ չեմ ըներ, ես միայն կը կշռեմ զայն, և կը յուսամ թէ այս խնճոյքիէն աւելի գոհ պիտի չըլլայ։ Ուշ կամ կանուխ հայրենեաց ըրած ծառայութիւնս պիտի ճանչցուի։

Ան կէտին Սքշեղուցքի ներս մտաւ։

— Զինուորները մեկնեցան արդէն, — ըսաւ։

— Երթան բարով, — մաղթեց Սասվիլիքովսքի գաւաթը լեցնելով։

— Եւ դառնան բարով. — ետևցուց Զակլոպա։

— Ձուրերը բարձր են, գեղեցիկ նաւահանգիստ մը պիտի ունենաք։

— Նայեցէք, տեսրք. գաւաթ մ'ալ...։ Սրուակը մեծ չէ, — ըսաւ Աքշեպուցքի, — շատով յառակը կը տեսնուի։

Երեքն ալ նայեցան, և, գաւաթները մեկ-մեկու զարնելով, խմեցին։

Գեղեցիկ երկիր, պիտի տեսնես, — ըսաւ Սասվիլիքովսքի։ — Բարև ըրէ Կրոտոքոյի։ Ճշմարիտ պինուսը մըն է այդ մարդը։ Աշխարհիս մեկ ծայրը կը կենայ, գըլխաւորներու աչքին հեռու, և տակայն այնպիսի կարգապահութիւն մը կը պահէ որ երանի թէ ամբողջ Հասարակապետութեան մէջ գտնուէր։ Ես լաւ կը ճանչնամ Քուտաքը և ջուլէմները, վասն զի երբեմն շատ անգամ գնացեր եմ։ Հիմա, երբ կըմտածեմ, կը ցաւիմ որ այդ ամէն բան անցաւ, և ընդհակառակն հիմա....։

Այս խօսքին վրջակիրը գլուխը ձեռքին կոթնցուց և սկսաւ մտածել։

Լուռթիւն մը տիրեց՝ զոր միայն ձիերու ոտնաձայնը կ'ընդմիջէր։ Սքշեպուցքիի Զաքլոպաներն էին՝ որոնք գաւիթէն դուրս կ'իջնէին։

— Աստուած իմ, — գոչեց Սասվիլիքովսքի սթափելով, — ո՞րչափ ազէկ էին այն ժամանակները։ Կը յիշեմ, քսան տարի առաջ, Գոպիմի պարիսպներու տակ, երբ Լիսպոմիրսքիի հուսարները յարձակեցան ենիչէրիներու դէմ, Զազախները՝ պատնէշներուն հանէն, գլխարկները օդոյ մէջ նետելով, երկիրը դղրդացնելու չափ պոռացին. «Մեռնինք Լիհերուն հետ»։ Իսկ այսօր։ Այսօր գինուորները կը մղեն Հասարակապետութեան պէտ, որպէս զի, վերջը, երբ աւարով դառնան, յարձակին վրանին....։ Զարագոյնն ևս. Խմիչնեցքի թաղարաց հետ պաշինք կը կռէ՝ միասին քրիստոնեաները ջնջելու համար...։

— Խղճինք ցաւը, — ընդմիջեց Զակլոպա գաւաթը բարձրացնելով։

— Աստուած շատ մահ մը չնորհէ ինձ, — շարունակեց ծեր վրջակիրը, — որպէս զի չտեսնեմ այս եղբայրասպան պատերազմը։ Երկու կողմն ալ Ուգրանիոյ զաւակներ են. Զաբորոժիներու երկրի մէջ, Ե-

բիմիա իշխանին բանակին մէջ, ազնուական-նաց պունդերուն մէջ, թագաւորին բանակին մէջ.... Ա՜հ, հէգ և զժբաղդ Ռագրանիա՛ Թրիմի Մուհամմեդները ձգեն պիտի քու վիզդ շղթայեն, իսկ մենք թիավարութեան պիտի դատապարտուինք անհատական ցնկանաւանքան մէջ։

— Եթէ չես ուզեր որ ամենքին լանք, այդպէս մի խօսիր, - ըսաւ Սքշեպուցքի։ - Ո՞վ գիտէ... մեզի համար ալ արեւը կրնայ ծագիլ։

Ձիշտ այն վայրկենին մարը մտնող ա-րեւու ճառագայթները պրօշակին ալեզարդ գլխուն չորս կողմը ալեան գոյն լուսապսակ մը կը ձևացնէին։

Երեկոյեան զանգակները հնչեցին։ Սքշե-պուցքի անկողին մտաւ, Սահիլիքովսքի և-կեղեցի գնաց, իսկ Զակլոպա պինեաուն։

Աղջէն գիշեր էր, երբ գեամփին վրայ նորէն ժէկմէկու հանդիպեցան։ Սքշեպուցքիի ձիաւորները արդէն նաւակ մաեր էին։ Տնեւ-բերի կողմէն ցուրտ հով մը կը փչէր, իսկ գիշերը պայծառ ըլլալ չէր խոստանար։ Գե-ամփին վրայ վառուած մեծ կրակի մը լու-սէն գեաին չուրերը արիւնեանգ կարմրու-թիւն կը կ'առնուին սուրալով գահավիժա-

բար գէպի անծանօթ և հեռաւոր նպատակ մը։

— Օ՜ն ուրեմն, բարի ճանապարհ, - ըսաւ պրօշակիրը անգամալին ձեռքը սղմե-լով։ - Ձգոյշ կեցիր, խոհեմ եղիր։

— Պիտի ջանամ։ Եթէ Աստուած ուզէ, շուտով կը տեսնուինք։

— Ի Լուպլին կամ իշխանին բանակին մէջ։

— Ուրեմն, ստոյգ իշխանին քով կ'եր-թաս։

— Ուրիշ ճար չկայ։ Պատերազմ պի-պի ըլլայ... Կռուինք։

— Մղջ կեցիր, տիար պրօշակիր։

— Աստուած ձեզի հետ ըլլայ։

— Յ՞աեսուԹիւն, - պոռաց Զակլոպա։ - Եթէ բռնապետութիւն Մոսկվոյ երթալ, շատ բարև Սուլթանին... Մանաւանդ, ո՛չ, Գրմզը տանի թուրքը... Ընաիր խնձորը-ղիպ։ Պոռ... ինչպէս ցուրտ է...։

— Յ՞աեսուԹիւն։

— Յ՞աեսուԹիւն։...

Լսուեցաւ թիակներու ճոպփիւնը, և նա-ւակները բացուեցան։

Դեռ քիչ մը ժամանակ Սքշեպուցքի տե-սաւ պրօշակին սպիտակ մազերը կրակին

բոցովը լուսաւորուած, և խորհրդաւոր արխ-
րութիւն մը սիրտը ճմլեց: Սըրնթաց ալիք-
ները ոտկայն գինքը կը հեռացնէին բարե-
կամներէ, ծանօթ և սիրելի վայրերէ, և կը
տանէին դէպի վայրենի երկիր մը, դէպի
խաւար....:

Վերջապէս Թոմասի գետաբերանէն մտան
Տնիերերի ջուրերու մէջ: Հովը կը շնչէր, և
թիավարները կը շչէին միակերպ: Առջնորդ-
ները իրենց մէկ երգը կ'երգէին: Սքշեղուց-
քի վերարկուին մէջ պլլուեցաւ և Դազախ-
ներու իրեն համար պատրաստած անկողնոյն
վրայ պառկեցաւ: Կը մտածէր Հեղինէի վը-
րայ, կը մտածէր որ գիս չկրցաւ զանիկա
Լուպլէն փոխարերել, թէ Պոկուն կը ՚ՃՃար,
և ինքը կը մեկնէր: Տարտամ երկիւղ
մը, չարագուշակ նախազգացմունք մը սիր-
տը կը սղմէին....: Մաքառեցաւ երկայն
ժամանակ, գաղափարները սկսան մէկմէկու
խառնուիլ...: Քունը կամաց կամաց յաղ-
թանակեց:

Ը.

Սքշեղուցքի առաւօտը արթնցաւ առոյգ,
ուժեղ և զուարթ: Օդը պայծառ էր: Ջեր-
միկ հովը վէտ վէտ կը ծածանէր ջուրերու
ահագին տարածութիւնը: Մշուշէն ծածկուած
գետափունք ջուրերէն չէին զանազանուեր ան-
ցեր երկայնութեամբ: Մինչև անգամ կեն-
սան՝ երբ աչքերը բացաւ և շփեց, վախ-
ցաւ. չորս կողմը նայեցաւ և ցամաքի ըս-
տուեր մ'անգամ չտեսնելով, բացագանչեց.

— Աստուած իմ Տէր: Ուրեմն բաց ծո-
վու վրայ ենք:

— Գետ է, ծով չէ, — պատասխանեց
Սքշեղուցքի, — մշուշին պատճառաւ եզերք-
ները չեն տեսնուիր:

— Վախեմ ուղղակի Տաճկաստան կ'եր-
թանք:

— Կ'երթանք, եթէ հրամայուի մեզի.
ինչպէս կը տեսնես, մինակ մենք չենք որ
կը նաւարկենք:

Իրաւունէ ջուրին վրայ կը տեսնուէին նա-
ւակներ և մակոյկներ, ոմանք հոսանքէն

մղուած արագ արագ զէպի վար կը սահէին, ուրիշները զէպի վեր ալիքները կը պատռէին թիւճառներու և առագաստներու օդուեթեամբ։ Դեռևզերքին վրայ գտնուող գեղերու մէջ ծախելու կը տանէին ձուկ, մամ, ապ, չոր կեռաս, կամ բեռցուած էին պաշարներով Քուռաքի համար և Սեչիայի հրապարակին վրայ գլուրգնի ծախուղ ապրանքներով։ Ֆոիեբերի եզերքները՝ սկսեալ Բզիլ օժանդակին բերէն զէպի վար, բոլորովին առատաբեր էին. հոս հոն միայն սպիտակ կէտեր կը տեսնուէին, Ղազախներու ձմերոցի բնակարաններ. բայց Սեչիայի մէջ երկիրները հետզհետէ հաղորդակցութեան միջոցը գետն էր միայն և այս պատճառաւ գետին վրայ շարժումները շատ էր, մանաւանդ երբ յորդելով կը գլորացնէր նաւարկութիները և երբ ջրվէժները, բաց ի Ակիուչայէն, թոյլ կու տային մակոյկներուն յաջող առաջ երթալու։

Տնզակալը հետաքրքրութեամբ կը դիտէր այն եռուզեռը, մինչդեռ իրեն նաւակը նեղ պէս կը պատռէր ալիքները զէպի Քուռաք։ Մշուշը կամաց կամաց փարատեցաւ և եզերքները որոշուեցան ջուրերէն։ Բարձրը՝ օդին մէջ, ջրային թռչուններու լեզէանները կը թռչրատէին. եզերքներու մօտ գտնուող եղեղուտներու մէջ խլացուցիչ ճռուողում մը և թևերու շառաչ մը կար, կարծես բոլոր փետրաւորները հոն պատերազմ կը մղէին։ Գրէմինչլիկէն անդին գետափունք կը ցածնային լայն տարածութեամբ։

— Օ՜հ, օ՜հ, — բացագանչեց Կենսան յանկարծ, — արևը կ'այրէ, իսկ բոլոր պաշարը ձիւնով ծածկուած է։

Սքշեպուցքի նայեցաւ։ Իրաւցնէ գետին երկու եզերքները՝ սաւանով մը ծածկուածի պէս, արևուն ճառագայթներէն կը փայլէին սպիտակ։

— Էհ, նաւապետ, — պոռաց Սքշեպուցքի, — ինչ բան է այն ճերմակը։

— Կեռասենիներն են, — պատասխանեց ծերուկը։

Եւ իրաւցնէ երկու եզերքին վրայ ալ կարճ բունով կեռասենիներու անտառները կը տարածուէին։ Աշնան ժամանակ, բազգր և մուտ պատուղը կերակուր կ'ըլլար թռչուններու, ուրիշ կենդանիներու, ճամբանին կորսնցնող ուղեւորներու, էր նաև մեծ վաճառականութեան նիւթ՝ զոր նաւակներով կը փոխադրէին մինչև Քիէւ և աւելի անդին ալ։ Հիմա ծաղկած էին այդ անտառները։ Թխա-

վարներուն հանգիստ տալու համար ցամաք եկեղով, տեզակալը և Կենսան անտառին մօտեցան. այսպիսի զօրաւոր անուշահոտութիւն մը տարածուեցաւ չորս կողմերնին, որ շնչարգել կ'ընէր պիրենք: Հոս հոն, խարու մէջ անցած ճիւղեր անթափանցելի խառնիճաղ մը կը կազմէին: Կեռատենիներու մէջ կային նաև կարմրածաղիկ և նոյնպէս զօրաւոր հոտ ունեցող նշենիներ: Հազարաւոր մեղուներ և գոյզգոյն թիթեռնիկներ կը բզզային և այն գունաւոր ու բազուարթ ծովուն վրայ կը թռչըռտէին:

— Ինչ գեղեցկութիւն, ինչ հիացումն, – կը գոչէր Կենսան: — Հոս ինչու չեն բնակիր մարդիկ:

Մացառներու մէջ կ'ոտռոտային սպիտակ և մոխրագոյն ճագարներ և կապտագոյն սրունքներով անհամար լորամարգիներ: Կենսան հրացանով անոնցմէ շատերը սպաննեց, սակայն մեծ եղաւ ցաւը երբ նաւաստիէն իմացաւ որ անոնց միսը թունաւոր է: Կակուղ հողին վրայ կը տեսնուէին եղջերուներու և վայրի այծերու հետքերը, և հեռուէն կը լսուէր կինճերու խանչիւնը:

Քիչ մը հանգիստ առնելէն վերջ, ուղեւորները առաջ գացին: Գետեզերքները երբեմն բարձրանալով, երբեմն ցածնալով, ուրիշ անտառներ, մացառներ, բլրակներ, ճախճախուտներ, դաշտեր կը պարզէին դիտողին դիմաց: Բոլոր երկիրը այնպէս գեղեցիկ էր որ Սքշեկուգքի, ինքնաբերաբար կը կրկնէր Կենսանի հարցմունքը. «ինչո՞ւ մարդիկ հոս չեն գար բնակելու»: Սակայն այդ բանին համար երկրորդ Երեմիա իշխան մը պէտք էր, որ հոն կարգապահութիւն և ապահովութիւն մտցնէր: Միայն բանիւ ուղեւորներու ոչքին պիտաց խորհրդաւոր երկիր մը կը տարածուէր:

Քիչ վերջ առաջ երթալը դժուարացաւ: Տաքուելենէն ծնան մեհեղներու և անծանօթ ճճիներու ամպեր:

Երեկոյեան Ռամանովքա կզգին հասան՝ ուր ծնացին գիշերելու համար: Զինուորները տեսնելու վազող նաւաստիները՝ ճճիներու խածուածքէն պահելու համար իրենք զիրենք, կուպրով օծուած էին: Բիրա, կէս վայրենի մարդիկ էին. հոն կու գային ձկնորսութեան և որսաց ածնին չորցնելու՝ զոր ապա կը վաճառէին Զիկրին, Զերգասի, Բեբրէզլու և Քիչէ: Դժուար էր արուեստը, բայց շահաւոր, վասն զի ձուկը շատ առատ էր և այս պատճառու ալ ամառը, ճշմարիտ

պատուհաս մըն էր շրջակայից համար, ջուրերու պակասութեան պատճառաւ ձուկը հողերու մէջ և աւազի վրայ կը սկսէր հոտիլ և օդը ապականել։

Սքշեղուցքի այն նաւաստիներէն իմացաւ որ բոլոր ձկնորս Զաբորժինները կզզին թողուցեր և Սեչիա գիմեր էին՝ ուր կանչեր էր զիրենք Ալթամանը։ Ասոնք իսկ պիտի էին որ ընդդէմ Լեհերու պատերազմ մը կը պատրաստուի և լսածնին պատմեցին տեղակալին։ Տեղակալը այն առեն հասկըցաւ որ իրեն յանձնուած գործը շատ ուշ ձեռքեր էր, թերևս ինքը Սեչիա չհասած զազախ գունդերը հիւսիսային կողմը կ'արշաւեն։ Բայց օրովհետև իրեն հրամեն եղած էր երթալ, առանց վարանելու առաջ պիտի երթար ինքը, եթէ նոյն իսկ թշնամի բանակը ամբողջ կարել անցնիլ հարկ ըլլար։

Երկրորդ օրը ճամբայ ելաւ։ Անցաւ Թարչնաքոյի քիմը, Զար Լեռը, Զիերու գիւղը։ Երկրին վայրենի կերպարանքը և հոսանքին արագութիւնը նշան էին թէ մօտ են ջրվէժները։ Վերջապէս հորիզոնին վրայ Քաւտաքի աշտարակը տեսնուեցաւ, յանդուգն ճամբորդութեան առաջին նպատակը։

Սակայն Սքշեղուցքի նոյն երիկունը բերդաքաղաքը չկրցաւ մտնել, վասնզի կրտսիսբոյ. արևը մարդ մտնելէն վերջ, հրաման չէր տար որ մէկը ներս մտնէ կամ դուրս ելլէ, և եթէ թագաւորն իսկ գար, խրամատին մօտ գտնուող գիւղը պիտի տար պատէր գիշերել։

Գիւղին բնակարանները անհանգիստ էին, կատով շինուած խրճիթները այնչափ ցած և նեղ էին որ սմանց մէջ մտնելու համար չորս սաքով պէտք էր քալել։

Այս խրճիթներէն վաթսունի չափ միայն կային, անօգուտ էր անկից աւելին ալ շինելը, վասն զի, ամէն անգամ որ Թաթարները կ'արշաւեին, բերդաքաղաքը կը կործանէր զանոնք հիմնովին որպէս զի յարձակողները ապաստնելու տեղ չգտնեն։ Գիւղին բնակիչները Հոսէվնիոյ, Լեհաստանի, Խրիմի, Վալահքիոյ թափառականներ էին, ամենքն ալ տարբեր կրօնքներու կը հետևէին, բայց այդ կէտին ուշադրութիւն գարձնող չկար։ Միշտ ի կասկած թշնամի ասպատակութիւններէն երկիրը անմշակ կը թողուին, ձուկով և հացով կը սնանէին, կոլեկտ շինուած օդի կը խմէին, գանազան աղտեղութիւններ գիտէին, և անոր համար քաղաքին մէջ կը վնասուէին։

Փակ շինելու համար պիպուած ձիու կաշիի անառանելի հոտէն աչքերը չկրցաւ պոկել տեղակալը։ Առաւօտը, արշալուսին, իրեն գալը խմացուց և ունկնդրութիւն խնդրեց։

Կրօնաիքոյ՝ որ չէր մոռցած իշխանին այցելութիւնը, ճամպարեց պիտաւորիլ ղինքը։

Ցիսունի մօտ մարդ մըն էր, վիականի, Լեխաս, նեղասիրտ։ Դէմքը ծաղիկ հիւանդութենէն աւրուած էր և արեւակէզ մորթին վրայ, իբրև սպիտակ երիզներ, կը տեսնուէին սուրերու և նետերու սպիները։ Ճըշմարիտ զինուոր մըն էր, արհուն՝ կառնիկի մը նման, ուշադիր աչքը միշտ կը պարզնէր Թաթարաց և Ղազախներու կողմը։ Ձուր միայն կը խմէր, հօթն ժամ կը քնանար, գիշերը կ'ելլէր շրջան ընելու համար, աւ ժենաթենի անհոգութիւնը խոսիւ կը պատժէր։ Հակառակ իրեն խոստութեան, Ղազախները շատ կը յարգէին ղինքը։ Ձմեռը՝ երբ սպութիւն ըլլար Սեչիայի մէջ, ցորեն կը բաժնէր։ Բզէզուսի, Լանզգորոնսքիի և Զապռովսքիի հետ պատերազմի գացող հին մարդիկներուն կը նմանէր։

— Ուրեմն Սեչիա կ'երթաս, — հարցուց Աքշեղուցքիի տաջնորդելով ղինքը քաղաք և իրեն հիւր պատուելով։

— Այո, Սեչիա։ Անկից լաւ բան ուրիշ տեղ, հրամանատար։

— Պատերազմ։ Ամեմանը գաշտերէն, գետերէն, կղզիներէն կը հաւաքէ Ղազախները։ Ուզրանիա լի է փախստականներով, որոնցմէ երբ կրնամ կը ձերբակալեմ։ Աղէն զէնքի տակ երեսուն հազար մարդ կայ։ Երբ արշաւեն Ուզրանիոյ վրայ, Ղազախներու և գերդացւոց անունց հետ միանալովը պիտի ըլլան հարիւր հազար։

— Իսկ Թժիեչնիցքի՞։

— Օր աւուր անոր կը սպասեն Խրիմու Թաթարներու հետ։ Թերևս արդէն գարձեր է, և, շիտակ ըսելու համար, քու Սեչիա երթալուդ պատճառ մը չկայ քանի որ հոս անսնց կրնաս սպասել։ Գնաւաքէն պիտի անցնին։

— Իսկ գուն պիտի կարենաս դիմագրել անոնց։

Կրօնաիքոյ ծուռ մը նայեցաւ տեղակալին սակայն հանդարտութեամբ պատասխանեց.

— Ո՛չ, չեմ կրնար։

— Ո՞չ։

— Վատօդ կը պակսի։ Գոնէ նետակ զըրկեցի առնելու համար, սակայն չեն զրկեր։ Կամ չկայ, կամ իմ զրկած մարդիկներս

ձերբակալուեր են: Ունիմ քիչ մը պաշար, սակայն հազիւ լմէ երկու շաբաթ բաւէ: Եթէ բաւական վառօդ անձնային, բոլոր բերդը օդը կը հանէի, պիտ ալ մէկտեղ, և չէի թողուր որ Դաշնակները անցնին: Ինծի հրամայուած է հոս կենալ, կը կենամ, պահպանութիւն ընել, և կ'ընեմ, արդարեւ ընալ, և եմ, և եթէ հարկ ըլլայ մեռնիլ, մեռնիլ ալ պիտի գիտնամ:

— Դուն չե՞ս կրնար վառօդ շինել:

— Ինչո՞ւ չէ...: Սակայն երկու ամիսէ ի վեր է որ Ջարտարժիները հոս գալիք ապրանքը կ'արգիլեն, և գայն հարկ է բերել ասլ Սև ծովէն: Ձար չկայ, պէտք է մեռնիլ:

— Իսկ եթէ դուն անձամբ երթաս վառօդ բերելու:

— Բուստաքէն չեմ կրնար հեռանալ: Հոս պիտի ապրիմ և հոս պիտի մեռնիմ: Իսկ դուն մի կարծիր թէ ինձմէ կ'երթաս, թէ գքեզ պատուով պիտի ընդունին, թէ գեղապահութեան անունը քեզի վահան պիտի ըլլայ: Մտածէ որ իրենց Ազամանները իսկ կը խոզխոզեն: Քանի որ հոս եմ անոնցմէ մէկուն բնական մահուամբ մեռած ըլլալը չտեսի...: Եթէ սիրա չես ըներ, լաւագոյն է առաջ չերթաս:

— Ինծի նայէ, հրամանատար, — պատասխանեց Խրոխտ կերպով Աքչեպուքցի, — պիտ վախցնելու համար ուրիշ բան մը գտիր ...: Այդ խօսքերը տատ անգամէն ատկի լսեր եմ...: Ըսած խօսքերդդ կը հաստատ որ եթէ դուն ըլլայիր պիտի չերթայիր. Թուի թէ միայն վառօդ չէ որ կը պակսի քեզի Բուստաքը պաշտպանելու համար, այլ նաև արիւնքին:

Կրօսախքոյ, փոխանակ վիրաւորուելու այդ խօսքերէն, քաղցրութեամբ նայեցաւ տեղացիներուն:

— Ներէ ինծի, — ըսաւ, — խօսքերդդ հասկցայ որ պիտես պահել իշխանդն և պատասխանիլ պատիւը: Քեզի զոյգ մը մակոյկ կը պատրաստեմ, վասն զի ձեր ունեցած նաւակներով ջրվէժներէն չէք կրնար անցնիլ:

— Ես ալ այդ պիտի խնդրէի քեզմէ:

— Ակնոյշտին մօտ, մակոյկները ցամաք քաշել տուր, թէպէտ ջուրը խոր է, սակայն անցնիլը կարելի չէ: Եւ երբ անդիի եզերքը կ'ելլէք, զգոյշ կեցէք պարանոցերէն և մինչդ պիր որ երկաթը և կապարը ամէն խօսքերէն աւելի ճարտասան են: Այդ կողմերը քաջասիրտ և անվեհեր մարդիկ միայն

յարգ ունին։ Վասը երկու մակոյկները պատրաստ կ՚ըլլան, երկու ղէկ փնտռել կու տամ, Ջուլֆիներու համար մէկը քիչ է։

Այսպէս խօսելով Կրսոխաքոյ առաջնորդեց Աքշեհուգքիի այցելելու բերդը։

Այդէն կոմ՛ բարեկարգութիւնը կը սիրէր։ Պարիսպներու վրայ գիշեր ցորեկ պահակները կ՚երթեւեկէին. թաթար գերիները բռնադատեալ էին նորոգելու և լայնցնելու պարիսպները։

— Այդէն տարի մէկ կանգուն կը բարձրացնեմ շրջապատը, — ըսաւ Կրսոխաքոյ։ — Արդէն իսկ այնչափ բարձր է որ, եթէ վատ օդ ունենամ, հարիւր հազար Ղազախ կարող եմ խորտակել, սակայն առանց վատ օդի գործը քիչ մը դժուար է, վասն զի Թշնամին մեծ ուժով պիտի յարձակի։

Իրաւունէ բերդը անառիկ էր, պաշտպանուած Թնդանօթներէ, Տնիեբերի ժայռուտ ափունքներէ և սեպացեալ ժայռերէ։ Զօրաց բազմութեան պէտք չկար։

Եւ արդէն բերդին մէջ վեց հարիւր ընտիր զինուոր միայն կային, հրացաններով զինեալ։ Այն կէտին վրայ Տնիեբեր այնչափ նեղ էր որ եթէ պարիսպէն նետ մը արձակուէր միւս եզերքէն շատ աւելի անդին կ՚իյնար։ Բերդին Թնդանօթները երկու եզերքներու վրայ ալ կը սիրէին։ Ասկէ զատ, կէս մղոն հեռուն, կը բարձրանար աշտարակ մը՝ ուսկից կարելի էր տեսնել ութ մղոն հեռու շուրջանակի, և զոր կը պաշտպանէին հարիւր զինուորներ։ Երբ նորութիւն մը նշմարէին, անմիջապէս կ՚իմացնէին բերդը՝ ուր ամէն զինուոր ի զէն կը կոչուէր։

— Այդէն շաբաթ ի զէն կանչելու նշանը կը տուուի, — ըսաւ Կրսոխաքոյ, — թաթարները, գայլերու նման, խիտովին կու գան, իսկ մենք կը խորտակենք զանոնք Թնդանօթի հարուածներով, բայց շատ անգամ ալ պահապանը ձիերու նախիրը Թաթարներ կը կարծէ։

— Այս առանձնութեան մէջ չե՞ս ձանձրանար, — հարցուց Աքշեհուգքի։

— Արքունիքի մը հետ չեմ՝ փոխեր զայն։ Ասկից ես աւելի մարդ կը տեսնեմ քան թագաւորը իրեն Վարշաւիոյ պալատին պատուհաններէն։

Եւ իրաւունէ պարիսպներու վրայէն փուողին աչաց դիմաց կը պարզուէր անսահման գաշտավայրը, գալարագեղ ծովու մը նման. հիւսիսային կողմը Սամարայի գե-

տարիքանը, հարաւային կողմը Տնիերերի բոլոր երկայնութիւնը, ժայռեր, գահավէժներ, անտառներ մինչև Սարի Ջրվէժը:

Իրիկուան դէմ, Սքշեղուցքի, ամէն բանի հետաքրքիր, ուզեց տեսնել աշտարակը: Թէ պէտ երկրորդ օրը կանուխ պիտի մեկնէր, սակայն ամբողջ գիշերը աչքը չգոցեց և սկսաւ մտածել ընելիքը եթէ երբէք իրեն սպասուացող վտանգին հանդիպի: Երիտասարդ էր, կեանքը կը ժպտէր իրեն, կը սիրէր և կը յուսար սրտին սիրած կնոջ հետ երկայն ժամանակ ապրիլ...: Սակայն կեանքէն վեր կը գտնէր փառքը և պատիւը: Հարիւր տեսակ մտածութիւններ միանգամայն կը խուժէին ըղեղին մէջ. մօտալուտ պատերազմը, Չեղինէլի, Ռազմոկի մէջ իրեն սպասած ժամանակ, կամ Պոկուէնի կամ, որ չարագոյնն է, անսանձ ամէնին բռնաբռութեան գոհ ըլլալու ահաւոր վտանգը: Ձամբանիերը չորցած պէտք էին ըլլալ արդէն, Ռազմոկէն կարելի էր լսուիլն երթալ, և սակայն ինքն իսկ, չգուշակելով մրրկին ճայթման այդչափ մօտալուտ ըլլալը, չգիտեր Սեչիայի մէջ իրեն սպասուացող վտանգը, լսեր էր իշխանուհւոյն և Չեղինէլի որ իրեն գարձին սպասեն: Սենեակին մէջ

վեր վար կը քալէր, մօրուքը կը փետտէր, ձեռքերը կը գալարէին: Ինչ ընելու է... Ինչ ճամբայ բռնելու է....: Արդէն կը կարծէր տեսնել Ռազմոկի բոցերու մէջ, վեհահար ամբոխի մը կատաղութիւնը, Թշնամեաց Չեղինէլի վրայ յարձակիլը....: Եւ իրեն քայլերը բերին կամարներու տակ չորգուշակ արձագանգներ կու տային:

Կենսան, գնդէն տեսաւ տիպականին յուզմունքը, նկատ պատկած տեղէն, շփեց աչքերը, երկաթեայ յենարանի մը վրայ վտանգ Չահլին լսելը նորոգեց, և, տիրոջ ուշադրութիւնը իրեն վրայ գարձնելու համար, սկսաւ քալել սենեակին մէջ: Սակայն տէրը, մտածմանց մէջ ընկղմած, կը շարունակէր մեծ մեծ քայլերով քալել և ձեռը լնել:

Վերջապէս Կենսան, այնպէս խոր կերպով հառաչեց որ Սքշեղուցքի յանկարծ գարձաւ, և պաղ ծայռածք մը ձգեց անոր վրայ:

— Մահուանէ կը վախնաս, — հարցուց:

— Մահուանէ՞, ինչ կ'ըսես:

— Սեչիա գնացողը, ետ չի գառնար:

— Ուրեմն գուն ինչո՞ւ կ'երթաս:

— Վասն զի այսպէս կ'ուզեմ, և այդ

քու պիտակու բանդ չէ....: Քաւ վրաց կը ցաւիմ. դես պատանի ես, և թէպէտ յանդուգն, սակայն պիտցիր որ հոն յանդգնութիւնը բանի չի գար: Մարիկ ըրէ, Կենսան, Չիկրին գարձիր, անկից ալ Լուպլին:

— Սապէ է, — պատասխանեց Կենսան, ծոծրակը քերելով, — մահը ագեզ կենդանի մըն է, ոչ որ մահուանէ չի վախեր, Աստուծոյ երկիւղը չունի նա, վասն զի Նա է միայն կեանք և մահու տէրը...: Սակայն եթէ դուն, հաճոյիցդ համար, կ'ուզես մեռնիլ, յանցանքը քուկդ է, իմս չէ, իսկ ես քեզմէ չեմ բաժնուիր. աղքատ եմ, բայց պատուաւոր:

— Գիտեմ թէ կարիճ պատանի մըն ես, սակայն ես ալ քեզի կ'ըսեմ որ եթէ քու ուղեղովդ չգտնաս, բնութեամբ կը գարձնեմ զքեզ:

— Եթէ կ'ուզես սպաննէ զիս, սակայն ես չեմ դառնար: Մինչ զիս Յուպլի՛ տեղ պրեր ես՝ որ զքեզ մահուան մատնեմ:

Կենսան կը տաքնար և ձայնը կը բարձրացնէր: Աքշեպուգքի հասկցաւ որ այս ճամբայով պիտի չյաջողի:

— Ինծի նայէ՛, — ըսաւ, — յայտնի է թէ դուն ինծի օգնութիւն մը չես կրնար ընել, ես ալ իմ վիզս պիտի չերկնցնեմ որ պլուխս կարուի...: Դուն, հիմակուհիմա, Ռազմոկ դնայ, իմ կողմանէս համակ մը տար իշխանուհւոյն և իշխաններուն, թող անմիջապէս մեկնին գէպ ի Լուպլին, եթէ չեն ուզեր յեղափոխութենէն շրջապատուիլ: Այս գործը քեզի կը յանձնեմ իբրև բարեկամի և ոչ իբրև ծառայի:

— Սակայն ուրիշ մը գրկէ: Նամակ մը ամէն մարդ կարող է առնել:

— Բայց ես հոս զօվ ունիմ: Կ'ըսեմ քեզի որ ինծի մեծ ծառայութիւն մ'ըրած կ'ըլլաս....: Ես կը մեռնիմ, միայն մտածելով թէ ինչ կրնայ հանգիպիլ:

— Ա՛հ, Աստուած իմ, կարելի՞ բան է որ ես յոչիսմս բռնագաւառիմ երթալ...: Ո՛չ, ո՛չ, ինծի մեծ վիշտ կը պատճառես, և եթէ գօտիդ ինծի պարգևելու ալ ըլլաս, կ'ըսեմ թէ չեմ երթար:

— Կուտամ քեզի գօտին եթէ լաւ կատարես յանձնարարութիւնս:

— Չեմ ուզեր...: Կ'ուզեմ քեզի հետ գալ...:

— Վազը կրոսխոքոյ նաւակ մը կը գրկէ Չիկրին...: Գեղեցիկ առիթ մըն է: Գնա՛, հասիր, և առանց կենալու, վազէ Ռազմոկ:

Միայն թէ բան մը չըսես, ոչ իշխանուհուդն և ոչ Հեղինէի, ինծի սպառնացող վտանգներու վրայօք: Բռնապատէ զիրենք որ անմիջապէս Լուպլին երթան, նոյն իսկ եթէ հարկ ըլլայ ձիով և առանց պաշարի: Ա՛ռ ճամբու ծախքիդ դրամը, հիմա կը գրեմ նամակը:

Կենսան տեղակալին սաքերը էֆտալով գոչեց.

— Ախիօք պիտի չտեսնե՞մ այլ եւս զքեզ, կարելի բա՞ն է:

— Հանգստաբէ, եթէ Աստուած ուզէ, կը տեսնուինք նորէն...: Բայց ի Ռազլոկ չառնայ ուրախ ցուցնել ինքզինքդ...: Հիմա, գնա բնացիր:

Սքեղուցքի գիշերուան մեացած մասը զբոսնելով և ազօթելով անցուց. ազօթքը քիչ մը հանգստութեան գինքը: Կամաց կամաց խաւարը փարատեցաւ և անձուկ պատուհաններէն ներս թափանցեց լոյսը: Հեռուստ աշտարակին վրայէն և բերդին մէջ արշալուսի զանգակները հնչեցին:

Քիչ վերջ Կրօսխոքոյ սենեակը մտաւ:

— Մակոյկները պատրաստ են, տեղակալ:

— Ես ալ, — պատասխանեց հանգստութեամբ Սքեղուցքի:

Ը.

Թեթեւ մակոյկները հոսանքին երկայնութեամբ կը սահէին: Ջուրերուն բարձր ըլլալուն պատճառաւ, ջրվէժներէն մեծ վտանգ չկար: Ճամբորդները անցան Սուր և Լոգանքի ջրվէժները, անցան Ագռաներու թումբը, թեթեւ կերպով բաղխեցան ընդդէմ Գետակիի և Սպրէվսքիի, առանց մեծ ճիգ մ'ունենալու նաւակներուն, և վերջապէս հասան ահաւոր Անկուշտի վիմացը:

Հոս հարկ եղաւ մակոյկները ցամաք քաշել: Բարեբաղդաբար գետեզերքը կը զբաղուէին փայտի կոճղներ՝ որոնց օգնութեամբ գործողութիւնը դիւրացաւ: Ոչ ոք կը տեսնուէր դաշտին մէջ և շրջակայքը. միևիա անունք միայն կրնային երթալ՝ որոնց կրոսխոքոյ Բուտաքէն անցնելու հրաման կուտար: Լռութիւնը միայն Անկուշտի ժայռերուն զարնուող ջուրերուն ձայնը կը վրդովէր: Մինչ մակոյկները ցամաք կը քաշէին, Սքեղուցքի կը պիտէր հիանալի և ահաւոր տեսարանը:

Գեաղին ամբողջ լայնութեան վրայ կ'երևնային ջուրերէն դուրս ցցուած ժայռերու եօթը ծայրեր, ահ, կոարաած, որոնց մէջէն կ'անցնէին կաապակի ջուրերը և գոռալով ճամբայ կը բանային իրենց։ Գեաղը իրեն ալեաց բոլոր ծանրութեամբը ու թափովը անոնց կը զարնուէր, կ'ընկրկէր, կ'ուռէր, կը խարտակուէր գառնալով փրփուրի սպիտակ կոյտ մը, վերսին յարձրկիլ կը փորձէր անոնց վրայէն վար թափուելով, սակայն երկրորդ անգամ խորտակուելով անդօր կաապութեամբ շրջաններ կ'ընէր, յորձանք կը ձևացնէր, սիւնի պէս կը բարձրանար, ինք իր վրայ կը պատռէր ցայտելով, կը մռնչէր գազանի նման։ Ապա զարձեալ գայլերու խումբի մը սոնոցի ձայնին նման կը գոռար և վերսին ուժերը ամիսվիլ կը չանար։

Մակոյկները ցամաք քաշող մարդիկ եւ բեռին խաչակնքեցին, հասկցուցին տեղապահին որ շատ պէտք չէ մօտենալ եզերքին։ Կը հաւատային թէ սև որ երկայն աաեն վիտէ Ա.Կոյշոր այնպիսի ահաւոր բաներ կը տեսնէ որ խելքը կը կորսնցնէ. կը հաստատէին թէ ջուրին մէջէն երկայն ու սև ձեռքեր դուրս կ'ելլէին և կը խզկէին անխոհեմները և ապա հեղեղատներուն մէջէն ահաւոր ծիծաղներու քրքիջը կը լսուէր։

Նաւակները ցամաք քաշելու և զանոնք ջրվէժէն անկին փոխադրելու գործողութիւնը գրեթէ ամբողջ օրը տևեց, և երբ տեղապահը պարձաւ իրեն տեղը և ճամբայ ելաւ, արդէն արևը մարը մտնելու վրայ էր։

Ա.քշեպուցքի ճամբուն վրայ տեսաւ քարերու ահագին սպիտակ կոյտ՝ զոր Երեմիա իշխանը կանգնել տուած էր ի յիշատակ իրեն անկից անցնելուն։ Տեղացիները հեռու չէին, բայց տեղապահը չուզելով պիշեր ժամանակ Զարզամելիքի լաբիրինթոսին մէջ մրտնել, որոշեց Որլիցա կղզին պիշերել։ Տեղացի մը կը փափաքէր տեսնել իմացնելու համար գեսպանի մը գալուստը։ Սակայն Որլիցա անապատ էր, տարօրինակ երեւցաւ իրեն, մանաւանդ որ Կրասիսքոյ ըսեր էր որ հոն միշտ պատրաստ զազախ ջոկատ մը կայ Թաթարներու ասպատակութեանց դէմ գնելու համար։ Ա.քշեպուցքի գինուորներով առաջ գնաց երկիրը քննելու համար, սակայն ամբողջ կղզւոյն շրջանը չկրցաւ ընել, թէպէտ լայն՝ մէկ մղոնաչափ, թող որ պիշերն ալ տասանիկ խաւար էր։ Դարձաւ նաւակներուն քով՝ զորոնք արդէն գեռեվերքը քաշեր էին, և մեծներէն պաշտպանութեան համար կրակ վառել հրամայեց։

Գիշերուան մեծագոյն մասը խաղաղ անցաւ։ Ղազախները և առաջնորդները կրակին մօտ քնացան։ Կը հսկէին միայն պահակները և տեղակալը՝ որ Քուտաքէն մեկնելէն ի վեր քնահատութեամբ կը տանջուէր։

Առաւօտեան դէմ արևակէզ դէմք մը վրանը եկաւ։ Գիշերապահներէն մէկն էր։

— Տեղակալ, — ըսաւ ամաչալարանօք, — կու գան։

— Ո՞վ են։

— Թերես Զաբսրոժիներ։ Քառասունի չափ կան։

— Մեծ թիւ մը չէ։ Արթնցուր վինուորները և կրակը արծարծէ։

Ղազախները ոտքի ցատքռտեցին։ Բոցը բարձրացաւ լուսաւորելով նաւակները, վինուորները՝ որոնք Սքշեպացքիի չորս կողմը կեցեր էին, և ուրիշ կարաւանները։

Փիչ մը վերջ առաջ եկող մարդկանց անհաւատար քայլերու ձայնը լսուեցաւ։

Յանկարծ գաղրեցաւ աղմուկը։ Ձայն մը հեռուէն հարցուց։

— Ո՞վ կայ գետեզերքը։

— Խակ դուք ո՞վ էք, — հարցուց փոխադարձ յիսնապետը։

— Պատասխան տուր, որպէ զժոխոց,

եթէ չես ուզեր որ հրացաններու հարուածներով կրկնենք հարցմունքիս։

— Նորին Բարձրութեան Վլատիսլավլեցքի Երեմիա Իշխանին վեզապանը՝ որ Ամոմանին կ'երթայ։

Ղազախները լռեցին. յայտնի կը տեսնուէր որ խորհուրդ կ'ընէին։

— Մօտեցէ՛ք, — պոռաց յիսնապետը, — մի վախէք...։ Դեսպաններու վրայ ոչ ոք կը յարձակի և ոչ իրենք ուրիշի վրայ կը յարձակին։

Նորէն լսուեցան քայլերու ձայները և քանի մը վայրկեան վերջ խումբ մը մարդիկներ մութին մէջ տեսնուեցան։ Թուխ դէմքերէն, կարճ հասակներէն, բուրդը դէպի դուրս դիսահարներէն տեղակալը ճանչցաւ որ դիմացը կեցողները Թաթարներ էին. մէջներնին Ղազախ քիչ կար։ Եթէ Թաթարները Որլիցա կը գտնուէին, ըսել է թէ Խմիելնիցքի Խրիմէն եկեր է...։ Այս դադափարը փայլակի պէս անցաւ մտքէն։

Զօհասին կ'առաջնորդէր հասակով վիթխարի և դէմքով վայրենի ծեր Զաբսրոժի մը։ Կրակին մօտենալով հարցուց.

— Ո՞վ է ձեր մէջէն դեսպանը։

Օղիի կծու հոտ մը տարածուեցաւ օդոյ մէջ։ Զաբսրոժին գինով էր։

— Ո՞վ է պեսպանը, – կրկնեց հարցմունքը:

— Ես, – պատասխանեց խրախա կերպով Աքշեհուգքի:

— Դո՞ւն:

— Երբայրդ եմ թերևս որ կը համարձակիս հետս եղակի խօսիլ:

— Քաղաքավարութիւն սորվէ, բիւրա, – ազդարարեց յիսնապետը, — պեսպանին վսեմափայլ տիտղոսը կու տան:

— Դժոխք թող կլլեն զձեզ, վսեմափայլ շուներ. թող հնոփորը խղդէ զձեզ, անարդ վսեմափայլներ: Ինչո՞ւ համար Աթամանին քով կ'երթաք:

— Ձեզի քու պիտակդու բանդ չէ: Եթէ կեանքդ կը սիրես, անմիջապէս զմեզ Աթամանին քով առաջնորդէ:

Այս խօսքերուն ուրիշ Զարսրսոժի մը առաջ եկաւ:

— Մենք հոս, – ըսաւ, – Աթամանի հրամանաւ եկած ենք արգիլելու համար – ո և իցէ Լէհի մը առաջ երթալը: Ո՛վ մեզի կը հակառակի, վնասը իրեն. կը կապենք և այնպէս կը տանինք:

— Կապելու պէտք չկայ երբ մենք մեր առքով կ'ուզենք երթալ:

— Ուրիշ կերպ չենք կրնար ընել, այս է հրամանը:

— Բայց, դուն, – բիւրա գեղացի – գիտե՞ս ինչ նշանակութիւն ունի պեսպանի մը անձը: Գիտես թէ ես որո՞ն ներկայացուցիչն եմ:

— Դեսպանը մօրուքէն կը քաշենք մենք . . . այսպէս, – ընդմիջեց հսկայ ձերը, և ձեռքը տեղակալին մօրուքին երկնցուց: Սակայն, միևնոյն վայրկենին, ճիչ մը արձակեց, և շանթահար գետնը տապալեցաւ: Աքշեհուգքի երկամպատակ լախտով գանկը երկուքի բաժներ էր:

— Սպանանէ, սպանանէ, – գոռացին կատաղի ձայներ:

Իշխանին Ղազախները իրենց առաջնորդին օգնութեանը վազեցին. լսուեցաւ սուրերու շիահիւն մը և հրացաններու շառաչ մը: Թառնուրդն սկսաւ: Կրակը մարեցաւ և խաւարը պատեց պատերազմողները: Անկարելի էր հրացան կամ պաշտպ գործածելը, սուրերու փոխանակելին կռուիը և ահռնեները:

Սակայն, յանկարծ, կզկիին ներսէն սուրիշ ազատականներ լսուեցան: Ցարձակոտնեբու օգնութիւն կը հասնէր: Վայրկեան մը

ևս, և օդնաթիռը ուշ պիտի ըլլար, վասնզի Աքչեպուցքիի Ղազախները արդէն յարձակած էին։

— Նաւակներու մէջ, — պոռաց առաջնորդը։

Յանկարծ թօթափիլ կատարուեցաւ հրամանը։ Սակայն, ժիր ղարարար, նաւակները շատ պէտի ցամաք քաշուած էին և կարելի չէր մէկէնիմէկ մղել զանոնք ջուրի մէջ։

— Կրակ, — հրամայեց Աքչեպուցքի։

Հրացաններու միախուռն արձակումի մը կասեցուց յարձակողները, որոնք անկարգ ընկրկեցան պիտիները թողլով աւազին վրայ՝ ուր ջուրէն հանուած ձուկի նման մահամերձ կը պալարէին։

Առաջնորդները քանի մը Ղազախներու օդնութեամբ ամէն ջանք ըրին նաւակները ջուրը ձգելու, բայց ի զուր։

Թշնամին հեռուէն նորէն յարձակեցաւ։ Գնդակներուն ջուրի մէջ իյնալով հանած շչիւնը կը խառնուէր նետերու շհահիւնին և և վիրաւորիչոց հեծեծանաց։ Թաթարները, Ալլահ, կը պոռային, մէկզմէկ խրախուսելով. անոնց պատասխան կու տար Ղազախներու ազաղակը. ՍպաՀԱՀ, սպաՀԱՀ, և Աքչեպուցքիի հանդարտ ձայնը՝ ուր յաճախ հրամանը կը կրկնէր.

— Կրակ։

Արշալոյսը իրեն աղօտ լուսովը լուսաւորեց պատերազմին վայրը։ Յամաքի կողմանէ Զաբորոժիներ և Թաթարներ, զեղին կողմը ծուխի մէջ ծածկուած երկու մակոյկներ՝ որոնք երբեմն երբեմն հրացանաձգութենէն կը լուսաւորուէին։

Մակոյկներուն մէկուն մէջն էր Աքչեպուցքի, անխռով և խրոխտ, գլխարաց. թաթար նետ մը գլխարկը տարեր էր։

Յիոնապետը իրեն մօտեցաւ։

— Պիտի չկարենանք դիմադրել, — ըսաւ ականջին, — բազմութիւնը շատ է։

Սակայն տեղակալը իրեն արեամբ պաշտպանել իրեն յանձնուած գործը, խայտ տալ ամօթէ և փառքով իյնալ վիայն կը մտածէր։ Ուստի, երբ իրեն Ղազախները՝ ծածկուած պաշարի պարկերուն ետև սկսան հրացան պարպել, Աքչեպուցքի անպատասխար ձեաց թշամւոյն հարուածներուն դէմ։

— Հո՛ս մնանինք, — ըսաւ, — մինչև վերջին մարդը։

— Մեռնինք, — պոռացին Ղազախները։

— Կրակ։

Ծխոյ աւելի թանձր ամպ մը պատեց մակոյկները։ Կղզւոյն խորէն ուրիշ խումբեր

կը վազէին, գերանդիներով և նիզակներով զինուած։ Յարձակողները երկու խումբի բաժնուեցան, ամենք անպատրաստ հրացան կը պարպէին, այլք, երկուհարիւրէն աւելի թաթարներ և Ղազախներ, յարմար ժամանակին կը սպասէին, սուսերամերկ յարձակելու։ Նոյն միջոցին եղկելուաներէն չորս նաւակներ դուրս եկան պատրաստաբար յարձակելու ահաղակալին վրայ թէ՛ ետեւէն, թէ՛ կողմնակի։

Բոլորովին լոյս էր, միայն վառօդի ծուխը, սիւնաձեւ բարձրանալով, կը ծածկէր կռուին թատերը։ Տեղակալը հրամայեց սպասել Ղազախ պիտարին թշնամի նաւակներուն՝ որոնք նեռի պէս կը պատէին գետին ջուրը։ Անոնք կղզիին վրայ գտնուող թաթարներուն և Ղազախներուն դէմ ուղղուած կրակը ակարացաւ։ Կ՛երեւի թէ այս բանիս կը սպասէին։

Յիմնապետը նորէն մօտեցաւ Սքշեգուցքիի։

— Թաթարները իրենց պաշտօնները առնելու մէջ առին և քիչ վերջ պիտի յարձակին վրանիս։

Իրաւունէ, չրեթէ երեք հարիւր հոգի, սուրերը շողացնելով և պաշտօնը ականջներու մէջ, յարձակման կը պատրաստուէին։ Ա-

ոնց եաւէն կու գային հարիւրի չափ պեղանպազէն Զաբսրժիներ։ Յարձակումը ամէն կողմէն պիտի սկսէր, վասն զի նաւերն ալ հրացանի հեռաձգութեան չափով մօտեցեր էին։ Անոնց երկու թևերը արդէն ծածկուած էին ծուխով։ Գնդապետներու տարբի մը տեղաց տեղակալին մարդիկներուն վրայ։ Երկու մակոյկներն ալ հեծեծանօք հնչեցին։ Քիչ ժամանակի մէջ Սքշեգուցքիի Ղազախներուն կէսը ինկած էր, մնացածները յուսահատաբար կը պաշտպանէին իրենք զիրենք։ Երեսին ծուխով ւսցած, աչքերնին արեամբ լի, ձեռքերնին յոգնած և կ՛այրէր հրացանի շարժակէն։ Մեծաւ մասամբ վիրաւորուած էին։

Յանկարծ ահագին գոչիւն մը օդը պատռեց։ Թաթարները կը յարձակէին։

Ծուխը փարատեցաւ, երեցան տեղակալին երկու մակոյկները՝ լեցուած Թաթարաց սև բազմութեամբ, նման ձիերու երկու վիճակներու՝ զորս կը բղբքաէ գայլերու վոհմակ մը։ Ղազախներէն ոմանք անոնց հետ կը մենամարտէին։ Սքշեգուցքի, կանգուն, աբիւնոտ երեսով, նետով մը վիրաւորուած ձախ ուսէն, հսկայի մը նման, յուսահատաբար կը պաշտպանէր ինք զինքը ընդդէմ

գինքը պաշարող ամբոխին: Փայլակի արագութեամբ չորս կտրը կը շպրտեր սուրը: Ամէն մէկ հարուածին արձագանգը ճիչ և հեծեծանք էր: Իրեն քովը էին յիսնապետը և ուրիշ Ղազախ մը: Զայրացած ամբոխը մերթ կը յարձակէր այն երեք քաջերուն վրայ և մերթ կ'ընկրկէր սուրերու մահացու հարուածներէն ետ մղուած:

— Ողջ բռնեցէք զիրենք, – կը պոռայր: – Ողջ Ամամանին տարէք...: Անձնատուր եղէք:

Սակայն ոչինչ իսկ Աբշեղուցքի միայն Աստուծոյ անձնատուր կ'ըլլար: Գանաթա-փնցաւ, երիցաց և մակոյկին խորը ինկաւ:

— Երթաս բարով, զօրավար, – պոռաց յուսահատ յիսնապետը, սակայն քիչ վերջ ինքն ալ ինկաւ անոր քովէ:

Երկու մակոյկները անմիջապէս յարձակողաց դեմն ամբոխին տակ անհետացի՛ն:

Ը.

Ի Սեչիա, Հասան Բաշայի սահմանները վրայ, կշտաց և չափերու վերաբերեալ խրճիթին մէջ, երկու Զաբսրոժի դատեր էին սեղանի մը շուրջը և կարկինի կը խմէին՝ զոր կ'անէին սեղանին մէջ տեղը պրուած տակտիկէ մը: Մին՝ բաւական տարիքոտ, վերաբերուչն էր և կ'բսուէր Փիլիպպոս Զաքար, միսը՝ Ադամ Թամարչիւրն էր, Զիկրինի Նահանգին Ամամանը. քառանասմայ մարդ, բարձրահասակ, ջղուտ, վայրագ դիմագիծով, ասիշեղ թամիար աչքերով: Յաճ ձայնով կը խօսէին, իբր թէ վախէն որ մէկը իրենց խօսակցութիւնը կը լսէ:

— Ուրեմն այսօր տեղի պիտի ունենայ, – հարցուց վերաբերուչը:

— Անմիջապէս, մանաւանդ, – Ադա ու հանդերձեալ հրամանատարին կը սպասեն և Թուխայի – պէյի՝ որ Խմիրնիցքիի հետ պատերազմը դնացեր է՝ ու հաւաքուեր է խումբը: Գլխաւորները արդէն ժողովքի գումարուեր են և մութը կսկսէն առաջ ամենայն ինչ պիտի յայտնուի:

— Էհ, էհ, — պատն ձայնով լսաւ ծեր Փիլիպպոս Զաքար, — կրնայ ձախորդ ալ լլլնալ։

— Գիտէիր որ ինծի համար ալ նամակ մը կայ։

Տարակոյս չկայ, ես ինքս լեռի պատն է կարդալ ալ գիտեմ։ Երեք նամակ գտնուեցան Լեհին վրայ. մէկը աղիս ու հանդերձանոց վրայ հսկող Աթամանին, ուրիշ մը քեզի, երբոր մ՚ալ երիտասարդ Պարապաշին համար, Սեչիայի մէջ ամէն մարդ պիտէ արդէն։

— Գրողը տվ է, գիտե՞ս։

— Հրամանատարին՝ իշխանը կը գրէ, ինչպէս յայտնի էր կնիքէն։ Քեզի, չեմ գիտեր ով է։

— Ատուած զիս ազատէ։

— Եթէ նամակին մէջ յայտնի կերպով զբեղ Լեհերու բարեկամ չեն անուաներ, վախնալու բան չկայ։

— Ատուած զիս ազատէ, — կրկնեց Թաթարչիուք։

— Կ՚երեի թէ բան մը կը գուշակես։

— Ես.... ինչ կայ գուշակելու։

— Կարելի է թէ Աթամանը երեքն ալ անեղեայի ընէ, իրեն գլուխն ալ վտանգի

մէջ է, վատ զի, ինչպէս քեզի, նոյնպէս իրեն ալ նամակ մը կայ։

— Բայց եթէ...։

— Բայց եթէ, բայց եթէ... եթէ ձախ բան մը կը գուշակես, փախիր, — գոչեց ծեր վերատեսուչը, ձայնը բարձրացնելով։

— Ըսելը դիւրին է...։ Սակայն ինչպէս. ո՞ւր, - հարցուց միւսը խռոված։ - Կղզինեները բոլոր զգուշութեան տակ առնուած են որպէս զի ոչ ոք կարենայ անցնիլ Լեհերուն կողմը կամ անոնց տեղեկութիւն տալ Սեչիայի մէջ անցած գործածին վրայօք։ Պատուիրք բերպատահ Թաթարները կան՝ որոնք չեն ձգեր ոչ ձուկ մը շարժելու և ոչ թռչուն մը թռչելու։

— Պահուըտէ՛ նոյն իսկ Սեչիայի մէջ։

— Կը գտնեն.... Դուն իսկ, որ իմ ազգականս ես, կը համարձակի՞ս պահել զիս համբարանոցիդ տակառներուն մէջ։

— Ես...։ Եւ ոչ իսկ հարազատ եղբայր մը կը պահեմ։ Եթէ մահուանէ կը վախնաս, գնացիր. այն վիճակին մէջ բան մը չես խմանար։

— Սակայն կարելի է թէ նամակներուն մէջ գէշ բան մը չկայ։

— Կարելի է....։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑԱՐԱՆ
ՊՈՍՏՈՒՈՒ
15
1891
ԵՐԵՎԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՄԱՐԱՆ

— Սակայն վայը հաս է. հաս է վայը, – բացագանչեց Թաթարչիուք։ – Իմ խիղճս մաքուր է, պատուաւոր մարդ մըն եմ, Լեհերը չեմ կրնար տեսնել։ Բայց, եթէ նոյն իսկ նամակներուն մէջ ալ բան մը չկայ, որ գրողի տարածը կրնայ գուշակել ինչ որ պիտի ըսէ Լեհը ժողովքին ներկայութեան ...։ Կրնայ բոլորովին կործանել զիս։

— Ան Լեհը բան մը չըսեր։

— Այսօր տեսա՞ր զինքը։

— Տեսայ, վէրքերը կապրած օծեցի և կոկորդէն վար մանրախառն ալբոլ լեցուցի։ Հիմա բոլորովին առողջացած պիտի ըլլայ։ Բայց ինչ սոսկալի մարդ։ Կ'ըսեն թէ Որփեցայի մէջ զԹաթարները խոզերու պէս կը փողոտէ եղեր...։ Անոր նկատմամբ կըրնաս ապահով ըլլալ։

Թմբուկներու պարւնի ձայնը խօսակցութիւնը ընդհատեց։ Թաթարչիուք սարսափահար ոտքի ցատքեց։ Ահաւոր այլայլութիւն մը դէմքին վրայ նկարուեցաւ։ Հազկլեալ շնչով ըսաւ.

— Ժողովքի կը կանչեն։ Դուն, Փիլիպպոս, մեր մէջ եղած խօսակցութիւնը ծածուկ պահէ։ Ասուած պահէ։

Եւ երիտ ձեռօք յափշտակելով օղիի սափորը շրթունքներուն մօտեցուց և սկսաւ խմել, իբր թէ բոլորովին գինովնալ ուզէր։

— Երթանք, – ըսաւ վերատեսուչը։

Հասան Բաշայի բանակատեղը բաժնուած էր հրապարակէն մարակոցով մը և պատուհ մը՝ որուն վրայ կը բարձրանային աշտարակները, որոնցմէ դուրս ցցուած էին թնդանօթներու ծայրերը։ Բանակատեղին մէջ տեղն էր կշռոց և չափուց վերատեսչին տունը՝ որուն չորս կողմը կային վաճառականաց վերակացու Ամամանեներու տունները։ Ընդարձակ հրապարակին չորս կողմը շինուած էին փայտաշէն խեղճուկ խանութներ։

Տուները, նոյն իսկ վերատեսչինը, աւելի խրճիթի նմանութիւնը ունէին քան թէ տան, վասն զի միայն տանիքները հողէն վեր կը բարձրանային. տանիքներ՝ սեցած ծուխէն՝ որ երբ ներսը կրակ վառէին, ոչ միայն լուսամուտէն դուրս կ'ելլէր, հապա տանիքին ամէն ճեղքուածքներէն, այնպէս որ տեսնողը պիտի կարծէր թէ չորցած ճիւղերու դէզ մըն է՝ որուն տակ կասպը կը վառի։ Արեւու լոյսը ներս չէր թափանցեր, անոր համար անհրաժեշտ էր մախրի ջահերը միշտ վառ պահել։

խանութները՝ քանի չափ հազիւ, բաժնուած էին սեփական խանութներու և վարձու խանութներու. վերջիներուն մէջ թաթարները և վալահքները կը ծախէին մորթ, արևելեան պաստառ, զէնք, գինի: Բայց, որովհետև շատ անգամ առուտուրը կողոպուտի կը փոխուէր՝ զոր չէին կրնար արգիլել ոչ վերատեսուչը և ոչ վաճառականաց վերակեցու Աթամանները, շատ անգամ անվարձ կը ձգային:

Սէյր խանութներուն մօտերը կային երեսունհինգ հատ օղիի կրպակներ, որոնց պիմացը, ապրի և ամէն տեսակ ազատութեանց մէջ, միշտ պառկած կը գտնուէին օղիով և գինիով զզխնալ Զաբորոժիներ, շրթունքներու չորս կողմը փրփուրը վիզուած ու իրենք զառանցանաց մէջ. ոմանք ժողովրդական երգեր կ՚երգէին, մէկմէկու կը փարէին, բռնցի հարուածներ կու տային, զազախ կեանքը կ՚անիծէին: Միայն ընդհէմ թաթարաց կամ Հուզենաց պատերազմի ժամանակ պարտաւորիչ էր ժուժկալութիւնը և գինով զօրականներու պատիժը՝ մահ էր: Խաղաղութեան ժամանակ ամէնքն ալ առհասարակ, առաւել կամ նուազ, գինով էին. վերատեսուչը, Աթամանը, յայնախորհները,

վաճառականները: Օդը ծանրացեր էր ալքոլի, ձուկի, կուպրի, ձիու մորթի խառն հոտերով: Հրապարակին վրայ կը ծախուէին Խրիմէն, Վալահքիայէն կամ Անատոլիի և Զերքիներէն բերուած աւարները. արևելեան թեթեւ քօղեր, թաւիշներ, ասուիներ, բամպակեայ կերպասներ, պղնձէ կամ երկաթէ հրացաններ, դանակներ, մուշտակներ, ազատ ձուկ, կեռաս, տաճիկ անուշեղէններ, սրբացան անօթներ, մինարէներու վրայէն յափշտակուած կէս-լուսիններ, եկեղեցիներէն գողցուած ոսկեզօծ խաչեր, վառօդ, նիզակ, թամբ: Առարկաներու և գոյներու այս խառնաւրիկին մէջ տեղ կը շրջէր, կերպ կերպ ցընցոտիներ հագուած բազմաթիւնը՝ որ ամառը կէս մերկ է, միշտ կէս բարբարոս, ծուխէն սեւցած, ոտմաթաթախ, կէմք և մարմին ըսպիներով լի, մեղներէն խածուած, միշտ գինով:

Նոյն վայրկենին հրապարակին մէջ սովորականէն աւելի էր բազմութիւնը: Գինեսուններն և խանութները կը գոցուէին և ամէն օք ժողովրդին սրահը կը խուժէր: Ուրիշներուն հետ կ՚երթային նաև Փիլիպպոս Զաքար, և Անտոնիոս Թաթարչիւք, բայց դանդաղ քայլերով և գրեթէ չուզելով: Վեր-

Ջապէս Իրաւաբանին վրայ ձգուած կամուրջէն անցան, դռնէն ներս մտան ընդարձակ հրապարակին մէջ՝ որուն չորս կողմը կային բարձր փայտաշէն շէնքեր: Ասոնք զազախներու զինուորանոցներ էին միաձև և միևնոյն մեծութեամբ, անունով միայն կը զանազանուէին, և այս անուններն էին Ուգրանիոյ այս կամ այն ինչ քաղաքի պատկանող գունդերու անունները: Հրապարակին մէկ անկիւնը կը բարձրանար ժողովքի սրահն ուր ժողվուած էին Ամամանները և որոնց կը նախագահէր աղխ ու հանդերձանաց վրայ հսկող Ամամանը: Ամբոխը բացօթեայ կ՚ընէր իրեն որոշումութիւնները, մերթ ընդ մերթ պատգամաւորներ դրկելով ժողովքին կամ բռնութեամբ և ազազակներով սրահին մէջ խուժելով:

Հրապարակը լեցուն էր խուռն բազմութեամբ: Աղխ ու հանդերձանաց վրայ հսկող Ամամանը ժամանակին Սեչիայի մէջ հաւաքեր էր կղզիներու, գեաներու, անտառներու մէջ ցրուած զինուորութիւնը: Եղբայրութիւնը (ինչպէս կ՚անուանէին զայն) սովորականէն աւելի բազմաթիւ էր: Արևը արդէն մարը մտնելու վրայ էր, անոր համար քանի մի կտոր տաւարներու կրակ տուած էին:

Հոս հոն կը գտնուէին օդիի տակառներ, որ աւելի կարով և թաւի կու տար որոշութեանց: Կարգապահութիւնը յանձնուած էր մատնաւոր ընտրուած զինուորներու՝ որոնք զինեալ էին բիլերով՝ խորհրդականները զրպելու համար և աւրճանակներով՝ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար:

Փիլիպպոս Զաքար և Թաթարչիուք ազդակի ժողովքի սրահը մտան, մէկն՝ իբրև վերատեսուչ, միսը՝ իբրև Ամաման, իրաւունք ունէին ծերակոյտին մէջ նստելու: Սրահին մէջ պզտիկ սեղան մը միայն կար՝ որուն վրայ գրչի և թուղթ կային: Ժողովականաց աթոռներն էին չորս կողմը աւարտուած մոլթեր: Տակաւին, աւ ժամն, միայն զլխաւոր Ամամանը սրահին մէջ վեր վար կը քալէր յուզուած, միտները հոս հոն խրճիթներու մէջ ցրուած, ցած ձայնով կը վիճէին, երբեմն զարմացական յիշոցով մը ընդհատելով խօսակցութիւնը: Թաթարչիուքն նկատելով որ ծանօթները և բարեկամները զինքը չեռնելու կը զարնէին, ուղղակի երիտասարդ Պարապաշին քով գնաց: Ամէն կողմանէ ծուռ ծուռ իրենց կը նայէին, սակայն՝ Պարապաշ, որովհետև չէր գիտեր խոլիրը, փոյթ չէր ըներ: Յանդուգն

և կրօնքի երիտասարդ մըն էր և այս յատկութեան պատճառաւ սոսկալի էր Աթամանի ատելութեանը. բոլոր Սեչիայի մէջ հըրճւակատար էր ապշութեամբը՝ որուն համար Պանդայր – Աթաման մակդիրը ժառանգեր էր և բերնէն ելած ամէն խօսքին ծագր շարժելու առանձնաշնորհութիւնը կը վայելէր:

— Ուշ դիր, բարեկամ, — ցած ձայնով ըսաւ Թաթարչիուք, — քանի մը վայրկեան ետեն թերևս հարկ պիտի ըլլայ մեզի վերնիս քար մը կախած ջուրին մէջ ընկղմիլ:

— Ինչ կայ, — հարցուց Պարապաշ:

— Նամակներէն տեղեկութիւն չունի՞ս:

— Ես գրեր եմ նամակներ:

— Տես թէ ինչպէս խոժոռ մեզի կը նային ամէնքն ալ:

— Թող նային . . . : Մէկ ասով, – և բռունցքը կը ցուցնէր, – կարող եմ անոնց կէսօր ժամանակ ատոգերը ցուցնել:

Նոյն ատեն փողոցէն բարձրաձայն աղաղակներ լսուեցան, նշան էր թէ բան մը հանդիպեր է: Ժողովրդի սրահին պռնկները բացուեցան, Խմիելնիցքի Թուկայի – պէյին հետ ներս մտաւ: Ժողովրդեան կեցցէներու աղաղակը ասոնց համար էր: Քանի մի ամիս առաջ, Թուկայի – պէյ, վայրագ բնաւորութեամբը, Սեչիայի մէջ ատելի էր և սարսափելի, իսկ հիմա, վասն զի զինքը Խմիելնիցքիի և Զաբորոժիներու մտերիմ բարեկամ կը կարծէին, տեսածնուն պէս, գլխարկնին օդոյ մէջ կը նետէին:

Նախ Թուկայի – պէյը մտաւ, անոր ետևէն Խմիելնիցքի հրամանատարութեան գաւազանը ձեռքը բռնած, իբրև զաբորոժի գունդերու Աթաման: Այդ ատիճանը ատեր էր, Խանին զինուորական օգնութեամբ Խրիմէն գարձած ժամանակը: Այն ատեն ամբոխը ընդուներ էր զինքը յաղթական կերպով, խոբատակեր էր գանձին գռները, և նուիրեր էր իրեն պատազանը, գրօշակը և կնիքը, Աթամանի նշաններ: Փոխուած էր և շատ:

Չէր նա աքսորուածը, այլ բովանդակ Զաբորոժիայի ահաւոր զօրութեան գլուխը. էր նա Խմիելնիցքի Աթամանը, հոկայն, ահեղ և սիրելի ամբոխին իրեն անձին և միլիոնաւոր էակներու դէմ եղած անիրաւութեանց:

Սակայն եթէ խոբատակեր էր շղթայները, վիզը ուրիշ լուծի մը տակ գրեր էր: Կը վկայէր այս ճշմարտութեան Թուկայի – պէյի նկատմամբ ունեցած վարմունքը: Զաբորոժի Աթամանը, իրեն հաղին վրայ, երկրորդ էր

թավժարի մը, խնարհութեամբ կը տանէր անոր գոռոզութեան, իբրև հարկատու մը՝ իրեն տիրոջ: Եւ այսպէս ալ պէտք էր ըլլալ: Խմիթէնիցքի՝ Ղազախներու վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, պարտական էր Թաթարներու և Խանին՝ որուն ներկայացուցիչն էր Խրսատասիրա և վայրագ Թուխայի - պէկը: Սակայն Խմիթէնիցքի գիտէր հաշտեցնել գոռոզութիւնը հպատակութեան հետ: Ախուժ էր և ազուէս, արծիւ և օձ:

Ղազախներու պատմութեան մէջ, այս առաջին անգամն էր որ Թաթար մը ինքզինքը աչք կը նկատէր Մեչիայի: Երբ մոլխանը երևցաւ, ամէնքն ալ գլխարկնին վեր նետեցին:

Ժողովքը սկսաւ: Թուխայի - պէկ մէջ տեղը, մօրթի ամենէն բարձր կայսին վրայ նստեցաւ ծալապատիկ, սկսաւ արևմտահիւսի հունտեր կեղևել և կեղևները սրահին մէջ տեղը նետել բերնէն: Աջ կողմը նստեցաւ Խմիթէնիցքի պատգամը ձեռքը, ձախ կողմը գլխաւոր Ախմանը: Միւս Ախմանները և պատգամաւորները պատերուն երկայնութեամբ տեղաւորուեցան: Խօսակցութիւնները դադրեցան: Դուրսէն, ալիքներու խախոջինի նման, բացօթեայ վիճարանող ամբոխին շշնջիւնը կը լսուէր:

Նախ Խմիթէնիցքի սկսաւ խօսիլ:

— Տեարք. Շնորհիւ և բարեհաճութեամբ Երիմու հզօր իշխողին, ան՝ շատ ազգերու, եղբայր երկնից աստղներուն, հաճութեամբ Լատիսլաւ վեհանձն թագաւորին և բոլոր կարիճ Զաբորոժիներու յօժար կամօքն՝ ոբոնք վստահ են մեր անմեղութեան և Աստուծոյ արդարութեան վրայ, մենք կը շարժինք վրէժ խնդրել արիւնուշտ նախատանաց՝ զորս կրեցինք Լեհերէն, անոնց քրիստոնէական համբերեցինք, որչափ որ կրցանք: Դուք, տեարք, և բոլոր զաբորոժի բանակը դառն արտասուքներ թափեցիք այս նախատանաց վրայ, և ինծի յանձնեցիք հրամանատարութեան գաւազանը որպէս զի պաշտպան հանդիսանամ իրաւանց: Այս ընտրութիւնը մեծ պատիւ համարելով ինծի, վճռեցի վեհանձն Խանին և անոր օգնութիւնը խնդրեցի: Սակայն մեծ եղաւ յուզմունքս և վիշտս, երբ լսեցի որ մատնիչներ կան մեր մէջը, որոնք Լեհերու հետ միացեր են և կը յայտնեն անոնց մեր պատերազմական պատրաստութիւնները: Եթէ իրաւ է, թող պատժուին անոնք, ինչպէս որ կ'ուզէք և պատշաճ կը գտնէք: Հոս հաւաքուած ենք խնդրելու ձեզմէ որ հաճիք լսել այն նա-

մահկանը՝ զորոնք Վիսիխովիճցքի իշխանը՝ մեր Թշնամին, կը զրկէ իրեն մէկ գեսպանին կամ, եթէ կ՚ուզէք, լրտեսին միջոցաւ, որպէս զի մեր և մեր սիրելի դաշնակցին՝ Թուկայի – պէյի ուժերուն վրայ տեղեկութիւններ առնէ։ Դուք գտանցէք թէ արժանի՞ է նա պատժոյ, ինչպէս նաև անոնք՝ առ որս ուղղակաւ են նամակները՝ որոնց վրայօք գլխաւոր Ալթամանը անմիջապէս տեղեկութիւն առաւ մեզի, իբրև անձնանուէր բարեկամ ինձի, Թուկայի – պէյի և բոլոր բանակին։

Խմիճնիցքի լսեց։ Հրապարակին վրայ աղմուկը բարձրացաւ։ Յոյք եկաւ քարտուղարը և սկսաւ կարդալ իշխանին առ գլխաւոր Ալթամանը գրած նամակը՝ որ այսպէս կը սկսէր. «Մենք, շնորհօքն Աստուծոյ, իշխան և տէր Լուպլինի, Գորոլի, Բրիլուքիի, Կաւաքի և այլն և այլն»։ Նամակը բացարձակապէս պաշտօնական էր։ Իշխանը զօրաժողովի մը լուրը առած ըլլալով Ալթամանին կը հարցնէր թէ ասո՞յկ էր, վինքը կը յորդորէր եա կենալ այնպիսի ձեռնարկի մը եթէ կ՚ուզէր քրիստոնեայ երկիրներու խաղաղութիւնը, և, եթէ երբէք Խմիճնիցքի Սչխան ապստամբութեան գրգռէր, կը հրա-

մայէր իրեն յանձնել զանիկա ստիպողական ձեռքը՝ որոնք պիտի պահանջէին իրմէ։ Երկրորդ նամակը կրօտիսքոյէն էր, ուղղակաւ առ նոյն Ալթամանը. երրորդը և չորրորդը Սասվիլիքովսքիէն և Զերդասսիի ծեր գնդապետէն առ Թաթարչիուք և առ Պարասլաշ։ Այս նամակներուն մէջ չկար բան մը որ կասկած յարուցանէր ընդդէմ անոնց՝ առ որս ուղղակաւ էին։ Սասվիլիքովսքի կը խնդրէր Թաթարչիուքէն թղթաբերը իրեն պաշտպանութեան տակ առնել և ի հարկին օգնել անոր։

Թաթարչիուք չուներ առաւ։

— Ինչ կ՚ըսէք դուք, տեարք, այս նամակներուն համար, – հարցուց Խմիճնիցքի։

Ղազախները լուռ կը կենային։ Ամէն ժողովքի մէջ, մինչև որ օղին իրեն ազդեցութիւնը չսկսէր, Ալթամաններէն ոչ ոք առաջին խօսողը կ՚ուզէր ըլլալ։ Անկիրթք, բայց խորամանկք, լռութեամբ խոյս կու տային անմիտ խօսք մը ըսելու վտանգէն՝ ուրոյ ժողովքին ծաղրը պիտի շարժէին և ժառանգէին այն ծաղրական մակդիրներէն մէկը, որ սովորական գարձեր էր Սչխայի մէջ։

Խմիճնիցքի շարունակեց.

— Այն ու հանգերձանաց վրայ հսկող Աթամանը՝ մեր եղբայրը և մեր բարեկամն է: Ես վաստահ եմ անոր վրայ ինչպէս իմ վրաս, և ան որ յանդգնի հակառակն հաստատել, նա է մատնիչը: Աթամանը փորձուած բարեկամ մը և քաջ զինուոր մըն է:

Այսպէս ըսելով, առաք, ելաւ դէպ ի ձախ պարձաւ և համբուրեց զԱթամանը:

— Տեարք, - ըսաւ սա, - ես միայն զինուոր հաւաքել գիտեմ, պանդուխտ յաղթութեան թռչուն տասչորսերկ հիմա խօսող արժանաւոր Աթամանը: Նամակին համար պիտի ըսեմ. սրովհետև ինձի ուղղուած է, իմն է, և եթէ իմն է, ինչպէս կ'ուզեմ այնպէս կը պատասխանեմ, գոյն ձեր ձեռքը կը յանձնեմ:

— Պատգամաւորք, - սկսաւ նորէն խօսիլ Խմիթէնիցքի, - ձեր յարձանքները ըրէք Աթամանին, վասն զի նա արդար մարդ է, և ըսէք Եղբայրութեան որ եթէ մեր մէջ մատնիչ մը կայ, ուրիշ տեղ թող փնտռեն: Նախ նա պահապանները պատ ձերբակալելու համար մատնիչները՝ որոնք կամ պատիւը ըլլալ կը խորհէին կամ բարեկամ Լեհերու. նա ամէնէն աւելի ընտիր անձն է:

Պատգամաւորները յարգանօք ծռեցան նախ Թուրկայի - պէյի՝ որ հաւնաները ուղարկեցին, ապա Խմիթէնիցքի և ամէնէն վերջ գլխաւոր Աթամանին: Ապա, սրահէն դուրս ելան: Քիչ վերջ, հրապարակէն լսուած ցնծութեան ազաղակները իմացուցին թէ պատգամաւորութիւնը իրեն ուղած հրամանը կատարել է:

— Կեցցէ՛ Աթամանը, - կը գոչէին խըռպոտ ձայներ և այնչափ ուժով որ կը պղտորէին սրահին պատերը: Միևնոյն վայրկենին օդը վիճահամուռ հրացանաձգութեան մը շառաչէն պղտոցաւ: Պատգամաւորութիւնը դարձաւ և իրեն տրուը նուաճեցաւ:

— Տեարք, - սկսաւ Խմիթէնիցքի երր աղմուկը քիչ մը հանդարտեցաւ: - Դուք արդար և հաւատարիմ գտաք ձեր Աթամանը: Սակայն, եթէ նա չէ, ով է ուրիշն մատնիչը: Ո՞վ է որ Լեհերուն մէջ բարեկամներ ունի և անոնց հետ յարաբերութեան մէջ է: Ո՞վ է որ նամակներ ի՛ընդունի. ո՞վ է, կը հարցնեմ, մատնիչը:

Խմիթէնիցքի կը տաքնար և խոժոռ նայուածք մը կը դարձնէր Թամարչուքի և Պարապաշի վրայ, իբրև թէ մատնանիշ ընէր զանոնք: Շշնջիւն մը բարձրացաւ՝ որ շուտով ժխորի փոխուեցաւ: Ոմանք պոռացին.

— Թաթարչիուք... Պարապաշ։

Շատերը ոտք ելան և ուրիշ աղաղակներ լսուեցան.

— Թո՛ղ մեռնին, թո՛ղ մեռնին...։

Թաթարչիուք գոյնը նետեց, իսկ երիտասարդ Պարապաշը զարմացած և տարտամ չորս կողմը կը նայէր և գուշակել կը չանար թէ ի՞նչ բանի վրայ է խնդիրը։ Վերջապէս բարձրաձայն ծիծաղելով ըսաւ.

— Շունը այլ եւս միս պիտի չուտէ։

Համաճարակէ մը բռնուածի պէս ամէնքը կը ծիծաղէին, առանց գիտնալու թէ ի՞նչ բանի վրայ։

Դուրսը աղաղակները կը բարձրանային, նշան էր որ օղին ըղեղները կը տաքցնէր։

Անտոնիոս Թաթարչիուք ոտք ելաւ, և խմիչքնիգքի դառնալով ըսաւ.

— Ի՞նչ ըրեր եմ ես ձեզի, մեծատաւիւ Ալթամանոներ, որ խմին մահս կ'ուզէք։ Ի՞նչ բանի մէջ չտնցաւոր եմ ձեր գիտցը։ Ա՛յ, գրեր է ինծի Սասվիլիքովսքի ոստիկանը...։ Սակայն իշխանն ալ աղիս ու հանգիստս վրայ հսկող Ալթամանին չէ՞ գրած մի՞թէ։ Պիտի ըսէք թէ նամակը ձեռքդ չէ հասած, և եթէ հասած ըլլար, ի՞նչ պիտի ընէի ես...։ Քարտուղարէն պիտի խնդրէի որ կարդար զայն ինծի, վասն զի ես ոչ կարդալ գիտեմ ոչ գրել, և դուք նամակին բովանդակութիւնը պիտի գիտնայիք։ Իսկ թղթաբերին և ոչ իսկ երեսը տեսեր եմ։ Ուրեմն կը կարծէք թէ ես մատնիչ մ'ըլլամ...։ Ա՜հ, Զաբորժի եղբայրներ...։ Թաթարչիուք ձեզի ընկեր էր ի Խրիմ, ի Վալահքիա, Սմոլենսքոյի պարիսպներուն տակ. ձեզի հետ կռուեցաւ, ձեզի հետ ապրեցաւ, ձեզի հետ արիւնը թափեց, ձեզի հետ, ո՛վ քաջեր, անօթութիւն կրեց։ Կը համարձակիք զինքը լեհ անուանել կամ մատնիչ։ Ո՛չ, ո՛չ, նա ձեզի պէս Ղազախ է, ձեր եղբայրն է...։ Եւ եթէ Ալթամանը անոր մահը կ'ուզէ, յայտնապէս թող ըսէ պատճառը։ Ի՞նչ ըրի իրեն. ի՞նչ բանի մէջ և ի՞նչպէս անհաւատարիմ գտնուեցայ...։ Թո՛ղ խօսի, և դուք, եղբարք, առանց կողմնակցութեան, ըսա արդարութեան վճիռ տուէք։

— Թաթարչիուք, կարիճ մըն է, Թաթարչիուք պատուաւոր է. — հնչեցին քանի մի ձայներ։

— Դո՛ւն, Թաթարչիուք, կարիճ ես, այո՛, — ըսաւ խմիչքնիգքի, — և ես քու մահդ չեմ ուզեր, դուն իմ բարեկամս ես, բարի Ղազախ, մեր եղբայրը։ Եթէ մատնիչը լեհ մը

ըլլար պիտի չցաւէի, ինչպէս կը ցաւիմ հի-
մա...: Սակայն երբ կարիճ գինուորի մը
մահուան լուրը կը յայտնուի, երբ այդ մա-
հուան լուրը է նայն իսկ իմ բարեկամս, այն ա-
նուն ամօթ և արդահատանք սիրտս կտոր
կտոր կ'ընէն: Այո, գուն, եղար ի Խրիմ,
ի Վալահքիա, Սմոլէնսքոյի պարիսպներուն
առակ, սակայն այդ իսկ՝ քու մեր ուժերուն
վրայօք Թշնամւոյն տիրակալութիւն տալ ու-
զելուդ ոճիրը կը ծանրացնէ...: Նամակին
մէջ կը խնդրեն քեզմէ պիւրացնել Թղթաբե-
րին գործը, լսել՝ ինչ որ կ'ուզէ: Իսկ ու-
րիշ ի՞նչ, գուք ըսէք, քա՛ջ Ազատականներ,
ուրիշ ի՞նչ կրնայ ուզել լեհ մը եթէ ոչ իմ
մահս, և իմ բարեկամիս Թուխայի — պէյի
մահը և Ջարորոժի բանակին խորտակումը:
Դուն ուրեմն, Թաթարչիւք, եղեռնագործ
մըն ես, և ինքզինքդ պաշտպանելդ անօ-
գուտ է: Իսկ գալով Պարապաշին, նամակը
իրեն գրողն հօրեղբայրն է, Զիւրքասսիի գըլ-
պագետ, բարեկամ Զաբլինսքիի և Լեհերու,
Թագաւորական առանձնաշնորհութեանց նեղ-
գամիտ պահապն, անոնցմէ Ջարորոժի բա-
նակը գրկելու համար: Եթէ այսպէս է, ու-
րեմն երկուքնիդ ալ ոճրագործ էք: Ազա-
տականներու գիտութիւնը խնդրեցէք, ես ալ ձեզի

հետ կը խնդրեմ, թէպէտ յանցանքը ծանր
է և մահուանթիւնը մերկապարանոց:

Դուրսէն լուացածը ոչ ազմուկի կը նմանէր
և ոչ ժխորի, այլ մանչուկ մըն էր փոթորկի:
Եղբայրութիւնը կ'ուզէր գիտնալ թէ ինչ
կ'ընեն ժողովքին մէջ և երկրորդ պատգա-
մաւորութիւն մ'ալ դրկեց ներս:

Թաթարչիւք հասկցաւ որ այլ եւս կոր-
սըւած է ինքը: Յիշեց որ շարաթ մ'առաջ
Ազատականներու ժողովքին մէջ հրամանա-
տարութեան գաւազանը խմիչքնիցքիի տա-
լու և Թաթարաց հետ պաշտակցելու կտրմ-
նակցութեան հակառակ խօսքեր էր: Պաղ
քրտինք մը թրջեց ճակատը. հասկցաւ որ
այլ եւս փրկութիւն չկայ: Իսկ Պարապաշի
նկատմամբ, յայտնի էր որ խմիչքնիցքի զա-
նկա ի մահ պատապարտելով, վրէժ կը
լուծէր ընդդէմ Զերքասսիի ծեր գնդապետին՝
որուն սիրելի էր Թաթը: Բայց Թաթարչիւք
մեռնելէն չէր վախնար: Ոչ սուր, ոչ գնդակ
և ոչ խակ ցից գինքը չէին սարսափեցներ,
սակայն իրեն համար պատրաստուած մա-
հը՝ գինքը կը սարսափեցնէր: Խմիչքնիցքիի
խօսելէն պաղրիչէն վերջ յաջորդող լռութե-
նէն օգտուելով, յուսահատ ձայնով մը պո-
ռաց.

— Յանուն Քրիստոսի, Աթաման եղբայրներ, բարեկամներ, ընկերներ անմեղ մը մի՛ դատապարտէք...: Ես Լեհը չեմեսայ, անոր հետ չխօսեցայ, չեմ գիտեր ինչ կ'ուզէ ըլլայէ: Իրեն հարցուցէք...: Ես կ'երդնում յանուն Քրիստոսի Փրկչին, Աստուածամօր Յեսուն, հրաշագործ Ս. Նիկողայոսի, Ս. Միքայէլ հրեշտակապետին, որ զուր անմեղ մը մահուան կը դատապարտէք:

— Թող կանչուի Լեհը, — հրամայեց ծեր վերատեսուչը:

— Թող գայ Լեհը, թող գայ, — պոռացին ամէն կողմէն:

Շփոթութիւն մը ծագեցաւ: Ոմանք աճապարանօք քովի սրահը վազեցին՝ ուր էր բանտարկեալը, ուրիշները սպառնալեօք յարձակեցան Թաթարչիուքի և Պարապաշի վրայ: Աթամաններէն մէկը պոռաց: Ի մահ: Դուրսէն եկող պատգամաւորները արձագանգ տուին, մին զէպի զուռը ցատքեց և շառաչմամբ բացաւ զայն և զէպի աղմկալից ամբոխն պոռաց.

— Տեսէք Եղբայրութեան, Թաթարչիուք և Պարապաշ մատնիչ են...: Ի մահ...:

Ամբոխը ահաւոր մռնչիւնով մը պատասխանեց: Բոլոր Աթամանները նստած տեղերնէն վեր ցատքեցին: Մէկը կը չանար շփոթութիւնը հանդարտեցնել, ուրիշ մը՝ Լե՛հը, Լե՛հը, կը պոռար...: Գինով ամբոխին թափին տեղի տուին յանկարծ դռները, կատաղիներու ջոկատ մը սրահին մէջ խուժեց: Գոռում գոչում, սպառնացող բառնացքներ, յիշտակներ, կրճտուն ակռաներու, բուրուն օդիի, գժոխք մը:

— Մահ Թաթարչիուքի և Պարապաշի...: Մեզի յանձնեցէք մատնիչները. հրապարակը, փողոցէ, խողխողէ.... և հարիւրաւոր ձեռքեր կ'երկնային:

Թաթարչիուք, թէպէտ սարսափահար կը հեծէր, սակայն ընդվիմութիւն չըրաւ, բայց ոչ այսպէս Պարապաշ: Վերջապէս հասկցեր էր որ զինքը սպաննել կ'ուզեն. վախը, յուսահատութիւնը, կատաղութիւնը զէմքին վրայ նկարուած էին. բերանը փրփուրով ծածկուեցաւ, կուրծքէն ճիչ մը արձակեց: Երկու անգամ ինքզինքը մարզապանններուն ճիրանները ազատեց, երկու անգամ նորէն ձեռք տուաւ ուսերը, կուրծքը, մօրուքը, մազերը: Կը կռուէր, կը խածնէր, կը մռնչէր, գետին կ'իյնար արիւնթաթախ և ահաւոր, նորէն ոտք կ'ելլէր: Ջգեստները բզիկ բզիկ եղեր էին, մազերը փետուած, աչքին

ժէկը ակնակապիճէն դուրս ինկած...: Վերջապէս, մղեցին գինքը պատին դէմ, ջախջախեցին թեւին ժէկը...: Ան տեղն ինկաւ գետին: Ոտքերէն բռնած, Թաթարչիուքի հետ, քարշեցին դուրս հրապարակին մէջ: Հոն, կուպրի տակառներու կարմիր լուսոյն, տանջանքը վերսկսաւ: Հազարաւոր կատաղիներ յարձրկեցան զոհերուն վրայ, կոխոտեցին ոտքերնուն տակ, կատր կատր միսեր փրցուցին անոնցմէ...: Երբեմն արիւնթաթախ ձեռքեր վեր կը բարձրացնէին երկու սոսկալի տձեւ մարմիններ, ոչ եւս մարդկային, և նորէն գետին զարնելով զանոնք՝ կը կոխոտէին: Հեռուն կեցողները կը պոռային ջուրը նետել մահիչները, ուրիշները կը պահանջէին որ կուպրի վառ տակառները մէջ խոթեն զանոնք: Ամէնէն աւելի գինովները կռուիլ սկսան մէկ մէկու հետ: Ան անմիտ կատաղութեան մէջ, օդի երկու տակառներու կրակ տուին. ազօտ լոյս մը յանկարծ լուսաւորեց գժոխային տեսարանը. պայծառ լուսինը բարձրէն կը դիտէր: Եղբայրութիւնը այս կերպով պատժեց երկու կարծեցեալ մահիչները:

Երբ երկու թշուառները դուրս հանուեցան, սրահին մէջ լռութիւնը տիրեց, և Աթամանները իրենց տեղերը նստան: Փոքի սրահէն բանտարկեալը դուրս հանեցին: Կէս մարած կրակի տակ լուսով տեսնուեցաւ բարձրահասակ, կանգնադեղ և վսեմ մէկը՝ որ առաջ կու գար թեւերը կապուած: Կապկպ Ամամանը ածուխին վրայ չորցած տերեւներու կապոց մը նետեց, բոցը վեր բարձրացաւ ճարճատելով և պայծառ լուսով լուսաւորեց բանտարկեալին դէմքը՝ որ դէպի խմիչքիքի վարձած էր:

Խմիչքիքի գայն տեսնելուն սարսռաց: Բանտարկեալը Աբշեղուքին էր:

Թուկայի - պէյ կճնեղ մը թքնելով, մըրմռաց.

— Կը ճանչնամ գինքը. խրիմի մէջ տեսած եմ:

— Ի մահ, - պոռաց Կապկպ:

— Ի մահ, - արձագանգ տուաւ Զարնոպա՝ ուրիշ Ամաման մը:

Խմիչքիքի՝ ներքին յուզմունքը զսպելով, նայուածքով մը շանթահարեց երկու պոռացողները, և դառնալով գլխաւոր Ամամանին ըսաւ.

— Ես ալ կը ճանչնամ գինքը:

— Ո՞տկից կու գաս, - հարցուց գլխաւոր Ամամանը Աբշեղուքիի:

— Իբրև պեսպան քեզի կու գայի, երբ Ոզիցայի մէջ աւազակներու խումբ մը վրաս յարձակեցաւ. աւազակները, հակառակ բարբարոս ազգերէ անոամ յարգուած սովորութեանց, սպաննեցին իմ պիտուրներս, և դիս՝ պեսպան և ազնուական, նախատեցին, վիրաւորեցին և բանտարկեալ հոս բերին. ...: Սակայն այս եղած նախատանաց վրէժնիւղիեցքի Ելեմիա իշխանը, իմ աչքս, քեզմէ համար պիտի պահանջէ:

— Եւ ինչո՞ւ ինքդինքդ չյայտնեցիր. ինչո՞ւ չախչախեցիր քաջի մը պանկը, ինչո՞ւ չորս անոամ աւելի քան որչափ էիք դուք, մարդ սպաննեցիր...: Դուն նամակ մը բերելու պատճառանօք կու գայիր ինծի, բայց նպատակդ էր լրտեսել թէ մենք պատրաստ ենք և լուր տալ Լեհերուն: Գիտենք մենք արդէն որ Զաբորոժի բանակին մարիչներուն համար ալ նամակներ ունէիր. որպէս զի առնոց հետ մեր կործանման աշխատիք: Այս ամէն բանի համար պիտի պատժուիս ըստ արդարութեան, իբրև մահնիչ:

— Ախմանի՛ն, դուն կը սխալիս. դո՛ւն ալ՝ որ Ախմանի ատելիան ունենալ կը պարծիս, պատուհանեց անգակալը խփիլ-նիցքիի պատնալով: — Այո՛, ունէի նամակներ, սակայն ամէն պեսպան ունի այդ իրաւունքը: Իշխանին մէկ նամակովը ձեր մէջը կու գայի ոչ ձեր կործանման պարանեղու, այլ զձեզ ետ կեցնելու անխորհուրդ և Հասարակապետութեան վնասակար շարժումներէ, որոնք կրնան ձեր և ձեր շահակից վերջին խորտակման պատճառ ըլլալ: Վասն զի, մտածեցէք թէ, որո՞ւն վրայ կը բարձրացնէք սրբապիղծ ձեռքերնիդ, որո՞ւն դէմ կը պաշտպանիք անհատականէ հետ, դուք՝ որ կը պարծիք քրիստոնէական հաւատոց պաշտպանելն ըլլալ...: Թագաւորին դէմ, ազնուականաց դէմ, ամբողջ Հասարակապետութեան դէմ...: Ուրեմն ես չեմ մահնիչը, հապա դուք. իսկ ես ձեզի կ'ըսեմ որ եթէ շուտով հպատակելով ձեր յանցանքը չքաւէք, վա՛յ ձեզի: Շա՛տ հին են թերևս Բավիլչի և Նալիվայիքայի ժամանակները: Մոռցո՞ր էք միթէ այն ժամանակները ....: պիտիք, տեսքը, որ Հասարակապետութեան համբերութիւնը վերջապէս հատեր է և թէ սուրը առակս է ձեր գլխուն վրայ:

— Ա՜հ, որքի սատանայի, – գոռաց գլխաւոր Ախմանը: – Դուն կը հաչես մահուանէ ազատելու համար ...: Սակայն ապահով եղիր որ քու սպատնալիքներով չեն կարող զքեզ ազատել:

Աքշեհուցքի աւելի վեհ բարձրացուց գլուխը և պատասխանեց.

— Մի կարծեր, Ալթաման, որ ես մահուանէ կը վախնամ, և անոր համար կեանքըս կը պաշտպանեմ կամ կ'ուզեմ իմ անմեղութիւնս ցուցնել ձեզի: Ես պղնուական եմ և միայն իմ հաւատարիներս պիտ կրնան դատել. իսկ հիմայ գատաւորաց դիմացը չէ որ կեցեր եմ, այլ աւազակներու, ոչ պղնուականաց, այլ ոռճիկներու, և լաւ գիտեմ որ կենացս պիտի չխնայեն: Այնպես կան տանջանք և մահ, բայց եաեւս է ամրոզջ Հաւատարակատաւութեան և իմ ախրոջս՝ որուն անունը միայն կը սարսափեցնէ զձեզ, զօրութիւնը և վրէժխնդրութիւնը:

Դեսպանին յանդուգն կերպը, բուռն խօսքերը, Վխանիվիհցքիի անունը, որ անպարտելի կը կարծուէր, իսր ապատրութիւնն մ'ըրին: Ալթամանները լուռ՝ աչքի տակէն, մկիմկու կը նայէին: Դիմացինն տեսնել կը կարծէին ոչ բռնատարիեալ մը, այլ զօրեղ թագաւորի մը ահաւոր դեսպանը:

— Բարկացած է Լիհը, — մրմռաց Թուկայի — պէյ:

— Այո՛, բարկացած, — պատասխանեց Խմիհէնիցքի:

Դռան զօրաւոր հարուած մը ժողովքը ընդմիջեց: Հրապարակին վրայ Թաթարչիութքի և Պարապաշի սպանման գործը լմնցուցած ըլլալով, նոր պատգամաւորութիւն մը սրահը մտնել կ'ուզէր:

Սրահին մէջ խուժեցին քանի մը արիւնթաթախ և գինով Ղազախներ: Երբ գրան դիմաց արգիլուեցան, անգութ ձեռքերնին բարձրացնելով խօսեցան.

— Եղբայրութիւնը իրեն յարգանքները կը մատուցանէ ազնուական ժողովականաց — (և այս ըսելով մինչև գետին ծռեցան) — և կը խնդրէ որ իրեն ձեռքը մատնուի այս Լեհը, որպէս զի ասոր հետ ալ զուարճանայ ինչպէս միւս երկուքին հետ:

— Թող իրենց յանձնուի Լեհը, — պոռաց Զարնոպա:

— Ո՛չ, ո՛չ — բազմաքեցին ուրիշները: — Թող սպասէ: Դեսպան մըն է:

— Մահ դեսպանին, — հնչեց խումբ մը ձայներու:

Լռեցին վերջապէս, սպասելով որ պիտի խօսէր Ալթամանը և Խմիհէնիցքի խօսին:

— Եղբայրութիւնը կը պահանջէ, և եթէ չընդունի, բռնութեամբ պիտի յափշտակէ, — սպառնացան պատգամաւորները:

Սքշեպուգքիի կորուստը անխուսափելի կը թուէր։ Խմիթլնիգքի Թուկայի - պէյի ա-կանջկին մօտեցաւ։

— Գերին քուկդ է, - լսաւ ցած ձայնով, - վասն զի քու թաթարներդ ձերբակալեր են զինքը։ Կարելի՞ բան է որ Թոդուս որ յափշտակեն ձեռքէդ։ Ինքը հարուստ է և երեմիա իշխանը անոր փոխարէն կշխոքով ոսկի պիտի տայ։

— Մեզի տուէք Լեհը, մեզի Լեհը, - կը պոռային միշտ աւելի սպառնալից Ղազախները։

Թուկայի - պէյ ոաք եղաւ, գէմքին այլայլած, վայրենի կատուի նման աչքերը բացած լայն և կրակոտ։ Վագրի մը պէս մէկ ոստումով բանտարկեալը պահանջող Ղազախներու վրայ հնկաւ։

— Կորսուեցէ՛ք այս տեղէն, ոամիկներ, դո՛ւրս, անհատատ շուներ, - մռնչեց պատգամաւորներուն երկուքին մօրուքէն բռնած ուժով ցնցելով։ - Դո՛ւրս, գինովներ, անճոռնիներ, պիղծ սողուններ։ Դուք եկեր էք ձեռքէս իմ գերին յափշտակելու, դուք... և ահա թէ ինչպէս կը վարուիմ ձեզի հետ, անպիտաններ։

Եւ աւելի ուժով կը քաշէր մօրուքներէն մինչև պատգամաւորներէն մէկը գետինը ձգեց և սկսաւ կոխոտել։

— Երեսնիդ գետի՛ն, գերինե՛ր։ Ողթայի զարկած կը զրկեմ զձեզ, բոլոր Սեչիան ոաքիս տակը կ'առնեմ։ Հրոյ ճարակ կ'ընեմ զայն, ձեր գլխկները կը ցանեմ անոր վրայ։

Պատգամաւորները՝ ահաբեկ, քաշուեցան։ Իրենց ահաւոր գաշնակիցը ցուցուց թէ ինչ բանի կարող է։

Եւ, տարօրինակ բան, Պատավլուքի մէջ միայն վեց հազար թաթար կային։ Սակայն եաուէն խանը կար իրեն բոլոր ուժովը, սակայն անոր փոխարէն հազարաւոր Ղազախներ կը պաշտպանէին Սեչիան, թող զանոնք՝ զորոնք Խմիթլնիգքի զրկեր էր Թովմաքովքա։ Եւ սակայն Թուկայի - պէյի զէմ ձայն մ'անգամ չբարձրացաւ։ Թերևս վայրենի գործը, խոշոր գազափար մը առլով թաթարաց զօրութեան վրայ՝ որուն մեծ պէսք ունէին, առ ժամս կարող եղաւ բանտարկեալը փրկելու։

Պատգամաւորները հրապարակ գարձան սարսափահար, կը պոռային ամբոխին թէ պէսք է հրաժարիլ գերիով զուարճանալէն, վասն զի նա Թուկայի - Պէյի կը պատկա-

նէր և Թուխայի – պէյ գազանի մը նման զայրացեր է և իրենց մօտ ընկերէն քաշեր է: Անմիջապէս բոլոր հրապարակին մէջ սկսան ազազակել. «Թուխայի – պէյ զայրացեր է» և քիչ վերջ ուր ձայն մը՝ կրակին քով նստած, կ'երգէր:

Էյ, էյ, – Թուխայի – պէյ զայրացեր է.
Եթէ իրաւցնէ բարեկամ ես, – էյ, էյ
Հանդարտէ, բարեկամ Թուխայի – պէյ:

Հազարաւոր ձայներ կը կրկնէին հատները. էյ, էյ, Թուխայի – պէյ, և այսպէս այս ալ՝ Ուզբանիոյ մէջ մրրիկի նման տարածուող յանպատրաստից շինուած երգերէն մին եղաւ: Բայց յանկարծ ձայները լռեցին. Հասան Բաշայի կազմէն քանի մը մարդիկ վազելով կու գային, ասոնք ամբոխին մէջ մտան պոռալով. ձամբայ տուէք, ձամբայ տուէք. առանց կենալու մտան ժողովի սրահը: Ալիմանները սկսեր էին ցրուիլ, երբ նոր եկողները իրենց ներկայացան:

— Նամակ մը Ալիմանին համար, – պոռաց ծեր Ղազախ մը:

— Ո՞ւսկից կու գաք:

— Չիկրինէն: Նամակը ձեռքերնիս գիշեր ցորեկ ճամբորդեր ենք: Ահաւասիկ:

Խմիչնիցքի նամակը առաւ և կարդաց: Դէմքը փայլատակեց. թողուց ընթերցումը և որոտագոչ ձայնով լսաւ.

— Ալիմաններ, ժեծ Ալիմանը իրեն Սահիան սրտոյն յանձներ է բանակը և ժեզի դէմ կը գրկէ: Պատերազմ:

Շշնչիւն մը բարձրացաւ չորս կողմէն թէ ուրախութեան, և թէ սարսափի: Խմիչնիցքի՝ ձեռքերը կազին, աչքերը հրացայտ, ժողովրդին մէջ տեղը եկաւ:

— Ալիմաններդ իրենց տէրը, – ահաւոր և հրամայողական ձայնով մը պոռաց: – Աշտարակէն ծնպանօթներդ թող արձակուին. թող պարպուին օդիի տակառները: Վաղը արշալոյսին պիտի մեկնինք:

Նոյն վայրկենին ժողով, գումարումն, հաւաքումն, ամենայն ինչ պպրեցաւ:

Դադրեցաւ նաև Եղբայրութեան բռնաւորութիւնը, Խմիչնիցքի անսահման իշխանութիւնը ձեռք առեր էր: Փիչ մ'առաջ, անհնազանդութեան երկիւղէն, խորամանկութեամբ ուզեր էր փրկել գերին և խորամանկութեամբ ի մահ պատապարտեր էր իրեն հակառակորդները. հիմա, տէր էր ամենուն և ամէն բանի: Սովորաբար այսպէս կ'ըլլար միշտ պատերազմէ մը առաջ և վերջ. թէ-

պէտ Աթամանը ազատ ընտրութեամբ հրամանատար էր, սակայն ամբոխը իրեն կամքը կատարել կու տար, և վտանգաւոր էր ան նոր դիմադրել, բայց երբ պատերազմի փողը կը հնչէր, եղբայրութիւնը բանակի կը փոխուէր և կարգապահութեան կը հպատակէր: Աթամանները սպայ կ'ըլլային և հրամանատար Աթամանը առաջնորդ և դիկտատոր:

Խմիելնիցքիի հրամանաւ Աթամանները ցրուեցան, իւրաքանչիւրը իրեն զօրականները երթալու համար:

Ժողովքը լուծուած էր:

Քիչ մը վերջ աշտարակի թնդանօթները որոտացին, և արձագանգը բոլոր գաւառին մէջ տարածեց պատերազմական շառաչը: Նոյն այդ շառաչը երկու ժողովրդոց համար նոր թուական մը կը ծանուցանէր, սակայն դինով Զազախները և Զաբորոժի բանակին Աթամանը իսկ կ'անգիտանային այդ բանը:

Ը.Բ.

Խմիելնիցքի և Աքշեհուցքի ազգ ու հանդերձանաց վրայ հսկող Աթամանին տունը գնացին հոն գիշերը անցնելու համար, իրենց հետ գնաց նաեւ Թուկայի – պէյը՝ որովհետեւ Պատուլուք չէր կրնար պառնալ ժամանակը ուշ ըլլալուն պատճառաւ: Թուկայի – պէյը կը յուսար Աքշեհուցքիէն՝ զոր իրեն գերին կը նկատէր, մեծագումար փըրկանք մը առնել, և անոր համար աւելի յարգանօք կը վարուէր հետը. քան Զազախներուն, մանաւանդ որ զինքը խանին արքունեաց մէջ տեսած էր իբրեւ դեսպան իշխանին: Այս բանս գիտենալով ազգ ու հանդերձանաց վրայ հսկող Աթամանը զԱքշեհուցքի իրեն բնակարանը հրաւիրեց, և ինքն ալ իրեն անոր հետ վարուելու կերպը փոխեց: Խմիելնիցքիի անձնանուէր ըլլալովը անպատրաստ էր որ նա ալ կ'ուզէ ազատել գերին: Բայց աւելի եւս զարմացաւ, երբ, առն հանդիսէն վերջ, Խմիելնիցքիի առ Թուկայի – պէյ ուղղեալ խօսքերը լսեց:

— Թուկայի - պէյ, - ըսաւ Խմիւնիւնճիքի, - այս գերիին համար ինչ փրկանք պիտի պահանջես:

— Գուն ինծի ըսիր որ հարուստ է և ես գիտեմ որ ինքը Իշխանի մը գեսպանն է և Իշխանը իրեն ծառայողները շատ կը սիրէ: Ուրեմն երկուքը մէկ անգ պէտք են վճարել. կըսը թիւ մ'ըսենք....:

Թուկայի - պէյ քիչ մը մտածեց և ըսաւ.

— Երկու հազար դուկատ:

— Այդ երկու հազար դուկատը ես կը վճարեմ, - ըսաւ Խմիւնիւնճիքի:

Թաթարը վայրկեան մը լռեց: Կարծես նայուածքովը Խմիւնիւնճիքին սրտին մէջ կ'ուզէր կարդալ:

— Երեք հազար ասւր, - ըսաւ քիչ վերջ:

— Ինչո՞ւ երեք, գուն երկու հազար պահանջեցիր:

— Եթէ գինքը կ'ուզես գնել քեզի համար, լսել է թէ գործիդ կու գայ. եթէ գործիդ կու գայ, երեք հազար ասւր:

— Նա իմ կեանքս ազատեր է:

— Աղա՛, այդ ուրիշ հազար մ'ալ կ'արժէ:

Աքչեղուցքի սակարկութեան մէջ մտաւ:

— Թուկայի - պէյ, - պայրացած գոչեց, - ես յանուն Իշխանին քեզի բան մը չեմ կրնար խոստանալ, սակայն ես ինքս կը վճարեմ քեզի երեք հազար դուկատը, եթէ այդ պատճառու ծախել իսկ հարկ ըլլայ բոլոր հարստութիւնս: Իշխանին քով գրելէ ամբողջ գումարը կանխիկ ունիմ, և բացատի, ունիմ կալուածներ: Ուստի փրկանքի հաստատման մասին կրնաս ապահով ըլլալ: Իմ ազատութիւնս չեմ ուզեր պարտիլ Ալթամանին:

— Իսկ գուն ինչ գիտես թէ ես ինչ պիտի ընեմ գքեզ, - հարցուց Խմիւնիւնճիքի, և Թուկայի - պէյին պատասխան, ըսաւ. — Հիմա պատերազմը պիտի սկսի, և մինչեւ որ գուն Իշխանին մատը ճամբես և անոր գարձին սպասես, Տնիեբեր շատ ջուր տարած կ'ըլլայ. իսկ ես վազը Պատուլուք կը բերեմ գրամը:

— Զորս հազար դուկատ տուր և այդ խնդրոյն վրայ ալ չխօսինք, - ըսաւ Թուկայի - պէյ:

— Կու տամ չորս հազար դուկատ:

— Եթէ կ'ուզես, - մէջ մտաւ աղխ ու հանդերձանաց վրայ հսկող Ալթամանը, - հիմա անմիջապէս համրեմ գրամը: Պատին տակ այդ գումարէն աւելին ունիմ:

— Վաղը Պասաւլուք կը տանիս, - պատասխանեց Խմիեճնիցքի: —

Թուկայի - պէյը ընկալմնեցաւ և սկսաւ յօրանջել:

— Քուն ունիմ, - ըսաւ: - Վազը արշալուսին Պասաւլուք պիտի մեկնիմ: Ո՛ւր պիտի պառկիմ:

Ամամանը իրեն ցոյց տուաւ այծի մորթերու կոյտ մը: Թաթարը անոր վրայ նետուեցաւ և քիչ ժամանակէն սկսաւ խորդալ:

Խմիեճնիցքի շատ անգամ սենեակին մէջ վեր վար գնաց եկաւ:

— Քունս փախեր է, - ըսաւ, - քնարերը բան մը տուր ինծի:

— Գինի՞ թէ օղի:

— Օղի:

— Արշալոյսը մօտ է, — խորհրդածեց տան տէրը:

— Այո՛, ուշ է: Դուն ալ գնա՛ քնացիր, ծեր բարեկամս: Խմէ՛ ու գնա՛:

— Կենա՛ցդ և յաջողութեանդ:

Ամամանը զգեստին թեւով սրբեց շրթունքները, Խմիեճնիցքիի ձեռքը թօթուեց, և, անկիւն մը քաշուելով, կծկեցաւ և ահերեւոյթ եղաւ մորթերու մէջ: Սա այլ

Թուկայի - պէյի պէս սկսաւ խորդալ: Խմիեճնիցքի լուռ սեղանին դիմացը նստեր էր: Ցանկարծ զարձաւ և Աքշեհուցքիի նայեցաւ:

— Ազատ ես, տեղակալ:

— Շնորհակալ եմ, Ամաման. սակայն, չեմ կրնար ծածկել, ազատութիւնս ուրիշի մը աւելի պարտական ըլլալ կ'ուզէի:

— Շնորհակալութիւն չեմ ուզեր: Դուն իմ կեանքս ազատեցիր, ես փոխարէնը կ'ընեմ քեզի: Սակայն գիտցիր որ չեմ թողուր որ երթաս, եթէ նախ ասպետի խօսք չտաս որ Լուպլէն պառնալէպ վերջ ինչ որ տեսար և իմացար Սեչիայի մէջ մէկու մը պիտի չըսես:

— Այն տաճն ինծի շնորհած ազատութիւնը ընդունայն է: Ես այդպիսի խօսք չեմ կրնար տալ, վասն զի եթէ տալու ըլլամ, մատնիչ պիտի ըլլամ:

— Իմ կեանքս և բանակին փրկութիւնը մեծ Ամամանին իրեն բոլոր ուժերովը մեր վրայ գալէն կը կախուի. և եթէ դուն մեր վիճակին վրայ տեղեկութիւն տաս իրեն, պիտի աճապարէ շարժիլ. ուստի մի զարմանար, քանի որ պատուոյ խօսքդ զիս չապահովցներ, չեմ թողուր զքեզ երթալ մինչեւ որ վտանգէն ազատիմ: Գիտեմ

թէ ինչ բան վտանգի մէջ կը գտնեմ. ներկու Աթամաններըը. ծանօթ է ինծի պիմացս կեցող այժը. իշխանը՝ որ միայնը կ'արժէ բանակ մը, ապա Սաղտաքցին, Գոնիեցըօղլին և բոլոր պզտիկ թագաւորները՝ որոնք անդիմօրէն կը հարստահարեն Ղազախները: Քիչ աշխատութիւն չէր խմինս՝ անոնց հակազութենէն խոյս տալ, հիմա չեմ ուզեր որ արհնցնես զիրենք: Ժողովըրդը, քաղաքացի Ղազախները, հաւատոյ և ազատութեան մէջ ճնշուտները ամէնքն ալ իմ կողմս են, թէ՛ Զաբտրաժի բանակը և Թրխմու խանը: Բայց ամէնէն աւելի իմ յոյս և վստահութիւնս Աստուծոյ վրայ է՝ որ կը տեսնէ անիրաւութիւնը և իմ անմեղութիւնս:

Թմիրճնիցքի գաւառի մը օդի մտկեց և յուզեալ սկսաւ քալել սենեկին մէջ:

— Աստուած յուսալով և Աստոր պաշտպանութեան ապաւինելով մի խարեր ինքզինքդ, — ըսաւ Սքշեկուցքի, — վասն զի այդ ընթացքովդ անոր բարկութիւնը և պատիժը գլուխդ կը թափես...: Կը համարձակի՞ս դուն Աժնակալը օգնութեան կանչել... դուն՝ որ քու անձնական վրէժխնդրութեանդ համար այսպիսի ահաւոր մրրիկ մը կը յարուցանես, քաղաքական պատերազմի

լոցը կ'արծարծես, քրիստոնէից դէմ անհաւատներու հետ կը դաշնակցիս...: Ինչ պիտի ըլլայ: Յաղթող կամ յաղթեալ, արեան և արտասուաց հեղեղներ թափել պիտի տաս, երկիրը պիտի քանդես, քու հզրայրներդ մսլիման շղթաներու մէջ պիտի նետես, Հաստատակամութիւնը վեր ի վայր պիտի բերես, թագաւորին դէմ ձեռք պիտի վերցընես, Տիրոջ օրրութիւնը պիտի նախատես: Եւ այս ամէնը ինչո՞ւ համար... վասն զի Զաբլինոքի կալուած մը յափշտակեր է քեզմէ և դինով՝ սպառնացեր է քեզի...: Անձնական վրէժխնդրութեան մը վատ զոհացումէն զքեզ ետ կեցնելու միջոց մը չկա՞յ....: Կ'արհամարհես Աստուծոյ բարկութիւնը. թէպէտ ես քու իշխանութեանդ տակն եմ և կրնամ կտրտնջել ազատութիւնս ալ, կեանքս ալ, այնու հանդերձ քեզի խորհուրդ մը պիտի տամ. Սատանան քեզի օգնութեան կանչէ և ոչ Աստուած, վասն զի Սատանան միայն կրնայ քեզի մահիկ ընել:

Թմիրճնիցքի պոստեց յօնքերը, սուրը ձեռքը առաւ և, որսին վրայ յարձակելու պատրաստ ոտիւծի մը պէս, նայեցաւ ահզակալին: Սակայն զսպեց ինք զինքը: Բարեզդաբար գինով չէր: Թերևս մտա-

ատնչութիւն մ՚ունեցաւ, կամ խղճին ձայնը հոգւոյն մէջ բարձրացաւ, վասն զի յանկարծ, իբրեւ թէ ինք զինքը անոր դիմաց արդարացնել ուզէր, ըսաւ.

— Այդ խօսքերը, եթէ ուրիշէ մը լսէի, չէի կրնար. ուսած չգուշացիր և յանդգնութեամբ համբերութեան վրայ շատ մի վըստահիր: Դուն զիս յանցաւոր կը համարիս մատնութեան և անձնական վրէժխնդրութեան մը փափաքին, սակայն ոչ ըսաւ քեզի որ ես՝ միայն իմ անձիս դէմ եղած նախատանաց մը վրէժը կ՚ուզեմ առնուլ: Ուշ կիր ըսածիդ: Կը կարծե՞ս թերեւս որ այսչափ հազարաւոր մարդիկ իմ ձայնիս մարկիզ պիտի ընէին, եթէ խնդիրը միայն անձիս վրէժխնդրութիւնը ըլլար: Տե՛ս մէյ մը թէ ինչ կ՚ըլլայ Ուզրանիոյ մէջ: Ո՞վ ապահով է վաղուան. ոչ երջանիկ է. ոչ չէ զրկուած իրեն հաւասքէն և ազատութենէն, ոչ՝ որ չի հեծեծէ և չի լար: Միայն Վխնխովիենքերները, Սասլասքինները; Բոպուքինները, Գոնիեցըսլաքինները, Զալիբոսքինները, և բոլոր այն ազնուականաց խումբը: Անոնցն են միայն պաշտօնները, պատիւները, երկիրները, մարդիկ, անոնց համար են միայն աշխարհային բարիք և անսահման շռայլութիւն. իսկ մեզմէ ժողովուրդը լալով ձեռքերը երկինք կը բարձրացնէ, և Աստուծոյ ողորմութիւնը կը հայցէ, վասն զի թագաւորը իրեն օգնելու անկարող է: Քանի՛ քանի՛ ազնուականներ, չհանդուրժելով լուծին, Սեչիա կը փախչին, ինչպէս ըրի ես ալ: Ես ո՛չ թագաւորին դէմ և ո՛չ Հասարակապետութեան դէմ կռուիլ կ՚ուզեմ: Մին՝ մեր մայրն է, միւսը՝ մեր հայրը: Թագաւորը բարի է և ողորմած, բայց իշխանները. կարելի բան չէ հանդուրժել անոնց: Անոնց յափշտակութիւնները, վարձքերը, պաշտպին, աւերի, զլխահարկի տուրքերը, (այսչափ աչքի համար, այսչափ եղջիւրի համար), թշնամանքը և հարստահարութիւնները՝ ասոնց գործիք են Հրեաները, վրէժ կը պոռան: Ինչ վարձք և երախտապարտութիւն սպասել Զաքարոժի բանակը անթիւ պատերազմներու մէջ ըրած մեծամեծ ծառայութեանցը համար: Ո՞ւր են Ղազախներու առանձնաշնորհումները: Թագաւորը շնորհեց, իշխանները վերցուցին: Նալիվայիքա կատր կատր եղաւ: Բավլին պղնձէ հրաշէկ ցուլի մը մէջ խորովուեցաւ: Ցուլքիէվքոյի և Գոնիեցըսլաքիի սուրերով բացուած վէրքերու արիւնը դեռ չէ ցամքած: Գետակով,

սուրով, ցիցով սպանուողներուն վրայ լացողներուն արտասուքները պետ չեն չորցած. արդ սրեցին... նայէ՛... ինչ է որ կը փայլի երկնքի վրայ (և խմիչնիցքի պատուհանէն կը ցուցնէր բոցափայլ գիսաւորը), - Աստուծոյ բարկութիւնը և պատուհասը: Եւ եթէ գրուած է որ ես պիտի ըլլամ այդ պատուհասը, լաւ է, թող Աստուծոյ կամքը կատարուի:

Ան այս ըսելով ձեռքերը երկինք բարձրացուց և զղզղալով լինկաւ նստարանի մը վրայ:

Լռութիւն մը յաջորդեց՝ զոր կը խանգարէին միայն քնացողներուն խորպալը և սենեկին անկիւնը գտնուող ծղրիկին որաձայն ողբը:

Սբշկուցքի նստաւ և գլուխը խոնարհեցուցած խմիչնիցքիի ըսածներուն պատասխան մը կը փնտռէր: Վերջապէս պշուն և տխուր ձայնով մը ըսաւ.

— Թող ըսածիդ պէս ըլլայ: Սակայն գուն ծո՛ւլ ես որ պատուոր և պահիճ կը հանդիսանաս: Ինչ գոռոզութիւն է քուկդ, ինչպիսի՛ ցնորք կը մղեն զքեզ: Ինչու՞ Աստուծոյ չես յանձներ պատուհասը և պատուհասը: Ոչ ոք կը պաշտպանեմ՝ ես, ո՛չ

անիրաւութիւնը կը չատագովեմ, ո՛չ նախատինքը օրէնք կ'անուանեմ...: Բայց գուն քեզի նայէ: Գուն բանտուոր կը համարես իշխանութիւնը, ապստամբ կ'անուանես զիրենք թագաւորին և օրինաց դէմ, ամբարտաւան կը կոչես զիրենք...: Իսկ գուն, Հատարակապետութեան դէմ չէ՞ որ ձեռք կը վերցնես, թագաւորութեան իրաւանց և իշխանութեան դէմ չէ՞ որ կը կռուիս: Ազնուականաց շռայլութիւնը միայն կը տեսնես, սակայն չե՞ս զիտեր որ եթէ չըլլային անոնց կուրծքերը, երկաթեայ զրահները, բերդերը, թնդանօթները, այս երկիրը՝ որ այսօր խաղաղ և բարեբեր է, պիտի հեծէր թաթար կամ տաճիկ լուծին տակ....: Ո՞վ պաշտպանեց զայն: Եւ եթէ իրեն որդիքը ենիչէրիներու մէջ չեն զինուորագրուած և իրեն կիները ազատ ծնունդներ են կանանոցներու ամբոխէն, որո՞ւն պաշտպանութեան և հնչպիսի՞ վահանի կը պարտին: Ո՞վ բնակելի բրաւ անմշակ տափաստանը, երկիրը մշակեց, քաղաքներ շինեց, Աստուծոյ տաճարներ կանգնեց:

Սբշկուցքիի ձայնը հնչիւն չհշա մը կ'առնէր: Խմիչնիցքի սեւ աչքերը օդի գատեին վրայ տնկած և բռունցքները սեղանին վրայ դրած, կը լսէր:

— Եւ մի՛ն են անոնք, — շարունակեց Աքշեղուքի։ Թերեւս գերման կամ սաճիկ երկիրներէ՞ եկած են։ Ձեր մարմնէն և ձեր արիւնէն չե՞ն։ Ձեր ազնուականութիւնը չէ՞։ Ձեր իշխանները չե՞ն։ Եւ եթէ այդպէս է, ինչպէս որ է արդարեւ, ա՛յ քեզի, Աթաման։ Դուն եղբայր եղբօր գէմ կը յարուցանես և անոնց ձեռքը կու տաս եղբայրասպան պատիժը։ Սակայն, Աստուած իմ։ Սակայն, ենթադրենք որ չար են, ենթադրենք որ ամէնքն ալ օրէնքները սաքի տակ կ՚առնեն և ուրիշին իրաւանց կ՚անհրաւէր, լա՛ւ, թո՛ղ Աստուած վերը պատժէ գիրենք, թո՛ղ բարձրագոյն Աւետարանը պատի գիրենք, բայց ոչ դո՛ւն, Աթաման։ Կրնա՞ս ըսել թէ ձեր մէջն ալ չարագործներ չկան։ Մ՚եթէ դուք արդա՛ր էք, որ կը համարձակիք ուրիշին վրայ քար նետել։ Քիչ մ՚առաջ լսածի կը հարցնէիր թէ մի՞թ են Ղազախներուն առանձնաշնորհումները...։ Ես քեզի պիտի պատասխանեմ որ ազնուականները չէին զանոնք ջընջողները, հապա նոյն իսկ Զաբորոժիները. Լապտա, Սոսքոյ, Նալիվայիքա, Բալվին... այն Բալվինը՝ զոր դուն կը հաստատես թէ պղնձէ հրաշէկ ցուլի մը մէջ սպանեցին, լաւ գիտնալով որ սուտ է այդ բանը։ Ձեր

պատպրութիւնները, յեղափոխութիւնները, ապստամբութիւնները ջնջեցին առանձնաշնորհումները։ Ո՞վ էին Թամարները Հաոարակապետութեան ծոցը մղողները և երբ կը պատնային աւարով, անոնց վրայ յարձակողները... դո՛ւք։ Ո՞վ քրիստոնեաները գերութեան մատնողները... դո՛ւք։ Ո՞վ դարձեց ամէնէն աւելի սոսկալի անէրները... դո՛ւք։ Ո՞վ միշտ վտանգաւոր եղաւ ազնուականին, վաճառականին, գեղացիին... դո՛ւք։ Ո՞վ բռնկցուց քաղաքական պատերազմը, ամբակոծեց Ուլրանիոյ քաղաքները և գիւղերը, կողոպտեց սրբազան տաճարները, նախատեց կիները...։ Դուք, միշտ դուք։ Իսկ դուն կ՚ուզես որ ձեզի հնարհաւ քաղաքական պատերազմի, կողոպտաի և սպանման առանձնաշնորհումներ։ Ձեզմէ առնուածէն շատ աւելին, հատատա՛, հնարհաւ ձիպի։ Ձեմ գիտեր կա՞յ աշխարհիս վրայ ուրիշ թագաւորութիւն մը՝ որ Հատարակապետութեան պէս համբերէ ընդունած վէրքերուն և գթութիւն ցոյց տայ։ Եւ սակայն ինչպիսի՛ երախտագիտութիւն կ՚ընդունի...։ Անհաւասիկ, կը քնանայ հոն պշնակիպէ, սակայն նա անհաշտ թշնամի է Հատարակապետութեան. քու բարեկամդ է, բայց

կ'սաէ քրիստոնեաները. Ուզրանիոյ ազ-
նուական մը չէ, հապա Թաթար իշխան մը.
անոր հետ կ'երթաս մայրական բոյնդ այրե-
լու և եղբայրներդ գաղելու...: Սակայն,
պիտիը, որ նա չուտով քու սէրդ կը գտ-
նայ, և դուն, Ամման, պիտի բռնես անոր
ձիուն սանձակը:

Խմիչնիցքի գաւառ մը օդի խմեց:

— Երբ Պարապշին հետ Թագաւորին
ներկայացայ, — ըսաւ մտայղդ, — անիրա-
ւութեանց ու հարստահարութեանց դէմ գան-
գատներ բերնէ բերան, Թագաւորը մեզի հար-
ցուց. «Սուր և հրացան չունի՞ք գաւ»

— Իսկ եթէ դուն Թագաւորդ Թագաւորին
պիտացը գտնուէիր և ոչ երկրաւոր Թագաւո-
րի մը, քեզի պիտի ըսէր. «Ներէ Թշնամի-
ներուդ, ինչպէս ես ներեցի իմ Թշնամինե-
րուս»:

— Բայց ես Հասարակապետութեան դէմ
չէ որ կը կռուիմ:

— Եւ սակայն սուրդ անոր վզին կը
պնես:

— Ես Ղազախները ձեր ձեռքէն ազա-
տելու կ'երթամ:

— Ջանանք Թաթարաց ձեռքը գերի տա-
լու համար:

— Հաւատաց պաշտպան կ'ուզեմ ըլլալ:

— Մահմէտականաց հետ միասին:

— Հասւ, հասւ լինժմէ: Դուն իմ խըղ-
ճիս ձայնը չես: Հասւ:

— Յիշէ որ թափուած արիւնը և ար-
տասուքը քու գլխուդ վրայ պիտի իջնան
... և գաւառաստանը քեզի կը սպառէ:

— Զարագուշակ բան, — գոռաց Խմիչ-
նիցքի և գաշոյնը ձեռքը յարձակեցաւ:

— Օն ուրեմն, զարկ, — ըսաւ Աքշե-
պուցքի:

Նորէն լռութիւն: Նորէն միայն ծղրիդի
ձայնը և քնացողներու խորպոջը լսուեցաւ:
Խմիչնիցքի վայրկեան մը կեցաւ գաշոյնը
Աքշեպուցքիի կուրծքին կպնցուցած. ապա
յանկարծ, ետ քաշուելով, յափշտակեց օդիի
սափորը, խմեց ամբողջ և ամբողջ մարմ-
նոյն ծանրութեամբ ինկաւ նստարանին վրայ,
նստեցաւ:

— Չեմ կրնար սպաննել, — մրմնաց, —
չեմ կրնար: Եւ ապա, այլ ևս ուշ է, ...
ետ դառնալու համար ուշ է...: Ինչ կը խո-
սիս դուն ինձի գաւառաստանի և արեան վրայ:

Աղջէն շատ խմած էր. հիմա, բոլորովին
գինով, կը գառանցէր:

— Ինչ գաւառաստան: Մ.Հ. խանը երէն

օգնութիւնը խոստացաւ ինձ... Թուկայի – պէյը հոն կը քնանայ ... : Վաղը քալերա կը մեկնին, և Միքայէլ Հրեշտակապետը, անպարտելին, մեզի հետ... : Եւ եթէ երբէք... այն առեն... : Ես վճարեցի փրկանքդ Թուկայի – պէյի, յիշէ՛... : Ո՛հ, ինչ վիշտ, ինչ վիշտ ... : Եա դառնամ, ո՛չ, ուշ է... : Դառաստանը... : Նալիվայիքա... Բավէնք ... : Յանկարծ ոտք եղաւ. աչքերը բացաւ սարսափահար և պոռաց.

— Ո՞վ կայ հոն :

Ապա, գլուխը կուրծքին վրայ խոնարհեցնելով, երերաց հրկու անգամ, ինկաւ նստարանին վրայ և աչքերը գոցեց, քնացաւ : Աքշեհուզքի ժամուն էր և ակար. վէրքերը և յուզմունքը բոլորովին ուժասպառ ըրեր էին զինքը : Մտածելով որ արդէն մահը մօտ է բարձր ձայնով աղօթեց :

ԺԳ.

Երկրորդ օրը, առաւօտ կանուխ, հետեւակք և ձիաւորք Սեչիայէն մեկնեցան : Զօրագունդ զօրագունդի կը յաջորդէր, կարծես Զորզոմելիքի հզգնուածներու մէջ գարնանային արեւէն բեղմնաւորուած մարախներու զունդեր էին՝ որոնք Ուղրանիոյ դաշտերու վրայ ապականիչ խուռն բազմութեամբ կը թռչըտէին : Պատսուլքէն անդին անտառներուն մէջ թաթար զօրքը՝ վէն ի ձեռն, կը ոպատէր արդէն : Խանը Զաբորոժի բանակին և Խմիելնիցքիի օգնութեան գրկեր էր վեց հազար ընտիր զինուոր, շատ աւելի աղէկ զինուած քան զթաթար աւազակները : Զաղախները, երբ տեսան զանոնք, գլխարկին օղոյ մէջ վեր դնեցին : Հրացաններ, սաբըճանակներ պարպեցին : Ղազախներու ազատկահները, խառն թաթարաց Ազրահին, երկինք բարձրացան : Խմիելնիցքի և Թուկայ – պէյ ձիու վրայ մկզմկզ վիճաւորեցին և հանպխապէս համբուրեցան : Թաթարաց և Ղազախներու յատուկ արագութեամբ զօրա-

հանդէս մը սեղի ունենայաւ, և բանակը շար-
ժեցաւ դէպի առաջ: Թաթարաց խումբը ե-
կաւ Թեւերը զրաւեց, Խմիէլնիցքի կեդրոնը՝
իրեն ձիաւոր զօրքով. ասոնց կը հետեւէր
Զաբորաժի ահաւոր հետեւակազօրը: Հրետա-
ձիգք իրենց թնդանօթներով վերջապահ գուն-
դը կը կազմէին, ամենէն վերջը կու գային
կառքերը, պաշարը, ծառայները և վերջապէս
պահեստի կենդանիները իրենց հսկիւնե-
րովը: Անասուններն անցնելով, դաշտի վրայ
տարածուեցան գունդերը: Օդը պայծառ էր:
Մեղմ հով մը հիւսիսէն դէպի ծովը կը փչէր:
Ղազախներուն նիզակները արեւուն ճառա-
գայթներէն կը փայլփլէին: Վսյրևնի Դաշտը
բանակին գիմաց կը տարածուէր անեղր ծո-
վու մը նման: Մեծ կարմիր գրօշակը՝ սրուն
մէջ սեղ նկարուած էր Հրեշտակապետը,
քանի մ՚անգամ խնարհելով բարեւեց հայ-
րենի դաշտը, խնարհեցան, հետզհետէ,
ձիաւոր և հետեւակազօր գունդերու գրօշները:
Գունդերը կարգերնին աւրեցին: Առաջ ան-
ցան փոզահարներ, վին զարնողներ և թըմբ-
կահարներ. գափինք և շառաչք խառնուեցան
մէկ մէկու, անոնց հետ միասին հազարա-
ւոր ձայներ հնչեցուցին դաշտը Ղազախ ե-
րիվն արձագանգներով.

Ողջոյն, հայրենեաց դաշտ
Գեղազարդեալ շքեղ ծաղիկներով,
Անահման՝ նման ծովու:

Վին զարնողները, աչքերնին երկինք
բարձրացուցած, մատներով կը թրթռացնէին
լարերը, թմբկահարները՝ ձեռքերով գլուխ-
նուն վրայ բռնած գափը կը գափէին. կը
զոզանջէին ծնծղաները, կը գոչէին փողե-
րը, և այս ամէն ձայները երգին բառերուն
և թաթար սրինգներու սուր հնչեծանաց հետ
միասին, տխուր և վայրենի ներդաշնակու-
թիւն մը կը կազմէին, նման անապատին:
Խանդը վառուեր էր ամենուն սրտին մէջ.
կարծես բոլոր զաշտը կ՚երգէր և կը շառա-
չէր մարտիկներու, ձիերու, զրօշակներու հետ
միասին: Թոչուններու երամներ սարսափա-
հար՝ գունդերու գիմացէն կը թռչէին, իբրեւ
օդային երկրորդ բանակ մը, և երբ երգ և
երաժշտութիւն կը գադրէին, կը լսուէր ձիե-
րուն զրնգիւնը և փռնչելը, կառքերու ճռըն-
չիւնը՝ նման կարապի կամ կռունկի կառան-
չին: Խմիէլնիցքի ծիրանագոյն վերարկու մը
վրան և հրամանատարութեան ոսկեզօծ գա-
ւազանը ձեռքը, սպիտակ ձիու մը վրայ հե-
ծած, կարմիր մեծ և տաճիկ գրօշներու հո-

վանուցն տակ, յառաջապահ գունդին դլուխը անցեր էր: Բանակը յամրաքայլ դէպի հիւսիս կը յառաջէր:

Մխիթարն տաճն, Զիկրինէն, անապատին հակառակ կողմէն, այս բանակին դէմ կու գայլին կանոնաւոր զօրքերը երիտասարդ Բոզովսքիի հրամանատարութեան տակ: Զարտուժիները և Թաթարները կարծես հարսնեւկան խնջոյքի մը կ'երթային զուարթ երգ մը երգելով, ընդհակառակն լուրջ հուսարները, ախուր լռութեամբ, յաչկամս կ'երթային անփառունակ պատերազմի մը: Կարմիր պրօշակին տակ ծեր և փորձ զօրավար մը, սպառնալից կը շարժէր հրամանատարութեան գաւազանը, վատահ յաղթութեան և վրէժին վրայ, իսկ դիմացը, կանոնաւոր շինուորներու դլուխը անցած կը ձիավարէր մտախոհ երիտասարդ մը, կարծես կը գուշակէր մօտալուտ և ձախորդ վախճանը: Ընդարձակ դաշտը դեռ կը բաժնէր երկու բանակները:

Խմիթնիցքի չէր աճապարեր, վասն զի կը հաշուէր որ օրչափ առաջ խազայ երիտասարդ Բոզովսքի դաշտին մէջ, այնչափ աւելի դիւրին կ'ըլլայ յաղթել անոր: Զիկրինէն, Բոզովսքէն և Ուգրանիոյ ուրիշ քաղքներէն փախստականներ կու գային սատակացնել Զաբորոժիներու խումբը, և սեղեկութիւնները կը բերէին Թշնամի բանակին վրայօք: Խմիթնիցքի գիտէր որ մեծ Ալմանը երկու հազար ձիաւորներով և ցամաքի ճամբով կը դրկէ իրեն սրդին, և վեց հազար Ղազախ ու հազար հետեւակ՝ նաւակներով Տնիեսթրի վրայէն: Երկու զօրաբաժիններն ալ հրաման ընդունած էին մէկմէկէ չհեռանալ, սակայն սրընթաց հոսանքն շատ առաջ մղած էր նաւակները և հուսարները՝ որոնք գետեզերքէն կը քալէին և շատ անգամ սպասած էին Տնիեսթրի օժանդակներու մէջէն անցնիլ, եաեւ ճնացեր էին:

Արշաւանաց երրորդ օրը, Խմիթնիցքի Հոեւ Քարի բռնած տեղւոյն մօտ բանակը դրաւ: Նոյն միջոցին Թուկայի – պէյի յառաջապահ գունդին Թաթարները Բոզովսքիի բանակէն երկու պատալիք դռակրներ ձերբակալած Խմիթնիցքիի բերին: Ինչ տեղեկութիւն որ տուին տատնք երիտասարդ Բոզովսքիի ուժերուն վրայօք՝ համաձայն էին Խմիթնիցքիի գիտցածին. սակայն այս կէսը, թէ գետով եկող Ղազախներուն և հետեւակ զօրաց առաջնորդները ծեր Պարապաշը և Զեչիովսքի էին, նոր էր:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
1891
ԳՐՈՑ
ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ

— Ձեչխովսքի՞. Բերէզլաւի Ղազախներու գնդապե՞տը, — բացագանչեց Խմիելնիցքի երբ լսեց այդ անունը:

— Այ՛, — պատասխանեցին դահակոնները:

Խմիելնիցքի չորս կողմը կեցող սպայներուն գառնալով որոտացող ձայնով մը.

— Յառաջ, — հրամայեց:

Ժամ մը վերջ, թէպէտ արեւը արդէն մարը մտած էր և խաւար գիշերը կը յառաջէր, բանակը շարժեցաւ: Կարմրորակ ամպեր արեւմտեան կողմը կը ծածկէին երկինքը և մէկզմէկ կը մղէին, կարծես դէպի պատերազմ կ'ածապարէին: Գունդերը դէպի ձախ, Տնիեսթրի երկայնութեան վրայ, պարձան: Հիմա լուռեամբ առաջ կը խաղային, ոչ երգ և ոչ շառաչ՝ հրաժշտական գործիքներու, և այնպէս արագ որ կարծես յանկարծ ամբողջ գունդերը կ'ընկղմէին բարձր խոտերու մէջ և միայն գոյզզոյն գլխշակներու խոտերէն վեր ծփալը կը տեսնուէր: Ջիաւորզօրքը ճամբայ կը բանար, ասոնց կը հետեւէին աղի ու հանգերձանք և հետեւակազօրը՝ որոնք, որովհետեւ ժժուարաւ կրնային յառաջել, շուտով ետեւ մնացին: Գիշերը կը ծածկէր գաշտը: Խոշոր կարմիր լուսին մը երկնից կամարին վրայ կը շարժէր, և մերթ ընդ մերթ կը ծածկուէր ամպերու առէ, նման հսկայ մարած ճրագի մը:

Կէս գիշերը արդէն շատ անցեր էր, երբ Ղազախները և Թաթարները, երկնքի ազջամղջին յատակին վրայ գլուխ ցցուած, ահագին ոեւ կոյտ մը տեսան:

Գետաքի պարիսպներն էին: Յառաջապահ գունդը, մտրճէն օգտուելով, զգուշութեամբ և լռութեամբ բերդին մօտեցաւ, նման գայլերու կամ գիշերային թռչուններու, յանկարծակի յարձակիլ բերդապահ զօրքին վրայ: Բայց յանկարծ շրջապատ պարիսպէն փայլակ մը պատռեց խաւարը, ահաւոր բոմբիւն մը թնդացուց մերձակայ ժայռերը, և կրակէ գնդակ մը, երկնքի վրայ աղեղ մը գծելով, գաշտին խոտերուն մէջ ինկաւ: Կրոպիսքոյ կ'խմացնէր թէ արթուն է:

— Կրկր շուն, — ըսաւ Խմիելնիցքի Թուկայի — պէյին: Գիշերն ալ կը տեսնէ:

Ղազախները բերդէն կը հեռանան՝ զոր առնելու պիտաւորութիւնը չէին կրնար առնել քանի որ կանոնաւոր զօրքը իրենց դէմ կու գար: Բայց Կրոպիսքոյ, մարակոցները պաշտպանելու չափ, չէր պատրեր զիրենք որմբակոծելէն: Այդ հարուածներով կանխել

լուր տալ կը փորձէր Տնիերերի վրայէն նաւարկող զօրաց՝ որոնք Թերեւս դեռ հեռուն էին։

Քուտաքի Թղթանօթներու շառաչը ամէնէն աւելի Աքշեղուքքիի վախ ազդեց։

Տեղակալը՝ ծանր վիրաւորուած, դազաթ Ջոկատի մը յանձնուած էր։ Ողիցայի կըռւոյն մէջ մահացու վէրք մը չէր ընդունած Թէպէտ, բայց որովհետեւ շատ արիւն կորսընցուցեր էր, կեանքը վտանգի մէջ էր։ Վէրքերը՝ զորոնք հին զազաթ պրպտեամբ գտած էին, իրեն տակաւին կը պատկէր։ Թղթանօթներու բոմբիւնը և օդոյ մէջ ցատքող և դաշտի խոտերու մէջ ճչող գնդակներու, նման կատղած շուներու, վայրենի հաչիւնը, զինքը արթնցուցին։ Սաստիկ վհատութիւն մը զգաց, փափաք մը մեռնելու և զէթ հոգւով իրեն սիրելիներուն հետ միանալու համար։ Պատերա՛զմ, պատերա՛զմ... իսկ ինքը հոն էր, Թշնամւոյն ձեռքը, անզէն, հիւանդ և անկարող գլուխը բարձէն վերցնելու։ Հասարակապետութիւնը վտանգի մէջ էր և ինքը կարող չէր ազատել զայն։ Անշուշտ Լուպէնէն ալ զօրքերը

ճամբայ ելած են արդէն։ Իշխանը գլուխ անցեր էր ձիով, և երբ հրամանատարութեան դաւազանով նշան մ'ընէ, նիզակներու անտառ մը կը խոնարհի և կը հարուածէ շանթերու անտառի մահացու լծափով մը։ Տեղակալին աչքին պիտաց կու գայէն, հաւէ հաւ, ծանօթ դէմքերը։ Ահաւասիկ պզտիկ Վոլտաիէնքոյն, սուրը ձեռքը, իրեն դաւակոններու հետ մրրկի պէս կ'անցնի և անհետեւյի կ'ըլլայ. ա՜հ, քիչ կային անոր պէս սուր գործածել գիտցողներ, այս աշխարհէս եկեղու համար բաւական էր սուրը անոր սուրին պզտնել...։ Ահա Լանկինոս Բոզպիեիէնա՝ որ իրեն ահագին սուրը կը բարձրացնէ...։ Պիտի կարէ՞ թէ ոչ մէկ հարուածով երեք գլուխները...։ Հոն է Եաքոլսքի քահանայն՝ որ ձեռքերը դէպի երկինք վերցուցած, կ'ապօթէ և գրօշակներու պահապանութիւն կ'ընէ. ահագին երբեմն ալ հին զինուորութիւնը յիշելով կը պոռայ. « Զարկ, սպանէ՛ »։ Յառաջ կը խաղան գունդերը, կը սեղմեն կարգերը, կը տապնապեցնեն զինուածին, պատերազմը կ'եռայ, շփոթ մը, գժոխային խառնուրդ մը։

Սեւ տեսարանը կը փախուի։ Աքշեղուքքիի աչքին պիտաց կու գայ իրեն Հեղինէն, ալժ-

դէմ, մազերը անխնամ, և փրկութիւն կը խնդրէ իրմէ.... Պոհուն կը հալածէ զանիկա...: Աքշեպուցքի վեր կը ցատքէ, սակայն ձայն մը – այո անդամ իրական, – իրեն ազդարարութիւն կ'ընէ.

— Հանդարտ կեցիր, ապա թէ ոչ կը կապեմ:

Զաքար յիսնապետն էր՝ սրուն հրամայեր էր Խմիելնիցքի, աչց բերի մը նման խնամել զԱքշեպուցքի: Յիսնապետը հիւանդը կառքին մէջ կը զետեղէ նորէն, ձիու մտրթով կը ծածկէ և կը հարցնէ.

— Ինչ կը զգաս:

Վերջապէս կը սթափէր Աքշեպուցքի: Տիսիլքները անհետացած կ'երևային: Կառքերը Տնիեսերի երկայնութեամբ առաջ կ'երթային: Յուրա հով մը կը փչէր գետէն. զիշերը կը փարատէր, ջրային թռչունները առաւօտեան ճիչը կ'արձակէին:

— Քուտաքը անցա՞նք արեւմ, – հարցուց Աքշեպուցքի:

— Այ՛, – պատասխանեց յիսնապետը:

— Ո՞ւր կ'երթանք:

— Չեմ գիտեր: Թուի թէ պատերազմ պիտի ըլլայ, բայց ես բան մը չեմ գիտեր:

Այս խօսքերը զուարթացուցին Աքշեպուցքիի սիրտը: Կը կարծէր թէ Խմիելնիցքի Քուտաքը պաշարելով պիտի սկսի պատերազմը: Սակայն արշաւանաց պատգամեներէն դուշակեց որ մօտ պիտի ըլլայ կանոնաւոր զօրքը և Խմիելնիցքի բերդին պարիսպներուն տակ չպատերազմելու համար, հեռացեր է բերդէն:

— Ով գիտէ, այսօր իսկ կրնամ ազատիլ, – մտածեց տեղապահը աչքերը երկինք վերցնելով:

Ը.

Ծեր Պարապաշի և Զեչիոլոքիի հրամանատարութեան տակ և հաւակներու մէջ զրաղուզ վիճաւորները լսեր էին թնդանօթներու բոմբիւնը: Ընդ ամէնն վեց հազար զաղախ էին և գունդ մը ընտիր գերման հետեւակազօր Հանս Ֆելիք գնդապետին հրամանին տակ:

Նիկոլա Բոգոլոքի ի սկզբան շատ վարաներ էր զաղախները Խմիելնիցքիի դէմ դրկե-

լու, սակայն վերջը համոզուեր էր պիտա-
լով Զեչիովսքիի մեծ ազդեցութիւնը անոնց
վրայ՝ որուն վրայ ինքը՝ Աթամանը, կայր
վստահութիւն մ'ունէր:

Զեչիովսքի, փորձ ձիւնուոր, համբաւաւոր
ուրիշ պատերազմներու մէջ, Բոգովսքիներու
պաշտպանեալն էր, որոնց կը պարտէր ու-
նեցած գնդապետութեան աստիճանը, ազ-
նուականութիւնը և մինչեւ անգամ Տնիեսթր
և Լեատա գետերուն խառնուրդին վրայ ունե-
ցած կալուածները:

Ա.ինսլիսի կապերով կապուած էր Հասա-
րակապետութեան և Բոգովսքիներուն որ և
ոչինչ կասկածի տուեր մը կրնար ծագիլ
մեծ Աթամանին մտքին մէջ: Զեչիովսքի գեղ
յիսուն տարուան չկար և ազգային կը ժըպ-
տէր իրեն: Շատերը կը տեսնէին ի նա
Սահիանոս Մելեագրոյի յաջորդը՝ որ պաշտի
հասարակ Ղազախ մ'ըլլալով, եղեր էր կա-
ռավարիչ Քիէւի և մերակոյս Հասարակա-
պետութեան: Իրմէ կը կախուէր ընթանալ
այն ճամբան՝ ուր կը մղէին զինքը արիու-
թիւն, կորով, փառասիրութիւն: Ա.յս փա-
ռասիրութիւնը մղեր էր զինքը ձեռք բերե-
լու Լեատայի կալուածքը, սակայն երբ, փո-
խանակ իրեն, Գօրպուտայի ձեռքն անցաւ

այն, զարոյթը խղդեց սրտին մէջ և քիչ մնաց
կը հիւանդանար նախանձէն և բարկութենէն:
Հիմա նորէն բազդը կը ծիծաղէր իրեն. մեծ
Աթամանէն այսպիսի դժուարին պաշտօն մը
ընդունած ըլլալով, կրնար բարձրագլուխ
պարծիլ որ իրեն անունը մինչեւ թագաւո-
րին ականջը կրնար հասնիլ: Եւ այս ան-
հրաժեշտ էր ապագայ վկայագիրը ձեռք բե-
րելու համար՝ որ կը սկսէր ազնուական սրտի
սիրելի խօսքերով. «Յարգանօք խնդրեց մեզ-
մէ որ իրեն շնորհենք, և Մենք, ի վարձ
իրեն ծառայութեանց կը շնորհենք, եւ այլն
եւ այլն»:

Հաւակնիոյ մէջ այս կերպով կը սառնա-
յին հարաւութիւն և պատիւ, սոսկական մէ-
կը ազդեցութիւն ունեցող տանուտէր կը
դառնար, և կը յուսար որ իրեն սերունդը
օր մը ծերակոյտին մէջ աթոռ մը կ'ունե-
նայ: Սակայն Զեչիովսքի Պարապաշին հետ
հրամանատարութիւնը բաժնելու սոսկալած
ըլլալուն չախորժեցաւ, թէպէտ այս բաժա-
նումը կեղծ բան մըն էր, վասն զի Զերքաս-
սիի ծեր գնդապետը այնչափ ակարացեր էր՝
որ մարմնով միայն երկրիս վրայ կրնար ը-
նուիլ: Աշխատանքի սկիզբը կարծես ցնցուե-
ցաւ և կորովի արամադրութիւններ կը ցուցը-

նէր, կարծես պատերազմական փոզերու ձայները երակներուն մէջ արիւնը եռացուցին, սակայն, հազիւ թէ խարխափը վեր առնուեցաւ, նաւակներու շարժումը և զազախ երգերը վնդքը թմրեցուցին, մոռցաւ բոլորովին աշխարհը։ Զեչիովսքի միայն կը հրամայէր և կը սրամտաբանէր։ Պարապաշ միայն ճաշի ժամուն կ'արթնար, յետ սրոյ սեղեկութիւններ կը հարցնէր և պատասխան ընդունելով կը հառաչէր բացագանչելով.

— Ա՜սուծոյ ուզածը պիտի ըլլայ։ Ես գերեզման իջնելու պատրաստ եմ։

Սակայն Սահիանոս Բոզովսքիի հրամանին տաք եղող զօրաց հետքը յանկարծ աներեւոյթ եղեր էր։ Զեչիովսքի միշտ կը դանդաղէր ձուարներու և դռակոնիներու դանդաղութեան, գետերը անցնելով կորնցուցած ժամանակնուն և Ալմամանին երիտասարդ սրտոյն անփորձութեան պէտ։ Ակնոյ հանդերձ իրեն գինուորներուն կը հրամայէր ուժով թիավարել և առաջ երթալ։ Նաւակները գէպի Բուտաք սրընթաց կը սահէին, և միշտ աւելի կը հեռանային ցամաքէն եկող գունդերէն։

Դիշեր մը յանկարծ թնդանօթներու ոտոտումը լսուեցաւ։ Պարապաշ, խոր քնոյ մէջ

ըլլալով, չարթնցաւ։ Հանս Ֆլիք՝ որ առաջին նաւակներուն մէջն էր, մակոյկի մը մէջ ցատքեց և ուղղակի Զեչիովսքիի մօտեցաւ։

— Գնդապետ, — ըսաւ, — Բուտաքի թնդանօթներն են։ Ինչ կը հրամայէք։

— Կենալ։ Եղեգնուտներու մէջ պիտի դիշերենք, — պատասխանեց Զեչիովսքի։

— Յայտնի է որ Թմիեչնիցքի բերդը կը պաշարէ։ Ըստ իս պէտք է աճապարել զինքը հոն մրելու համար։

— Ես կարծիք չհարցուցի, հրաման տուի։ Հրամանատարը ես եմ։

— Գնդապետ...։

— Կենալ և սպասել, — ընդմիջեց Զեչիովսքի։

Բայց երբ տեսաւ որ Գերմանացին կարմիր մօրուքը ձեռք առաւ և կը գժկամակէր, նաւազ խոտուելամբ յաւել.

— Թերեւս բերդակալը իրեն հնծելազօրավ հասնի վազը։ Մէկ գիշերուան մէջ բերդը չառնուիր։

— Ես ելէկ չհասկնամ։

— Երկու օր ալ կը սպասենք։ Դուն Բուտաքը չես ճանչնար։ Շատ գժուարութիւն պիտի կրեն։ Իսկ ես առանց բերդակալին՝ առաջ չեմ երթար, վասնզի իրաւունք չունիմ։

Զեչիովսքի իրաւունք ունէր և Ֆլիք պար-
ձաւ իրեն զերմանացիներուն քով։

Նաւահները գետին աջակոմը խորշի մը մէջ մտան և եղեգնուտներու մէջ առաջ գնա-
ցին. այն կէտին վրայ ընդարձակ տեղ մը կը ծածկէին եղեգները։ Զեչիովսքի արգիլեց կրակ վառելը, երգելը, խօսիլը։ Խոր լռու-
թիւն մը տիրեց գոր միայն Բուտաքի թըն-
պանօթը կ'ընդհատէր։

Ոչ ոք աչք գոցեց, բաց ի Պարապաշէն։ Ֆլիք՝ կառարեալ ասպետ, թոչիլ կ'ուզէր գէպի բերդին պարիսպները։ Ղազախները ցած ձայնով պիմպրուխեան կամ անձնա-
տուր ըլլալու վրայ կը խօսէին։ Իսկ բոմ-
բիւնն երթալով կը սաստկանար...։ Ամէն-
քը համոզուած էին որ հոն յաւտահատա-
բար կը պատերազմէին։

— Խմիբևնիցքի կատակ չընէր, բայց և ոչ Կրոպիսքոյ, — կը փսփսային։ — Տեսնանք։

Նոյն խորհրդածութիւնը կ'ընէր Զեչիովսքի նաւահին խորը նստած։ Շատոնց կը ճանչ-
նար Խմիբևնիցքին իրրեւ հզօրագլուխ յատ-
կութիւններ ունեցող մարդ՝ որուն միայն ա-
ոիմիը կը պակսէր արծուի նման թռչելու հա-
մար...։ Հիմա, սակայն, կը սկսէր տարա-
կուսիլ անոր վրայ։ Կարելի՞ բան է երբէք որ

Խմիբևնիցքի ուզէ Բուտաքի վրայ յարձա-
կիլ։

— «Եթէ սատյգ է, — կը խորհէր Զե-
չիովսքի, — կորսուած է նա։ Զարորժիները ոաք հանելով, խանին օգնութիւնը ապա-
հովցնելով այնպիսի ուժի մը տէր եղած էր որ կրնայր շատ գործ տեսնել...։ Ինչ պէտք էր ընել... յանկարծ խուժել Ուզրանիա, ժո-
ղովուրդը ոաք հանել, զազախ քաղաքները վատակիլ, ջախջախել Ամամանները, կանո-
նաւոր զօրաց հասնելէն առաջ երկրին տէր ըլլալ...։ Ինչ կ'ընէ ընդ հակառակն, ա-
նաւիկ բերդի մը վրայ կը յարձակի որ զին-
քը կրնայ գործելէ արգիլել նոյն իսկ տարի մը, իրեն լաւագոյն ուժերը Բուտաքի մարա-
կոցներու դէմ խորտակուելու կը զրկէ, նման ջրվէժներու ժայռերու դէմ խորտակուող ա-
լիքներուն կը սպասէ որ Ամամանները զին-
քը պաշարեն ինչպէս երեն Նալիվայիքայի Սմոլենսքոյի պարիսպներու տակ...։

Կորուսար անտարակոյս է։ Նոյն իսկ ի-
րեն Ղազախները զինքը պիտի մատնեն։ Երբ յարձակումը չյաջողի պիտի վհատին, ապստամբութեան կայծերը՝ հազիւ արծար-
ծեալ, պիտի մարին, և այն ատեն Խմիել-
նիցքի մնդեղ մը աւելի նուազ ահաւոր պի-

ալ ըլլայ: Անմիտը: Վաղը գնահեղբք կը հանեմ Ղազախներս և Գերմանացիները, յարձակումէն ակարացած զինուորաց վրայ կ'երթամ, կը խորտակեմ Զաբորոժիները, կը բռնեմ Խմիելնիցքին և Աթամանին կը տանիմ զինքը: Յանցանքը իրենն է. խնդիրը կրնար ուրիշ կերպարանք առնել»:

Զեչիովսքիի փառասէր երազները, բազէի մը նման, շատ բարձր կը թռչէին:

Լաւ գիտէր նա որ երիտասարդ Բոգտանքին տեւական կերպով չէր կրնար առաջնակայ դիրքը հասնիլ...: Ուրեմն ալ պիտի ըլլար յաղթողը. Զեչիովսքին: Ո՛վ բոլոր Ուզրանիոյ մէջ տարածուիլ սպառնացող ապստամբութիւնը զսպած պիտի ըլլար. Զեչիովսքին: Սադղ է որ ծեր Աթամանին ծանր պիտի գար առանց իրեն որևէ օգնութեան գործը լմնցած տեսնելը, սակայն փառքը և արքայական շնորհքը յաղթականին ճակատը պիտի պսակէին: Միւս կողմանէ հարկ էր այդ փառաց մասնակից ընել ծեր Պարապաշը և Կրոպիւքոյն: Բայց խրխնջած ծեր Պարապաշը ապրելու քիչ կեանք ունէր. իսկ Կրոպիւքոյի փափաքը ճատաք ճնալ էր Թաթարաց խրատիլակ ըլլալու համար: Ուրեմն ալ կը մնար: Զեչիովսքի, միշա և միայն

Զեչիովսքի: Ա՛խ, եթէ յաջողէր Ուզրանիոյ Աթամանի առաքինանը ձեռք բերել:

Երկնքի կամարին վրայ փայլփլուղ աստղները, կը կարծէր թէ հրամանատարութեան գաւազանը զարդարող ակունքներն էին, հովը եղեգնուտներու մէջ կը հեծէր, և այն չշնչինը իրեն կը թուէր Աթամանի պրօշակին ծածանման ձայնը:

Թնդանօթը միշտ կ'որոտար:

Զեչիովսքի ձեռքերով երեսը գոցեց և անշարժ կեցաւ, մինչդեռ աստղները մէկիկ մէկիկ կը մարէին արեւմտեան կողմը: Խոտերու մէջ ծածկուած լրտեսի մը սկսաւ երգել արշալուսին մօտ ըլլալը իմացնելով:

Վերջապէս գնդապետը որոշեց երկրորդ օրը իրեն Խմիելնիցքիի վրայ և ջախջախել, պատուանդան ընել անոր գիակը պատիւներու բարձրանալու և հարստութիւն վաստակելու համար: Հաստարակապետութեան ձեռքը պատուհասի գործիք ըլլալ, անոր պաշտպանը հանդիսանալ, բարձրանալ ամենաբարձր պաշտօններու և ծերակոյտի անդամ ըլլալ: Զաբորոժիներու և Թաթարներու յաղթելէն վերջ իրեն բան մը պիտի չմնացուէր...: Եւ սակայն իրեն չէին տուած Լիտայի կալուածը, հակառակ հզօր պաշտպանութեան Բոգտա-

քներու և իրեն պատերազմի մէջ ըրած ծառայութեանց...:

Այս վերջին կէտը յիշելով Զեչիովսքի բռունցքը կը սեղմէր: Ինքը՝ նոր մարդ, լսած իսպառ էր տեղիք տալ իշխանական սեռունդէ հակառակորդի մը: Հասարակապետութեան մէջ բաւական չէր ազնուականութեան տիտղոս ունենալը, պէտք էր այդ ազնուականութիւնը բազդով ծածկուած ըլլար կամ ժանգոտէր երկաթի պէս: Միայն Թէրեզինքիի կարող էր նոր կարգադրութիւն մը հաստատել՝ որուն Թագաւորն իսկ պիտի հաւանէր, և սակայն այս Թէրեզինքին ալ նախընտրեր էր գլուխը խորտակել Բուտաքի պարիսպներուն դէմ:

Կամաց կամաց հանդարտեցաւ գնդապետը: Գլուխը քունէն ծանրացած ինկաւ կուրծքին վրայ, և երազից բերդեր, կալուածներ, արքունական հրովարտակներ և բարձրագոյն Աթոռը...: Երբ արթնցաւ, արդէն լոյս էր: Նաւակներու մէջ ամէնքը դեռ կը քնանային, առաւօտեան աղօտ լուսով Տնիեսերի ջուրերը կը փայլէին, խոր լուռթիւն մը կը տիրէր ամէն կողմ, և այս լուռթիւնն էր որ զինքը արթնցուց, վասն զի բերդին Թնդանօթները դադրեր էին որոտալէն:

— Այս ինչ կը նշանակէ, — մտածեց Զեչիովսքի: — Արդեօք յարձակո՞ւմը ի գերեւ ելեր է թէ բերդը անձնատուր եղեր է...: Ո՛չ, ոչ, կարելի բան չէ: Մանաւանդ պարտուած Ղազախները հեռացած պիտի ըլլան բերդէն և իրենց վէրքերը կը լիզեն և միանգամայն Կրոզիսքոյին կը պիտէ գիրենք մարտկոցներէն և նորէն Թնդանօթները անոնց վրայ կ'ուղղէ...: Վաղը նորէն պիտի փորձեն յարձակիլ Ղազախները և նորէն ակռանին պիտի ջախջախուին:

Լոյսը պայծառ էր արդէն: Զեչիովսքի արթընցուց զինուորները և կանչեց Ֆլիքը, անոր անմիջապէս ներկայացաւ:

— Գնդապետ, — ըսաւ Զեչիովսքի, — եթէ մինչեւ իրիկուն բերդակալը չհանձնի, և այս գիշեր կրկնուի յարձակումը, բերդին օդնութեան պիտի երթանք:

— Իմ զինուորներս պատրաստ են, — պատասխանեց Ֆլիք:

— Ոգեմամբերք բաժնէ իրենց:

— Բաժնուած է արդէն:

— Հոս ցամաք կ'ելլենք և պաշտին ճամբան բռնելով եաեւնէն կը յարձակինք:

— Լաւ: Սակայն լաւագոյն չըլլա՞ր քիչ մ'ալ առաջ երթալ նաւակներով: Ասկէ մին-

չեւ բեզազաղաքը չորս մղոն է՝ որ շատ է հետեւակ զօրքին համար։

— Հետեւակազօրը դազախ ձիերու պատկը թող նստին։

— Լաւ։

— Կարեւորն է որ զինուորները ճնան եղեգնուտներու մէջ, լուռ և առանց կրակի. ծուխը կրնայ մատնել զմեզ։

— Ահ, այս մշուշոյ. վատնգ չկայ։

Իրաւունէ անթափանցելի սպիտակ մշուշը պատեր էր գետը, և բոլոր եղեգնուտը ու ընդարձակ դաշտը։ Միայն երբ արեւը բարձրանար կարելի էր թէ փարատէր մշուշը։

Ցերեկ հետացաւ։ Զինուորները կամաց կամաց ոտքի եղեր էին. հրամանատարին հրամանը հաղորդուեցաւ իրենց, ուսկի առանց զինուորական սովորական շատախօսութեան, զինուորոյ օրուանեսաւ արուեցաւ։ Գետեզերքէն կամ գետին մէջ տեղէն անցնողը պիտի չկասկածէր որ քանի մը քայլ անդին հազարաւոր մարդիկ պահուըտած են։ Ձիերուն գարին ձեռքով տուին որպէս զի չխրխընջան։ Ամէն կողմ անդորրութիւնը կը տիրէր, հոս հոն երկթի մակոյկ մը կը սահէր պաքշիմատով և ուրիշ պաշարներով լեցուն։ Սակայն յանկարծ գետեզերքի եղեգնուտները մէջէն, խորշէն չորս կողմը՝ ուր ծածկուած էին նաւակները, ահաւոր ձայներ հնչեցին.

— Բուհրհ, բուհրհ։

Ապա, խոր լռութիւն նորէն։

— Բուհրհ, բուհրհ։

Դարձեալ լռութիւն, իբրեւ թէ այն ձայները պատասխանի սպասէին։ Բայց պատասխան տուող չեղաւ։ Երրորդ անգամ բարձրացան ձայները աւելի զօրաւոր և անհամբեր։

— Բուհրհ, բուհրհ։

Այն ատեն, նաւակներուն քովէն, մշուշին մէջէն, լսուեցաւ Զեչիովսքիի ձայնը.

— Ո՞վ կայ հոն։

— Դաշտերէն եկող Ղազախ մը։

Նաւակներու մէջ ծածկուած Ղազախներու սիրտերը դող եկան։ Այն խորհրդաւոր ձայնը իրենց լաւ ծանօթ էր։ Զաբորոժիները իրենց ձմերոցներու մէջ այս ձայնով մէկզմէկ կը կանչէին. այս բացատրութեամբ, պատերազմի ժամանակ, կը հրաւիրէին բանակցութեան կանոնաւոր զօրքերու մէջ գտնուող իրենց Ղազախ եղբայրները, նաւակներու մէջ գտնուող Ղազախներէն շատերը գաղտնի արձանագրուած էին Զաբորոժի եղբայրութեան մէջ։

— Ինչ կ'ուզես. — հարցուց պարձեալ Զեչիովսքի:

— Պոկսան Խմիելնիցքի, Զաբորոժինե-րու Ալթամանը, ձեզի կ'խմացնէ որ իրեն թնդանօթներու բերանը ձեր նաւակներուն վրայ ուղղուած են:

— Պատասխանէ Ալթամանիդ որ մերին-ներն ալ պիտեզերքը շարուած են:

— Բուհո՛, բուհո՛:

— Ուրիշ ինչ կ'ուզես:

— Ալթամանը իրեն բարեկամ, գնդապետ Զեչիովսքին բանակցութեան մը կը հրաւէ-րէ:

— Թող պատանդներ տայ մեզի:

— Իրեն Ալթամաններէն աասը հոգի:

— Լաւ:

Միեւնոյն վայրկեանին խորշին եզերքները ծածկուեցան Զաբորոժիններով՝ որոնք կարծես յանկարծ երկրէն բուսան: Դաշտին կողմը տեսնուեցաւ հեծելազօրը և թնդանօթները, թաթար մեծ զրօշակը և հետեւակազօրու զրօշակները: Թմբուկ զարնելով և երգելով կու գային: Նաւակներու մէջէն Զապահները բարձրաձայն ազազակներով պատասխանե-ցին: Թափօրը, դիմաւորումը, ուրախութեան նշանները երկու թշնամի բանակաց մէկմէկու հետ զարնուելու զազափարը կը հեռացնէին: Պատանդի Ալթամաները իրենց նաւակներով մօտեցան, Զեչիովսքի այս նաւակներուն մէկուն մէջ մտաւ և ցամաք ելաւ:

Խմիելնիցքի գինքը տեսնելուն պէս գըլ-խարկը հանեց և սիրալիր ընդունելութիւն մ'ըրաւ:

— Բարեւ, գնդապետ, — ըսաւ, — իմ հին բարեկամս և ընկերս: Երբ թագի Ա-լթամանը քեզի հրամայեց ձերբակալել գիս և բանակը առնել, դուն չկատարեցիր հրա-մանը, մանաւանդ թէ լինձի խմացուցիր որ փախչելով ազատիմ ինքզինքս: Ուրեմն ե-րախտագիտութեամբ և եղբայրական սիրով քեզի հետ կապուած եմ:

Այս ըսելով, ձեռքը անոր երկնցուց. բայց Զեչիովսքիի արեւակէզ դէմքը սառոյցի պէս պաղ էր.

— Իսկ հիմա, ազատութիւնդ գտնելէդ վերջ, ապստամբութեան կրակ կուտաս, — հարցուց: —

— Ես բոլոր Ուքրանիան ընկճող անի-րաւութեանց դէմ կ'ելլեմ, ասք կ'ելլեմ արքունական առանձնաշնորհմանց չարու-թիւնը ձեռքս և վատահ եմ թէ գթած Թագա-ւորը այս բանս յանցանք պիտի չհամարի ինձի:

Զեչիովսքի շնչասպի խմիչքները դադարեցաւ և խանդով մը ըսաւ անոր.

— Քուամ՞քը պաշարեցիր։

— Ե՞ս. խելքս կորնցուցե՞ր եմ միթէ...։ Առանց թնդանօթ մ'արձակելու, բերդէն հեռացայ, թէպէտ ծեր միականին կը ռմբակոծէր։ Իմ նպատակս ուրիշ բան էր և ոչ Քուամք։ Կ'ուզէի Ուգրանիա հասնիլ և քեզի հանդիպիլ, հին բարեկամս և բարերարս։

— Ինչ կ'ուզես ինծմէ։

— Քիչ մը հեռանանք պաշտօնէից մէջէ և խօսինք։

Մարակեցին ձիերը ու հեռացան։ Ժամ մը գրեթէ աւելց խօսակցեցին։ Ի վարձին, Զեչիովսքի, ժպտուն և ահաւոր, ճամպարանօք բաժնուեցաւ Ամամանէն։

— Ամբողջ Ուգրանիոյ մէջ մենք երկուքս պիտի ըլլանք, — ըսաւ խմիչնիցքի, — և մեզմէ վեր միայն Թագաւորը և ոչ ուրիշ մէկը։

Զեչիովսքի նաւակները գարձաւ։ Ծեր Պարապաշը, Ֆլիք և ուրիշ սպայներ անհամբեր իրեն կը սպասէին։

— Ինչ կայ, — հարցուցին իրեն միաբան։

— Յամաք ելէք, — հրամայեց իշխանաբար Զեչիովսքի։

Պարապաշ քունէն ծանրացած աչքերը բացաւ՝ որոնց մէջ տարօրինակ բոց մը կը փայլէր։

— Ինչ կը նշանակէ այս, — հարցուց։

— Յամաք ելէք. անձնատուր պիտի ըլլանք։

Տժգոյն և զառամեալ Պարապաշի արիւնը գլուխը զարկաւ. ոտք ելաւ նոսրած սեղէն և կանգուն կեցաւ. կորացեալ և տկար ծերը հսկայ մը դարձաւ, առոյգ և ուժեղ։

— Մահնութիւն, — գոռաց որոտացող ձայնով մը։

— Մահնութիւն, — կրկնեց Ֆլիք ձեռքը սուրին երախակալին տանելով։

Բայց, դեռ չէր մերկացած սուրը, Զեչիովսքի դիմեց դեպի տապալեց սուրի հարուածով մը. մօտ գտնուող մահակիին մէջ ցատքեց՝ ուր կային չորս Զաբորժիներ և պոռաց.

— Դէպի նաւակները։

Մահակիկը նետի պէս սլացաւ։ Զեչիովսքի, կանգուն մէջ տեղը, գլեարկը՝ արիւնոտ սուրին ծայրը, աչքերը հրացայտ, կրցածին չափ կը պոռար։

— Տղաք, չսպաննենք մեր եղբայրները։ Կեցցէ՛ Թիլեղնիցքի, Զաբորժինեու Ալթամանը։

— Կեցցէ՛, կեցցէ՛, — արձանգանգ տուին հազարաւոր ձայներ։

— Մահ Լեհերուն։

— Մահ։

Նաւահներուն մէջէն բարձրացող ազազակներուն պատասխանեցին գետափը գտնուող Զաբորժի գունդերը։ Աւելի հեռուները կեցած նաւահներու մէջ գտնուողներէն շատերը եղածէն տեղեկութիւն չունէին, բայց հազիւ թէ Զեչիովսքիի թշնամեաց կողմը անցնելուն լուրը տարածուեցաւ, խանգավառեցան բոլոր Ղազախները։ Նաւահները կը պոռային կեցցէներու ազազակներէն և հրացաններու շառաչէն։

Բայց այս ուրախութիւնը արեամբ պիտի ներկուէր, վասն զի մեր Պարապաշ ընարեց աւելի մեռնիլ քան թէ մատնել այն պրօշակը՝ որուն տակ ծառայեր էր այնչափ տարի։ Չերքասսիի Ղազախներէ քանի մի տասնեակ իրեն հետ միացան։ Կռիւը սկսաւ, կարճ, ահաւոր, պատերազմ մը՝ ուր բուռ մը քաջերու՝ մահը աչք առած յուսահատարար կը յարձակին ամբողջ բանակի մը

վրայ։ Սակայն ո՛չ Զեչիովսքի և ո՛չ Ղազախները այլ պիտակրութեան չէին սպասեր։ Մեր գնդապետին մէջ արթնցեր էր երբեմնի առիւծը։ Չինաթափ ըլլալու հրաւէրքին, հրացանի միախուռն արձակմամբ պատասխանեց, կանգնուն, հրամանատարութեան գաւազանը ձեռքը, ուժեղ ձայնով կրակ կը հրամայէր։ Իրեն նաւակը չորս կողմէն պաշարուեցաւ։ Ան նաւակներէն՝ որոնք չէին յաջողեր մօտենալ, մարդիկ ջուրը կը ցատքէին և լողալով կամ եղեգներու մէջէն սահելով նաւակին եզերքները կը բռնէին և կատաղաբար մագլցելով վեր կ՚ելլէին։ Դիմակրութիւնը անկարելի էր։ Պարապաշի հաւատարիմ՝ մնացող Ղազախները, վիրաւոր, կսոր կսոր եղած, ձեռքերը բզկտած, մեռած ինկեր էին։

Բայց ծերը, սուրը ձեռքը կը պաշտպանէր միշտ ինքզինքը։ Զեչիովսքի առաջ նետուեցաւ ու պոռաց.

— Ձենաւոր եղիր։

— Մատնի՛չ, մեռիր, — պատասխանեց Պարապաշ, հարուած մը իջեցնելով։

— Սպաննեցէ՛ք, — պոռաց Զեչիովսքի իրեն Ղազախներուն։

Նախ ոչ ոք համարձակեցաւ ձեռք վերցնել ծերուն դէմ։ Դժբաղդաբար, Պարապաշ

սահեցաւ ու վար ինկաւ, և մէկէն ի մէկ քսան նիզակ վինքը գետին զամեցին։ Ծերը հազիւ կրցաւ արտասանել.

— Տէր, ընդունէ հոգիս։

Դիակնացեալ մարմինը կաւր կաւր ըրին։ կարուած գլուխը արիւնթաթախ, մէկ նահապետը միւսը ցաւքից գնդակի մը պէս և անկից չուրին մէջ ինկաւ և ընկղմեցաւ։ Սակայն, Գերմանացիք ալ կային գետ՝ ափերնց յաղթելը աւելի դժուար էր, վասն զի գունդը կազմուած էր հազար հին և փորձ վինուորներէ։ Ցնծութ թէպէտ մեռած էր Զեչիսլաքի հարուածէն, սակայն անոր տեղը անցեր էր Յովհաննէս վերնէր փոխ-գնդապետը, երիտասարդ պատերազմին հնօրեայ վինուոր։

Զեչիսլաքի՝ թէպէտ ապահով էր յաղթութեան վրայ, վասն զի Ղազախները արդէն պաշարեր էին Գերմանացիներու նահապետը, կ'ուզէր սակայն Լեմիեչնիցքիի պահել այն ընտիր և ազէգ վինուած հետեւակ խումբը, անոր համար լաւ համարեցաւ բանակցութեան մանել։

Նախ կարծեց թէ վերնէր կը հաւանի իրեն առաջարկած պայմաններուն, վասն զի անխռով և ուշադիր մտիկ կ'ընէր ըրած մեծամեծ խոստումներուն։ Զեչիսլաքի կը խոստանար վճարել Հայաբակապետութենէ պետ անվճար մնացած բոլոր վարձքերը, բաց աստի, տարւոյ մը վարձքն կանխավճար։ Տարին լմնալէն վերջ վինուորները ազատ էին ուր կ'ուզէին երթալ, նոյն իսկ թագաւորին բանակին մէջ։

Վերնէր կը թուէր խորհրդածել, բայց միեւնոյն ժամանակ հրաման ըրեր էր որ նահապետները իրեն չորս կողմը մօտենան, և կէս շրջանակ մը կազմին, պատսպարուած հետեւակ զօրաց պարսպով մը, որոնց համազգեաստ էր գեղին պատմուճան և գեղին գլխարկ, պատրաստ կռուելու, ձախ ուսքերնին գէպի առաջ, հրացան յուս, պատրաստ կրակ ընելու։

Վերնէր սուրը մերկացած գլուխ կեցեր էր, մտախոհ։ Վերջապէս գլուխը վեր բարձրացուց։

— Լաւ, — ըսաւ։ — Կ'ընդունիմ։

— Այս նոր ծառայութեան մէջ կորուստ չէք ըներ, — ուրախութեամբ ըսաւ Զեչիսլաքի։

— Սակայն պայմանաւ...։

— Ինչ ալ ըլլայ պայմանդ կ'ընդունիմ։

— Աւելի ազէկ...։ Հաստարակապետու-

թեան մօտ մեր ծառայութիւնը ցուռիսի կը լմննայ։ Ցուլիս մկկին ձեզի կ'անցնինք։

Զեչիմովքիի կուրծքէն հայհոյութիւն մը թռաւ։

— Ձիս ծաղր կ'ընես, փոպապա, — հարցուց։

— Ոչ երբէք, — պատասխանեց վերնէր պազարիւնութեամբ։ Ձինուորի պատիւը զիս կը բռնադատէ դաշնդ հաւատարիմ գըտնուիլ։ Մեր ծառայութիւնը ցուռիսի կը լմննայ, և թէպէտ վարձկան, սակայն մատնելու վարժած չենք. եթէ ուրիշ կերպ գործենք, ոչ ոք պիտի վարձէ զմեզ, և դուք իսկ մեր վրայ վստահութիւն պիտի չունենաք, վասն զի առաջին պատերազմին մէջ կրնանք նորէն թշնամւոյն կողմը անցնիլ։

— Ինչ կ'ուզէք ուրեմն։

— Թողուցէ՛ք որ երթանք։

— Անկարելի է։ Յիմար էք։ Կաոր կաոր ընել պիտի առ զձեզ։

— Իսկ ձերիններէն որչափ պիտի կորսընցնէք։

— Ասկէց պիտի չշարժիք կ'ըսեմ ձեզի։

— Եւ ձերիններուն կէսը ոտքի վրայ պիտի չմնայ։

Երկուքն ալ իրաւունք ունէին, բայց Զեչիմովքիի անմիջապէս կռուել չուզեց, թէպէտ Գերմանացիին պազարիւնութիւնը բարկութենէն կը ճաթեցնէր զինքը։

— Զեզի ժամանակ կու տամ որչափ որ խորշին վրայ արեւ կայ և ապա կրա՛կ, — պոռաց Գերմանացիներուն և շուտով հեռացաւ Թվիլէնիցքիի հետ խորհրդակցելու։

Ստամանի միջոց մը յայտնվեց։ Ղազախ նաւակները, երկաթէ շրջանակի մը նման, միշտ աւելի կը մօտենային Գերմանացիներուն՝ որոնք հին և փորձ զինուորներու անյողդողդ պազարիւնութիւնը կը պահէին միշտ։ Իրենց դէմ եղած սպառնալիքներու և նախատինքներու, արհամարհօտ լռութեամբ կը պատասխանէին։ Հակառակ Ղազախներու կատաղի թշնամանաց, սուր շողացնելնուն, հրացաններըը իրենց վրայ ուղղելնուն՝ անոնց անխռով կեցուածը վսեմ էր։

Արեւը, դէպի արեւմուտք դառնալով, կամաց կամաց խորշը ստուերի մէջ կը թողուր, և վերջապէս բոլորովին անհետացաւ եղաւ։ Փողերու ձայն մը լսուեցաւ, և անմիջապէս յետոյ Զեչիմովքիի ձայնը.

— Արեւը մարը մտաւ...։ Պատրա՞ստ։

— Այո՛, — պատասխանեց վերնէր, և

վինուորներուն պահնապով, մերկ սուրը բարձրացուց:

— Կրա՛կ, — հրամայեց անվրդով և հանդարտ ձայնով:

Հրացաններու միախառն արձակում մը որոտաց: Գերման հրացաններու բոմբիւնին պատասխանեցին մարմիններու ջուրի մէջ իյնալու ճողփիւնը, կատաղութեան աղմոցներ, և զէնքերու շառաչ: Գետեզերքը բերուած թնդանօթները մռնչեցին շանթահարելով նաւահիները: Ծուխի ամպ մը պատեց պատնարազմողները, և աղաղակներու, գնդակներու և նետերու չչիւնին, թնդանօթներու բոմբիւնին մէջ, միայն հրացաններու կանոնաւոր արձակումները կ'լսուեին թէ Գերմանացիք կը պաշտպանեն գետ իրենք զիրենք:

Խմիեչնիցքի հետ առած Զեչիսլովքի, Թուկայի – պէյ, և ուրիշ Ալթամաններ կատարածին վայրը պիտեց: Պինչերը ուռեցնելով կը շնչէր վառօդի հոտը, կը զուարճանար լսելով Գերմանացիներուն հեծեծանքը՝ որոնք կը մեռնէին: Ամէնը միասին այն կատարածը կը պնաչէին, իբրև բարեզուշակ նշան մը: Պատերազմը գաղրելու մօտ էր. հրացանաձգութիւնները լսեցին, Ղազախներու յաղթական աղաղակները բարձրացան:

— Թուկայի – պէյ, – ըսաւ Խմիեչնիցքի, – այս մեր առաջին յաղթութիւնն է:

— Դեղեցիկ յաղթութի՛ւն, երբ գերի չկայ. – մրմռաց Թալթարը: – Ամպոխի յաղթութիւններ ես չեմ ուզեր:

— Ուզրանիոյ մէջ գերիներ պիտի ունենաս, և անոնցմով Ստամպոլ և Ղալաթիա պիտի լեցնես:

— Եթէ ուրիշ գերիներ չըլլան զքեզ կը բռնեմ, – և այս ըսելով վիւական քրքիջով մը ծիծաղեցաւ վայրագ Թուկայի – պէյը:

Կռիւը վերջացեր էր. Թուկայի – պէյ դէպի բանակը դարձուց ձիուն գլուխը, միւսները անոր հետեւեցան:

— Հիմա, դէպի Դեղին Ջուրերը – գոչեց Խմիեչնիցքի:

ԺԵ.

Աքշեհուցքի մայրյղ կը սպասէր կուլյն ելքին, ենթադրելով որ Խմիելնիցքի Ա.թամանները համախումբ ուժին հետ է որ կը զարնուի։

Սակայն իրիկուան դէմ ձեր Զաքար անոր պատրանքը փարատեց։ Զեչիովսքիի զաղախներուն Թշնամւոյն կողմն անցնելուն և Գերմանացիներուն բնաջինջ ըլլալուն լուրը երիտասարդ սպասին սրտին խոր վէրք մը տուաւ, ինքը լաւ գիտէր որ Ա.թամանները ուժերու ոչ սակաւ մասը գլխաւորապէս Զաղախներէն կազմուած էր, հետեւաբար ուրիշ մանուածիւններ ալ նախատեսել դժուար չէր։

Ամէն վայրկեան անդադրելի մտատանջութիւնը կ'ուտէր. ամէն բան մութ կ'երեւէր իրեն։

Իշխանէն լուր չկար, իսկ Ա.թամանները, ինչպէս տեսնուեցաւ, խոշոր սխալ մը գործեր էին. փոխանակ համախումբ ուժերով Քուտաթ արշաւելու կամ Ուգրանիոյ մէջ պատնիշափակ մարակոցներու հետ Թշնամւոյն սպասելու, մէկմէկէ բաժնուեր էին, հետեւաբար ապարացեր։ Զաբարժի բանակին մէջ նախ լսուեցաւ թէ հրամանատարութիւնը Զեչիովսքիի յանձնուած է և թէ ուրիշ բանակ մ'ալ զրկուեր է Բոգովսքիի հրամանատարութեան տակ, սակայն Աքշեհուցքի հետաքրքրութիւնը չէր ընծայած այդ լուրին։ Կը մտածէր թէ անոնք յառաջապահ բանակին զօրաւոր ջոկատները պիտի ըլլան՝ որոնք հրամանն ունին կարելի եղածին չափ արգիլք ըլլալ ապստամբներուն առաջխաղացման և ժամանակին նահանջել։ Եւ սակայն բոլորովին տարբեր էր եղածը։ Խմիելնիցքիի գունդերը, շնորհիւ Զեչիովսքիի մատնութեան, տաճեր էին քանի մի հազար զինուորներով, և հիմա ահաւոր վտանգ մը կը սպառնար Բոգովսքիի գլխուն։ Խմիելնիցքի գիրաւ կրնար օգնութեան զալ և դաշտին մէջ մոլորած երիտասարդ զօրավարը պաշարել և ջախջախել։

Այսչափ անձկութեանց մէջ Աքշեհուցքիի միակ մխիթարութիւնը իշխանն էր, որ երբ երեւնար Խմիելնիցքիի ասպատը պիտի շիջանէր։ Եւ ո՞վ կրնար ըսել որ արդէն Ա.թամանները հետ չէր միացած։ Ո՛րչափ ալ զօրաւոր ըլլար Խմիելնիցքի, ո՛րչափ որ պա-

տերազմին սկիզբն ժպտէր իրեն, Աքշեհուցքի չէր կրնար հաւատալ որ ապստամբութիւնը պիտի կարենայ երկայն տեւել. անընդունելի կը թուէր իրեն որ Ղազախ մը կարենայ վերխվայը ընել Հասարակապետութիւնը և տըկարացնել անոր ոյժը: «Այս ալիքը, – կը մտածէր տեղակալը, – Ուգրանիոյ ժայռին դէմ պիտի խորտակի: Ոչ մէկ ղազախ յեղափոխութիւն չկրցաւ դիմանալ Ամամանները ընդհարման, որոնք առանց մեծ նեղութեան մը կրակը մարեցին: Երբ պատերազմը տեղի կ'ունենայ բուռ մը աւազակաց և թափառական բոլոր ուժերու մէջ, դիւրին է վախճանը գուշակել: Մրրիկը անցողական է. ամպերէն վերջ, արև»:

Այս մտածութիւնը կը սփոփէր և կը զօրացնէր զԱքշեհուցքի՝ որ այնպիսի ծանրութեան մը տակ ընկճուած էր՝ որուն երբէք փորձը չէր ունեցեր:

Սակայն մրրիկը կրնար ապականել դաշտերը, քանդել տուները, և անակնունելի ամէն տեսակ աղէտներ ծնանիլ: Ինքն իսկ քիչ էր Ճացեր որ կեանքը կորնցնէր, գերի ինկած էր, և ճիշտ այն պահուն՝ յորում ազատութիւնը աւելի սիրելի էր իրեն քան կեանքը: Իսկ ապա ո՛րչափ աւելի կը տանջուէին արդեօք ակար և պաշտպանութեան անկարող մարդիկ: Ռազլոկի մէջ ինչ արդեօք հանդիպեր էր Հեղինէի .... արդեօք Լուպլինի մէջ արդէն ապահովութեան մէջ չէ՞ր նա...: Տեղակալը երակին մէջ բարեկամ պէմքերէ շրջապատաւել կը տեսնէր զՀեղինէն, անոր մօտ իշխանը և կրիզելաս իշխանուհին: Ասպետները կը զմայլէին անոր վրայ, սակայն նա միշտ իրեն սիրելին կը փնտռէր՝ Սեչիայի մէկ անկիւնը կորսուած, և կը հաւէր ու կը մաշէր: Սակայն պատնաշու ժամն ալ պիտի մօտենայ. նոյն ինքն Խմիելնիցքի իրեն ազատութիւն չէ՞ր խոստացեր...: Բայ ասոնք, Ղազախ ալիքն սպառնալից ուռելով պիտի հասնէր մինչեւ Հասարակապետութեան սահմանները՝ ուր սահմանուած էր խորտակուելու...: Այն ատեն ամէն վիշտ, ամէն մտայուզութիւն պիտի փարատէին:

Եւ ալիքը իրաւցնէ կ'աճէր ու կ'ուռէր: Խմիելնիցքի առաջ կը խաղար Ամամանի որդւոյն դէմ: Անհաւոր էր ոյժը, վասն զի, հաշուելով Զեչիովսքիի Ղազախները և Թուկայի – պէյլ Թաթար խումբը, քսանուհինգ հազար փորձ զինուոր կը տանէր հետը: Բոգովսքիի ուժերուն վրայօք ստոյգ տեղեկութիւններ չկային: Դասալիքներու ը-

սածին նայելով միայն երկու հազար սուսա-
բազէն հեծելազօր գունդ մը և քանի մը
թնդանօթներ ունէր. հետեւաբար պատերազ-
մին վախճանը յայտնի էր: Սակայն երբեմն
կը պատահէր որ հռուարներու մէկ յարձա-
կումը բաւական կ'ըլլար չախչախելու ամեն
անգամ աւելի բազմաթիւ բանակ մը: Ասոր
օրինակ առած է Քոչհիսէ՝ Լիթուանիոյ
Ագամանը, որ Քերկովի պարիսպներուն
առակ, երեք հազար հռուարներով, խորա-
կեայ ամենուն հազար շուտասպի հետեւա-
կազօր և հեծելազօր բանակ մը:

Դարձեալ, Քլուշինի պարիսպներուն առակ,
զրահաւորաց գունդ մը ցրուեր էր հոլան-
ացի և անգլիացի վարձկան հազարաւոր
գունդեր: Ասոնք լաւ կը յիշէր Խմիելնիցքի,
անոր համար, ինչպէս ուուս ժամանակագիրը
կը պատմէ, զանգազ և զգուշաւոր առաջ
կ'երթար. «մտաց բոլոր աչքերը բացած,
խորամանկ սրսորի մը պէս, ամէն կողմ
լրտեսելով, յառաջապահ գունդը մէկ մդոն
առաջ դրկելով, և անկէ առաջ ալ չոկատ
մը», կը գրէ Սամուէլ Վելիչքոյ: Ա՛յսպէս
հասաւ Դեղին Ջուրերը, ուր կանոնաւոր
բանակին սակաւաթիւ ուժերուն վրայօք ու-
նեցած տեղեկութիւնները հաստատուեցան:

Երկու գերիներ պատմեցին թէ Քերպակալը
արդէն անցեր էր Դեղին Ջուրերը: Ա՛յս լսե-
լով Խմիելնիցքի կանգ առաւ և բանակին
չորս կողմը պատնէշներ բարձրացուց:
Ջուարթ էր սիրտը: Եթէ Քոչովաքի յար-
ձակիլ փորձէր, անշուշտ պիտի յաղթուէր:
Ղազախները՝ որոնք բաց պաշտի վրայ ան-
կարող էին զրահաւորներու դիմադրել, կարը-
ճաբար կը պատերազմէին սակայն պատնէշ-
ներու ետեւ, և որովհետեւ շատ աւելի էին
իրենց ուժերը, անշուշտ ետ պիտի մղէին
յարձակումը:

Խմիելնիցքի Քոչովաքիի երիտասարդու-
թիւնը և անփորձառութիւնն ալ հաշուի կ'առ-
նուր: Սակայն երիտասարդ քերպակալին քով
փորձ զինուորական մը կար, Ժիվէցի կա-
ռավարչին որդին՝ Սաեխանոս Զարբևաքոյ,
հռուարներու գնդապետը: Ա՛յս վտանգը տե-
սած էր և զբերդակալը համոզեր էր նորէն
անցնիլ Դեղին Ջուրերը: Խմիելնիցքի կը
ճնար հալածել զանոնք: Երկրորդ օրը, ճախ-
ճախուտները անցնելէն վերջ, երկու թշնամի
բանակներ դիմացէ դիմաց գտնուեցան: Սա-
կայն երկու զօրավարներէն ոչ մին կ'ուզէր
առաջինն ըլլալ պատերազմի նշանը տալուն
վրէժ: Երկու կողմն ալ պատնէշներ սկսան

բարձրացնել։ Շաբաթ էր օրը, Մայիս 5։ Ամբողջ օրը տեղատարափ անձրեւեց, թանձր ամպերը կը խաւարեցնէին օրը։ Երեկոյեան դէմ հեղեղօրէն սկսաւ տեղալ անձրեւը։ Խմիչնիցքի ուրախութեամբ ձեռքերը կը շփշփէր։

— Եթէ հողը կակուղնայ, հուսարներէն այլ ևս վախ չեմ ունենար, — ըսաւ Զնչխովքիի, — իրենց ծանր զէնքերով պիտի չկարենան շարժիլ։

Եւ անձրեւը կը շարունակէր տեղալ, կարծես երկինք օգնել կ'ուզէր Զաբորոժի գունդերուն։ Զինուորները տխուր էին և չհամուելեամբ կը բարձրացնէին պատուէշները հեղեղօրէն անձրեւին տակ։ Կրակ վառելը կարելի չէր։ Քանի մի հազար թաթարներ սկսան պահակ շրջիլ, մի գուցէ Լեհերը, մշուշէն և անձրեւէն օգտուելով, վախչին։ Խոր լռութիւն մը տիրեր էր ամէն կողմ։ Աշշալուսին, Լեհ բանակին մէջ փողերը հնչեցին, սակայն այնպէս տկար և տխուր՝ որ կարծես պարտութիւն կը ծանուցանէին։ Անոնց յաջորդեցին թմբուկներու պատիները։ Օրը կը սկսէր ազօտ և խոնաւ. բազմաթիւ անձրեւ մը կը տեղար կարծես մաղէ անցնելով։ Խմիչնիցքի հրամայեց թնդանօթ

արձակել։ Առաջին հարուածին յաջորդեց երկրորդ մը, երրորդ մը, տասներորդ մը, և երբ հարուածոց փոխանակութիւնը սկսաւ երկու բանակներու մէջ, Աքշեհուցքի իրեն Ղազախին դարձաւ խնդրելով.

— Զաքար, դուս պատուէշին վրայ տար։ Ժոյլ տուր որ պիտեմ պատերազմը։

Զաքար, որովհետեւ ինքն ալ կը փափաքէր դեռեվ, հաւանեցաւ։ Բարձր մարակոցի մը վրայ եղան, ուսկից կը տեսնէին ամբողջ դաշտը, ճախճախուտները և երկու բանակները։ Աքշեհուցքի ձեռքերը գլխուն զարկաւ ու բացագանչեց.

— Բայց այս յաոաջապահ գունդն է միայն։

Իրաւունէ, Ղազախ պատուէրը քառորդ մը-ղոնի տարածութիւն ունէր, մինչդեռ Լեհ բանակեալը խրամատի մը կը նմանէր։ Ուժերու անհաւասարութիւնը այնպիսի էր որ Ղազախաց յաղթութիւնը բնաւ տարակոյս չէր վերցներ։ Աքշեհուցքիի սիրտը ճմլեցաւ։ Ուրեմն ապստամբութեան վերջին ժամը դեռ չէր հասած, ընդհակառակն նոր յաղթանակ մ'ալ կը պատրաստուէր։ Քանի մը նախամարտեր արդէն սկսեր էին տեղի ունենալ։ Մարակոցէն անհատ ձիաւորներու կամ

խումբերու մէնամարտը կը տեսնուէր։ Թա-
թարներն էին՝ որոնք Բոգովոքիի կապոյտ և
դեղին համազգեստ կրող Ղազախներուն վը-
րայ կը յարձակէին։ Հեծելազօրը՝ տարբա-
նակ, նիզակ և նետ գործածելով կը յարձա-
կէր և կը նահանջէր։ Հետևէն, այս յարձա-
կումները կատակ կը կարծուէին, սակայն
երբ կը տեսնուէին ձիեր՝ որոնք կը վազէին
առանց ձիաւորներու, այն ատեն կը հասկը-
ցուէր կենաց և մահու խնդիր ըլլալը։

Բիչ վերջ Թաթարներու տեւ խումբ մը
ծածկեց բոլոր բանակատեղը։ Լեհերու կռվէն
տեւէ տեւ նոր վշտեր կ'ելլէին և պատ-
նէշին վրայ պատերազմական կարգաւ կը
շարուէին։ Շատ մօտ էին։ Սքեղսուցքի սուր
աչքովը կը զանազանէր զրօշակները, նշան-
ները, մինչեւ անգամ հեծելազօրուն զօրա-
վարները և տեղապահները՝ որոնք գումար-
տակներու մօտ կեցեր էին։ Սիրտը կը տրո-
փէր, արիւնը երեսը կը զարնէր։ Կարծելով
որ Զաքար և մարակոցի թիղանօթներուն
հսկող միւս Ղազախներն ալ իրեն պէս կը
զգան, պատնէշէն դուրս ելլող գումարտակ-
ները տեսնելով ինք իրմէ դուրս ելած կը
գոչէր.

— Պալապանի դռակռներն են, Զերա-

քասսիի մէջ տեսայ զիրենք...։ Ահաւասիկ
Վալահք գումարտակը, զրօշակին վրայ խաչ
ունի...։ Ահա հետեւակազօրը։ Մ'հ... հռո-
սարները, Զարրէնքոյի հռոսարները, — պո-
ռաց խանդավառ։

Իրաւցնէ հռոսարները երեւցան, փետրա-
զարդ սպասաւարաներով, ոսկեզօծ վահաննե-
րով և կանանչ ու սեւ զրօշակներով զար-
դարուած նիզակներով։ Վեց վեց կ'ելլէին
պատնէշէն և խրամատին երկայնութեամբ կը
շարուէին։ Ամէնց զինուորական կերպը,
վսեմ անվեհերութիւնը տեսնելով վայր-
կեան մը Սքեղսուցքի աչքերը ուրախու-
թեան արտասուքներով լեցուեցան և մթագ-
նեցան։

Ահագին էր ուժերու անհաւասարութիւնը։
Քանի մի գունդերու դիմաց շարուած էր Զա-
բորժի բոլոր բանակը, երկու թեւերու վը-
րայ ունենալով թաթար խումբերը։ Ղազախ
գումարտակները գաշտին վրայ անծայր կը
տարածուէին։ Սակայն Սքեղսուցքի յաղթու-
թիւն կը յուսար։ Ինքզինքը զօրաւոր կը
զգար, կը ժպտէր, հրացայտ աչքերը կը
տնկէր գաշտին վրայ, չէր կրնար հանդիստ
կենալ։

— Տղա՛յ, — մրմռաց ծեր Զաքար, —
կամք կայ բայց կարողութիւնը կը պակսի։

Նոյն միջոցին Թաթար գունդերը Աղան պոռալով դէպի առաջ խոյացան։ Հրացանաձրու արձակուած մը զիրենք ողջունեց։ Սակայն յարձակումը սպառնալիք էր միայն. Թաթարները Թշնամւոյն վիճացը հասնելէն առաջ, զանազան կողմեր ցրուեցան և տեղերնին դարձան։

Անմիջապէս վերջը Սեչիայի մեծ թմբուկին զարիւնը որոտաց։ Այդ նշանին Թաթարները, կէս լուսնի ձեւով, յարձակեցան։ Խմիեչնիցքի, կը տեսնուէր, մէկ հարուածով կը փորձէր խորտակել Լեհ գունդերը և աղիս ու հանգերձանաց տիրել։

Այդ կարելի էր, սակայն, բարեբաղդաբար, Լեհ զինուրու մէջ խուճապի և ոչ ըստուերը կ'երեւէր։ Ասոնք, մէկ գծի վրայ տարածուած, անշարժ կը կենային, պատնէշը կոնակնին կը պաշտպանէր և Թնդանօթները կողերը։ Ճակատէն միայն կարելի էր զարնուիլ անոնց հետ։ Քիչ մը ժամանակ, կարծես անշարժ տեղերնին կեցած պատերազմի կը սպասէին, սակայն երբ Թաթար կէս լուսինը բանակատեղին կէսը անցաւ, Լեհ պատնէշէն յարձակման նշանը տրուեցաւ, և նիզակներու անտառը՝ որոնց ծայրերը զէպի երկինք կը նայէին, յանկարծ խոնարհեցաւ ձիերու գլուխներու հաւասար։

— Հուսարները կը յարձակին, հուսարները կը յարձակին, — պոռաց Սքշեպուցքի։

Իրաւունէ Թամբերու վրայ ծռած մարտկեցին ձիերը, անոնց հասնելն դռակոնները և բոլոր գիծը շարժեցան։ Առաջին ընդհարման երեք գունդ խորտակեցին, երկու Սգէպլսկի և մէկ Մլրկորսկի։ Սարսափի գոռումները լսեց Սքշեպուցքի։ Ձի և մարդ, երկաթապատ ձիաւորներու ահաւոր թափէն կործանուած, մրրիկէ արմատախիլ եղող ծառերու նման, կը տապալէին։ Երագ եղաւ ընդհարումը, համաւոօա դիմադրութիւնը։

Թուեցաւ Սքշեպուցքիի թէ ահագին օձ մը Սեչիայի երեք լաւագոյն գունդերը կլլեց։ Հրացանաձգութենէ խրտած ձիերը շփոթութիւն կը ձգէին Զաբորոժի գիծերու մէջ։ Իրքլայէֆկի, Գաշնիպոլովքի, Մինսքի, Սքաւրինսքի, Թիգարէֆի գունդերը նախ պետեցան, ապա, Լեհերու բաղխմանէն, անկարգ նահանջեցին։ Հասան նոյն միջոցին դռակոնները և հուսարներու հետ սկսան աբիւնուշտ հունձքը։ Վազիուբինսքիի գունդը յաւտհասաա գիմադրութենէ մը վերջ զէպի Ղազախ պատնէշները փախաւ։

Խմիեչնիցքիի կեդրոնը խախտեցաւ։ Խառնակութեան մէջ լինկած, սուրերու հարուած-

ներէն ապահովել, զրահապատ ձիերու ուժգին ձիերու ընդհարումէն խորտակուած, չէր կրնար կենալ և ամփոփուիլ:

— Ասոնք Լեհ չեն, պէտ են, — ըսաւ ծեր Զաքար:

Սբշեղուցքի կարծես յիմարած էր: Տկարութենէն, ինք իրեն անձին տէր չէր. կը ծիծաղէր, կու լար, երբեմն կը պոռար իբրեւ թէ զունդի մը հրամաններ տար: Զաքար անոր զգեստին քղանցքէն բռներ էր:

Պատերազմն այնչափ մօտ էր մարակոցին որ կարելի էր պատերազմողներուն դէմքերը տեսնել: Պատնէշներէն թնդանօթներ կ'արձակէին, բայց Ղազախ գնդակները թէ իրենք-զիրենք և թէ թշնամիները հարուածելով, շփոթութիւնը կ'աւելցնէին:

Վերջապէս Հուսարները զարնուեցան Բասքովի զունդին դէմ որ Ամամանի պահպանութիւն կ'ընէր և որուն մէջ ինքն իսկ Խմիելնիցքի կը գտնուէր: Յանկարծ ահաւոր աղաղակ մը տարածուեցաւ Զաբորոժի գիծերու մէջ. կարմիր մեծ պրօշակը երերաց ու ինկաւ:

Սակայն նոյն կէտին Զեչիովսքի, իրեն հինգ հազար Ղազախներուն գլուխը անցած, գործել սկսաւ: Հեծեր էր աշխէտ ձիու մը վրայ և գլխաբաց գիմացէն կ'երթար: Յրուած Ղազախները անմիջական օգնութիւնը տեսնելով, ամփոփուեցան, եամ դարձան, և պատերազմը նորէն բռնկեցաւ բոլոր գծին վրայ:

Բայց երկու թեւերը Խմիելնիցքիի օգնութիւն մը չէին ըներ: Թաթարները՝ վաչահք գունդէն և Բոգովսքիի Ղազախներէն երկու անգամ եամ մղուելով, վհատեցան: Թուկայի – պէյ երկու անգամ ձին փոխել տաիպուեցաւ: Յաղթութիւնը երիտասարդ Բոգովսքիի կողմն էր...:

Պատերազմը սակայն չտեւեց, շարունակ անձրեւը արգելք կ'ըլլար զէնքերը լեցնելու և կը խափանէր տեսութիւնն ալ: Դաշտը ճահիճ դարձեր էր: Ջուրերուն ձայնը հրամանի ձայնը կը խափանէր: Երկինք վերջ կը գնէր կոտորածին:

Խմիելնիցքի, մինչեւ ոսկորները թրջուած, զայրագին, սրարշաւ իրեն բանակը դարձաւ:

Չէր խօսեր: Իրեն համար կանգնուած ուղտի մը թիկ վրանին տակ նստաւ միայն և մտախոհ:

Հիմա, այո՛, կ'իմանար թէ ինչպիսի՛ վտանգի մէջ գրած էր ինքզինքը: Շատ նուազ

ուժերու դէմ՝ զորոնք պարզ յառաջապահ դունդեր կը համարէր, պատերազմի մը մէջ յաղթուած, զրկեալ չախչախուած: Գիտէր թէ Հասարակապետութեան գինուորները ինչպիսի սաստիկ վիմապրութիւն մը կ'ընեն, սակայն արհամարհեր էր զանոնք: Խարուեր էր: Դէթ նոյն վայրկենին այսպէս կը թուէր ի րեն: Երկու ձեռքերով բռնեց գլուխը, կարծես չախչախել կ'ուզէր զայն: Ինչ պիտի ըլլայ ուրեմն, — կը հարցնէր ինք իրեն, — եթէ Ամամաններու և բոլոր Հասարակապետութեան վիմապրել հարկ ըլլայ:

Թուկայի - պէյի երեւնալովը ախուր խորհրդածութիւնները դադրեցան: Կատաղութիւն կը ժայթքէր Թաթարին աչքերէն, դէմքը գալկահար, թանձր շրթունքներուն մէջէն կը փայլէին ակռաները:

— Որ է աւարը, ո՞ւր են գերիները, ո՞ւր են զօրավարներու գլուխները, ո՞ւր յաղթութիւնը. — հարցուց սրոտացող ձայնով մը:

Խմիթչիքի ոտքի ցատքեց:

— Չկ՛ա, — պատասխանեց ուժով Լեհ բանակը ցուցնելով:

— Չկ՛ա դուն գնա, — մռնչեց Թուկայի – պէյ, — և եթէ չես երթար, վիզդ չուան

մը անցուցած մինչեւ խրիմ քաշելով կը տանիմ գքեզ:

— Կ'երթամ, — պատասխանեց խմիթչիքի, — այսօր իսկ պիտի երթամ: Աւար և գերիներ պիտի բերեմ. բայց դուն, համար պիտի տաս խանին, դուն՝ որ աւարի հետէ կը վազես և պատերազմէ կը փախչիս:

— Շուն, — գոռաց Թուկայի – պէյ, — խանին գինուորները դուն ի կործանութեան կ'առաջնորդես:

Դէմ յո դէմ կեցան քանի մի վայրկեան, գամրանելու նման ակռանին կրճտելով: Նախ խմիթչիքի ինքերեն եկաւ:

— Հանդարտէ՛, — ըսաւ: — Տեսար որ անձրեւը ամէն բան աւրեց. Զեչիսլաքի կը խորտակէր արդէն դռակռները: Վազը աւելի նուազ կատաղութեամբ պիտի կռուին: Մինչեւ վազը պաշտը ձիերու համար անպնալի կը դառնայ և ամէն բան մերը կ'ըլլայ:

— Ցնորք, — մրմռաց Թուկայի – պէյ:

— Ո՛չ, պիտի տեսնես որ խօսքս պիտի պահեմ: Սակայն, ինծի նայէ, Թուկայի – պէյ, յիշէ որ խանը զքեզ ինծի օգնական ղրկեր է և ոչ չարագուշակ:

— Դուն յաղթութիւն խոստացեր էիր և ոչ պարտութիւն:

— Քանի մը գերի դաշակոններ կան, զանոնք քեզի կու տամ։

— Տուր զանոնք շուտով, ցիցը հանեմ։

— Այսպէս մ'ըներ։ Ընդհակառակն ազատ արձակէ գիրենք...։ Պալապանին գունդէն են....։ Զանոնք գրկենք, որպէս զի դաշակոնները մեր կողմը ձգեն.... հասկցա՞ր։ Ինչ որ ես Զեչիովսքիի բրի նոյնը պիտի ընեն անոնք։

Թուկայի — պէյ, աւելի հզ, երագ նայուածք մը նետեց Խմիելնիցքի վրայ և քթին տակէն բսաւ.

— Օ՛ն։

— Խորամանկութիւնը արիութեան հաւասար է։ Եթէ յաջողինք համոզել դաշակոնները և մեր կողմը ձգել գիրենք, անոնցմէ մէկին ալ չազատիր, հասկցա՞ր։

— Բոգովսքին ինծի կ'առնեմ ես։

— Զարնէսքոյն ալ քեզի կու տամ։

— Բայց հիմակուհիմա օղի տուր, կը մսխմ։

— Լաւ։

Նոյն տանն ներս մտաւ Զեչիովսքի։ Գիշերուան պէս տխուր էր։ Անթափանցելի մշուշ մը պատեր էր երագած հարստութիւնները, բերդերը, պատիւները, հրամանատարութիւնը։

Ո՛վ գիտէ.... վաղը կրնան բոլորովին աներեւոյթ ըլլալ և զանոնք ծածկող աղջամուղջէն կացին մը կամ կախազանի պարան մը գուրս գալ։ Եթէ գնդապետը բնաջինջ ըրած չըլլար Գերմանացիները, հիմա պիտի ուզէր մտանել Խմիելնիցքին և զէնքով ու հանդերձանօք Բոգովսքիի կողմը անցնիլ։ Սակայն հիմա անկարելի էր։

Երեքն ալ օղիի սափորին գիմաց նստեցան և լուռ սկսան խմել։ Անձրեւին ձայնը կը նուազէր։

Գիշեր էր։

Աքչեպուգքի, ուրախութենէն ակարացած, յոգնած և ժժգոյն, իրեն կառքին մէջ կը պառկէր։ Զաքար, որ սկսեր էր գութ ունենալ վրան, հրամայեց Ղազախներու Թաղիքէ վրանով մը ծածկել կառքը։ Տեզակալը մտիկ կ'ընէր անձրեւի մեղամաղձոտ ձայնը, բայց սիրտը հանգարտ էր և ուրախ։ Հուսահատները իրենց այժը ցուցուցեր էին. Թաթար ամբոխին առաջին թափը խորտակուեր էր կանոնաւոր զօրքերու նիզակներու դէմ։ Դեռ ասպարէզ չէին եկեր ոչ մեծ Ալթամանը, ոչ Երեմիա Իշխանը, ոչ ազնուականները և ոչ, անոնց ամենուն գլուխը, Թագաւորը։

Կուրծքը կը թասէր, կարծես իր մէջ կը բռնադատէր բոլոր այդ այժը և դուրս պիտի պոռթկար։

Այս խորհուրդներու մէջ, ազատութիւնը կորնչացնելէն վերջ առաջին անգամ ըլլալով, գիտութեան զգացմունք մ'ունեցաւ Ղազախներուն համար։ Սայդ է, յանցաւոր էին որ մարդ ըրին մարդու մը՝ որ պիրենք ի կործանումն կ'առաջնորդէր, սակայն թշուառ էին միանգամայն։

Իրեն խորհուրդները գեռ աւելի հեռուն կը թռչէին։ Հոգւովը Ռազմիկ կը փոխադրուէր։ Հոն, առիւծին որջին մօտ, ամենայն ինչ խաղաղ պէտք էր ըլլալ. ապստամբութիւնը, չէր համարձակեր գլուխ վերցնել, և եթէ համարձակեր ալ, անշուշտ Հեղինէն արդէն Լապլէին կը գտնուէր։ Սակայն յանկարծ Թղատնօթի բոմբիւնը երազներուն թեղը կարեց։ Խմիեղնիցքի՝ օդիով զգլխաձ, նորէն պատերազմի կը մղէր իրեն զօրքերը....։

Սակայն Թղատնօթի առաջին հարուածէն վերջ ամենայն ինչ լռեցաւ։ Զհչիովքի եա կեցուցեր էր Ամամանը իրեն խորհուրդէն։

Երկրորդ օրը, կիրակի, խաղաղ անցաւ, և առանց հրացանի հարուածի մը։ Բանակները գէմ առ գէմ, զէն ի ձեռին, կեցեր էին, իրրև թէ զինադադարում մ'ըլլար։

Այն հանդարտութեան պատճառը Սքշեդուցքի Ղապախներու վհատութիւնը համարեցաւ։ Չէր գիտեր որ Խմիեղնիցքի, միշտ արթուն, կը ջանար, կ'աշխատէր Պալապանի դաւադիններըը իրեն կողմը ձգելու։

Երկուշաբթի օրը պատերազմը վերսկսաւ։ Առաջին անգամուան պէս Սքշեդուցքի ուրախ և ժպտուն կը գիտէր գայն։ Գունդերը նորէն գուրս կ'ելան պատնէշէն, բայց այս անգամ փոխանակ յարձակելու, հատատաուն կեցած եա կը մղէին թշնամւոյն յարձակումները։ Գաշար՝ բոլորովին տիրեր եղած, ատուա բազէն հեծելազօրքն շարժումները կը դիւրացնէր, և ասկէց օգուտ կը քաղէին Թեղեհազէն Զաբսրոժինները և Թաթար գունդերը...։ Կամաց կամաց անկարելի եղաւ Խմիեղնիցքիի շրթունքներէն ։ Լեհ պատնէշին ամէն յարձակողաց խուռն բազմութիւնը կը ծածկէր բոլորովին կանոնաւոր զօրաց անօսր գիծը. երբեմն կարծես գիտի խորտակուէր այն գիծը, անպաշտպան թողլով պատնէշը յարձակման դէմ։

Տեղակալը չէր տեսներ կէսը այն եռանդեան և պատերազմական թափին՝ որով կը կռուէին Լեհերը առաջին օրը։ Թէպէտ յուսահատաբար կը պաշտպանէին իրենց դիր-

բենք, սակայն չէին խորտակէր Թշնամի գունդերը, չէին հալածեր վիմացնէն: Կակուղ հողը յարձակման վիւրութիւն չէր տար. ոտուարազէն հեծելագունդը կարծես գամուեր էր գետնի վրայ. այսու իրեն զօրութեան գաղտնիքը՝ որ կը կայանար բուռն թափով յարձակման մէջ, կը կորսնցնէր:

Մինչեռ Խմիելնիցքի անպատար նոր վաշտեր կը նետէր խառնուրդին մէջ: Կը բազմապատկուէր, անձամբ գունդերը յարձակման կ'առաջնորդէր և երբ Լեհերու սուրբ բուն սակը կը հասնէին, մինակ կը թողուր վիրենք: Կամաց կամաց իրեն եռանդը սառած էր Զարորժի գունդերուն մէջ՝ ո՛րոնք, թմբուկի ձայնին, բարձրաձայն աղաղակներով նետուեցան պատնէշին դէմ, կորսնցնելով ամբողջ գիծեր, զարնուելով զրահներու երկաթէ պարիսպի մը դէմ, սուր նիզակներով ծակծկուելով, սակայն միշտ առաջ երթալով: Ահաւոր և զօրեղ բաղխման դէմ խախտեցան Լեհերը և հոս հոն տեղիք տուին:

Կէս օրին, գրեթէ ամբողջ Զարորժի ուժերը դուրս մէջ էին, բուռն էր կրակը, այնպէս որ, պատերազմողներու երկու դիծերու մէջ տեղը ծիլուած մարդիկներու և ձիերու դիակներով նոր պատնէշ մը կը բարձրանար: Բազմաթիւ վիրաւորեալներ, տղմաշաղախ, արիւնթաթախ, նուաղեալ կը պառնային Ղազախ պատնէշներու մէջ: Այսու հանդերձ ամենքն ալ կ'երկէին և քիչ կը մնար որ պարէին ալ: Խանդը և յաղթութեան ապահովութիւնը դէմքերուն վրայ նըկարուած էին: Զգայուելիրկ, սակայն կը պոռային միշտ. Մահ Լեհերուն: Բանակատը գանուող պահեստի զօրքը կրակի մէջ նետուիլ կը փափաքէր:

Սքշեղուցքի ախորեցաւ: Լեհ գումարտակները՝ անկարող դիմադրելու, սկսան պատնէշին հաւը քաշուիլ, նահանջը երագ և գրեթէ անկարգ էր: Այս որ տեսան քանի հազար ձայն յաղթութեան աղաղակ մը արձակեցին և աւելի թափով խոյացան: Զարորժի զինուորները Բոգուսլաքիի Ղազախներու դէմ կը խուժէին՝ որոնք հրացանի հարուածներով կը պաշտպանէին նահանջը:

Սակայն թնդանօթները և հրացաններու գնդակներու տարափ մը զիրենք տանտեսակներով կը հնձէին:

Խառնուրդը դադրեցաւ: Բանակին մէջ բանակցութեան փողը հնչեց:

Սակայն Խմիելնիցքի [illegible]

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
1891

ուղեր մանալ։ Տասուերկու գունդեր յարձակիլու համար ձիերէն վար իջան։ Զեչխովսքի երեք հազար հետեւակով, եթէ չյաջողէին, վճռական վայրկենին օգնութեան պիտի հասնէր։ Նոքէն օգը թնդաց պափերու, թմբուկներու, վիճերու, փողերու, ազազակներու, հրացանաձգութեան խառն ժխորով մը։

Աքշեպացքի ջերմէ բռնուածի պէս կը զարհուրեցնով Զաբոյսկի հետեւակազօրը, որ վարա վարա կը վազէր պատնէշին վրայ և զայն երկաթեայ շրջանակի մը մէջ կը սեղմէր։ Պատնէշէն ծուխի երկայն գիծեր կը տարածուէին այն շրջանակին վրայ, նման հսկայի մը կուրծքին որ ամէն կողմանէ իրեն վրայ յարձկող մարախները վռնտել ջանայ։

Ռումբերը խրամատներ կը բանային, հրացանաձգութիւնը կը սաստկանար։ Սեւ կոյտը վայրկեան մը կ՚անհօսրանար, վիրաւորուած օձի մը պէս ինքիր վրայ կը գալարուէր, սակայն միշտ առաջ կ՚երթար։ Ահա արդէն պատնէշին տակն էր, թնդանօթի հարուածներէն ապահով։

Աքշեպացքի աչքերը գոցեց։ Երբ նորէն բանար, պիտի տեսնէ՞ր արդեօք պատնէշին վրայ ծածանող Լհ դրօշակը։ Այս կասկածը փայլակի մը պէս անցաւ մտքէն։ Անշուշտ արտաքոյ կարգի բան մը տեղի կ՚ունենար։ Բանակին կեդրոնէն գոռում գոչում մը կը բարձրանար։ Ինչ էր հանդիպածը. ինչ արդեօք. ով կրնար պատասխանել։

— Ամենակալդ Աստուած, — բացագանչեց Աքշեպացքի երբ աչքերը բանալով մարտկոցին վրայ, փոխանակ Լհ դրօշակին, տեսաւ կարմիր դրօշակը մէջ տեղ Հրեշտակապետին պատկերով։

Բանակը առնուած էր։

Տեղակալը իրիկունը միայն իմացաւ Զաքարէն զործած մանրամասնութիւնները։

Թուկայի - պէյ անիրաւ տեղը օձ ածականը չէր տուած խժիէնիցքիի։ Պատերազմի ամէնէն ահելի յուսահատ վայրկենին, Պալատանի դասակներըՙ որոնք առաջուց արդէն կաշառուած էին, Թշնամւոյն կողմն անցեր էին, և ի թիկանց յարձակելով իրենց իսկ գունդերուն վրայ, օգներ էին զանոնք բնաջինջ ընելու։

Նոյն իրիկունն իսկ տեղակալը տեսաւ գերիները և ներկայ գտնուեցաւ երիտասարդ Բոգոլոքքի մահուան՝ որ կսկորդէն վիրաւորուեր էր նետով մը։ Պատերազմէն վերջ քիչ ժամ ապրեցաւ նա և Սահիանոս Զարնեսքոյի թեւերուն մէջ աւանդեց հոգին։

— Ըսէք հօրս, — թոթովեց վերջին վայրկեանին, — ըսէք հօրս որ ... ես ... իբրեւ զինուոր ...:

Ուրիշ բան չկրցաւ ըսել: Հոգին արդէն թռեր էր երկինք:

Երկայն սաեն Սքշեպուցքի յիշեց այն գալկահար դէմքը, այն կապուտակ աչքերը որոնք վէպի վեր կը սեւեռէին:

Զարնեսքոյ երիտասարդ զօրավարին պազ դիակին վրայ երդունցաւ որ, եթէ Աստուած իրեն ազատութիւն չնորհէ, բարեկամին մահուան վրէժը պիտի լուծէ և պարտութեան ամօթը արեան հեղեղներու մէջ պիտի լուայ: Սակայն այն խոստ դէմքին վրայ արտասուքի կաթիլ մ'անգամ չտեսնուեցաւ....: Երկաթեայ սիրտ ունեցող զինուոր մըն էր, համբաւաւոր յանդգնութեամբը, անվրդով որ և իցէ թշուառութեան առջեւ:

Փոխանակ յուսահատելու, սիրտ կու տար Սքշեպուցքիի որ կը ցաւէր Հասարակապետութեան կրած ամօթոյն և պարտութեան վրայ:

— Այս առաջին աղէտը չէ որ Հասարակապետութեան գլուխը կու գայ, — ըսաւ Զարնէսքոյ, — սակայն մինչ և այսօր զինքը ընկճող ոյժ մը չերեւցաւ աշխարհիս

վրայ, իսկ գերիներու ապստամբութիւն մը պիտի նուաճէ զայն: Աստուած ինքնին պիտի պատժէ զիրենք, վասն զի եղբարց դէմ եղելով Անոր կամաց հակառակ կը գործեն: Իսկ պարտութեան գալով, իրաւ, ցաւալի է բայց ոչ էր այդ պարտութիւնը կրողը... ոչ Ալեմաննները, ոչ թագաւորին զինուորները...: Զեչիուլոքիի թշնամեաց կողմը անցնելէն վերջ, Բոդուլոքիի ջոկատը պարզ յաոաջապահ գունդ մը կրնար ըսուիլ...: Յեղափոխութիւնը, անշուշտ, պիտի տարածուի բոլոր Ուզրանիոյ մէջ՝ ուր նոր բան մը չէ յեղափոխութիւնը: Բայց Ալեմաննները և Երեմիա իշխանը՝ որուն ուժերը դեռ չկոան շարժիլ, պիտի զսպեն զայն. և որչափ ընդարձակ և կատաղի ըլլայ հրդեհը, այնչափ աւելի շուտ պիտի մարի և երկայն ժամանակի համար: Շատ փոքրագի մէկն ըլլալու է հաւատալու համար որ թափառաշրջիկ Ղազախ մը և թաթար պզտիկ իշխան մը կարող են վտանգել մեծ ժողովրդեան մը վիճակը: Թշուառ է այն Հասարակապետութիւնը՝ որուն գոյութիւնը պարզ յեղափոխութեան մը ափին մէջն է: Թէպէտ մեր ջնջուելու, սակայն վստահ եմ որ Ալեմաննները պիտի զսպեն ապստամբները ոչ սուրի, այլ գաւազանի հարուածներով:

կարծես թէ գերի մը, նոր յաղթուած գինուոր մը չէր որ կը խօսէր, այլ մօտալուտ յաղթութեան մը վրայ ապահով գոռոզ Աթաման մը։ Ան անխոով կերպը, այն Հաստարակապետութեան վրայ ցուցուցած հաւատքը և վստահութիւնը բալասանի մը պէս մեղմացուցին տեղակալին բարկական վէրքերը։ Խմիելնիցքիի զօրութիւնը քիչ մը շլացուցեր էր զինքը, մանաւանդ երբ յազթական տեսաւ զանիկա։

Բայց Զարնեցքոյ, մեծ Աթամանին զօրքերուն վրայ խօսած ատեն, իրաւունք ունէր, ասոնցմէ վերջ Հաստարակապետութեան բոլոր ոյժը կար՝ որուն թիկունք և օգնական էին իրաւունք և Աստուծոյ կամքը։

Աքշեպուցքի հետացաւ գնդապետէն, սակայն բաժնուելու ժամանակ հարցուց թէ Խմիելնիցքիի հետ ազատութեան պայմանները վրայ պիտի խօսի՞։

— Ես Թուկայի – պէյի գերին եմ, – ըսաւ Զարնեցքոյ, – փրկանքը անոր պիտի վճարեմ։ Ան Թափառաշրջիկին հետ յարաբերութիւն ունենալ չեմ ուզեր։

Չաքար որ տեղակալին օգներ էր գերիները հետ տեսութիւն ընելու, ի զարձին կը խրախուսէր գինքը։

— Երիտասարդ Բոդովսքիի հետ գործը պիտի լմնցաւ, – կ՚ըսէր, – բայց Աթամաններու հետ ուրիշ խնդիր է։ Դեռ սկիզբն ենք, վերջը Աստուած պիտէ։ Լեհին ուղեցածը յափշտակելը, ինչպէս երին Զաքաներն և Թաթարները, ուրիշ բան է, զայն պահելը՝ ուրիշ։ Իսկ դուն, պատասխի, մի՛ վշտանար . . . ։ Կ՚ազատես, և սիրելիներուդ քով կը դառնաս, իսկ ես, խեղճ ծերս, քու պատասխդ պիտի զգամ։ Ծերութեան ժամանակ, դժուար բան է միտակ ապրիլը։ Ո՛հ, այո՛, Աթաններըը զգուշանալու ոսկր մը պիտի ըլլան, . . . շատ կարծր . . . ։

Իրաւցնէ այս յաղթութիւնը Խմիելնիցքիի դատին համար վճռական յաղթութիւն մը չէր։ Մանաւանդ վտանգաւոր ալ կրնար ըլլալ, վասն զի պիւրին էր գուշակելը որ մեծ Աթամանը՝ իրեն որդւոյն մահուան վրէժը լուծելու համար, պիտի յարձակէր ապստամբներուն վրայ և մէկ հարուածով բնաջինջ պիտի ընար զանոնք։ Իրաւ է որ մեծ Աթամանը զինամակութիւն մ՚ունէր Երեմիա իշխանին դէմ և շատ առիթներու մէջ ալ կը ցուցնէր զայն։ Բայց լաւ գիտէր Խմիելնիցքի որ այսուհետեւ պիտի վերնար այդ զգա-

կամակութիւնը և թէ նախ ինքը՝ մեծ Աթամանը, հաշտութեան միջոց մը պիտի փնտռէր քալ զօրավարին և անոր հզօր բանակին օգնութիւնը ապահովելու համար: Երբ այն երկու ուժերը միանային Խմիթելնիցքի պիտի չհամարձակէր անոնց հետ չափուելու:

Այս բանս գուշակելով, որոշեց տարածել նոր տարած յաղթութեան լուրը և աճապարել խուժել Ուգրանիոյ վրայ, և իշխանին օգնութեան հասնելէն առաջ չախչախել Աթամաններուն: Ուստի, պատերազմին երկրորդ օրը, արշալոյսին, առաջ խաղալ հրամայեց:

Զազախ գունդերը, առանց կանգ առնելու, զգուշանալով անտառներէն, անտառակներէն, բլուրներէն, անցան դեպ: Երթալով կըստուարանային՝ վասն զի փախստականներ շարունակ կու գային իրենց հետ միանալու, և Աթամաններու վրայօք տեղեկութիւններ կը բերէին: Ոմանք կ'ըսէին թէ իշխանը դեռ Տնիեսերէն անդին է. ուրիշները՝ թէ արդէն միացեր է արքունական բանակին հետ. ուրիշները կը հաստատէին թէ բոլոր Ուգրանիա բոցերու մէջ է, և այս վերջիններուն ըսածը ստոյգ էր, վասն զի գիւղացիները վայրենի դաշտերու մէջ Խմիելնիցքիի գիմաւո-

րելու գնացած ժամանակնին, կրակ կու տային քաղաքներուն և գիւղերուն, կը յարձակէին կալուածատէրերու վրայ, կը գինուէին: Արքունական բանակը երկու շաբաթ շարունակաբար կռուեր էր: Սահպլով բնաջինջ եղեր էր:

Տէրէնկովսի պարիսպներուն տակ ահաւոր պատերազմ մը տեղի ունեցեր էր: Զազախները ժողովրդեան կողմն էին, ամէն կողմ ի զէն կոչելու ձայնին կը սպասէին: Այս ամէնը իրեն նպաստաւոր սեպելով Խմիելնիցքի կ'աճապարէր արշաւանքը:

Վերջապէս նպատակին կը հասնի: Զիկրին անոր գիմաց գոները կը բանայ: Զազախ պահակ գունդը իրեն գրօշին տակ կ'անցնի: Զաբլնոքիի տունը աւարի արուած էր, քաղաք ապաստանող ազնուականները սրախողոխ եղեր էին: Ուրախութեան աղաղակներու, զանգակներու զանչինի, թափօրներու վերջը չէր գար: Ամէն մարդ գերանդի մը, նիզակ մը առած ապստամբներու հետ կը միանար: Խառնիճաղանճ անհամար բազմութիւն մը ամէն կողմանէ բանակ կը վազէր: Ուրախ և ստոյգ լուրեր կը բերէին, Երեմիա իշխանը, իրաւ օգնութիւն խոստա-

ցեր է Ալթամաններուն, բայց դեռ չէ միա-
ցեր անոնց հետ:

Խմիթէնիցքի աւելի ապաս շունչ մ'ա-
ռաւ:

Յամր առաջ գնաց անցնելով յեղափո-
խութեան, կոտորածի, բոցերու մէջէն: Իրեն
շարժմանց նշաններ էին հրդեհները և պիակ-
ներ: Նման ձեան հիւսի մը, առասպելա-
կան վիշապի մը, վրիժառուի մը, կ'ապակա-
նէր ամէնայն ինչ. պիմացը՝ շէն երկիրը, ե-
տեւը՝ անշէն անապատը: Արիւն կը կոխո-
ւէր, մահ կը շնչէր:

Կանգ առաւ վերջապէս Զերքասսիի մէջ
բանակին մեծագոյն ուժերովը. առջեւէն
զրկեց Թաթարները Թուխայի – պէյի և Կրի-
վենոսի առաջնորդութեամբ, որոնք Քորսունի
պարիսպներու տակ՝ հանդիպելով Լեհ Ալթա-
մաններու, առանց վարանելու յարձակեցան
անոնց վրայ: Ցանգնութիւնը իրենց շատ
ուշի նստաւ: Ջարդուած, ցիրուցան եղած,
խառնիխուռն նահանջեցին:

Խմիթէնիցքի աճապարեց անոնց օգնու-
թեան հասաւ: Ձամբան լուր հասաւ իրեն
որ Սեպիավոքի, քանի մը գունդերով, Ալթա-
մաններուն հետ միացաւ՝ որոնք թողլով
Քորսունը Պոկուզլաւ կ'երթային: Խմիթէնիցքի

առանց դիմադրութեան հանդիպելու, ափրեց
Քորսունին, հոն թողուց ազխուհանդերձանք,
պաշար, բոլոր բանակը, և զանոնք հալա-
ծելու վազեց:

Սակայն երկայն երթալու պէտք չեղաւ,
վասն զի անոնք ալ շատ ճամբայ չէին ը-
րած:

Գիւրբա – Պազրայի դիմաց Խմիթէնիցքի
գունդերը Լեհերու հետ զարնուեցան:

Այս պատերազմին ականատես չկրցաւ
ըլլալ Աքշեհուցքի, վասն զի Քորսուն մնա-
ցեր էր: Ջաքար զինքը բնակեցուց հրապա-
րակի վրայ Սապոշինքոյի տանը մէջ՝ զոր
արդէն այրերէր ռամիկ ամբոխը: Եւ տեսնե-
լով որ ամբոխը դեռ տուները կողոպտելու
և իրեն Լեհ երեւցողը խողխողելու եռեւէ
է, Մօրկորեան գունդէն մնացած քանի մը
Ղազախներ անոր քով պահապան դրաւ:
Աքշեհուցքի խորտակուած պատուհաններէն
կրցաւ տեսնել արբշիռ գիւղացիներու ամբոխ
մը, որոնք արիւնթաթախ ձեռքերով երերեալ
և տատանեալ կը վազէին տունէ տուն, խա-
նութէ խանութ, կը հետազօտէին ամէն ան-
կիւն, մառան, ձեղունամէջ: Երբեմն վայրե-
նի ոռնոցներ կը լսուէին, նշան էր թէ
գտեր էին կալուածատէր մը, հրեայ մը,

մարդ մը, կին մը, աղայ մը: Ջոհը հրապարակի մէջ կը բերուէր և ահաւոր պայքարի մը առարկայ կը դառնար:

Ամբոխը կը կուէր, պիակներու վրայ կը թաւալէր, երեսը և կուրծքը արեամբ կը ներկէր, դեռ ծխացող ածիւքները վիզը կը պլլէր, հրեայ տղայոց ոսքերէն բռնելով երկաթի կը բաժնէր յիմար քրքիջներ արձակելով: Կը յարձրկէր նաեւ այն տուներուն վրայ՝ ուր կը պահուէին նշանաւոր գերիները, լաւ փրկանք մը ընդունելու յոյսով: Սակայն պահապանները, Զաբորոժի համ Թաթար, նիզակներու բուներով, երկաթէ ազդներով, կաշիէ խարազաններով այն կատաղիներու գլուխներուն զարնելով նա կը մղէին զիրենք:

Այս դէպքը հանդիպեցաւ այն տան՝ ուր ծածկուած էր Աքշեղուցքի: Ջաքար հրամայեց որ անդնդօրէն ծեծեն, իսկ իրեն Ղազախները հրամանը կրկնել չսուէին, վասն զի ասոնք այնչափ չէին տաեր կալուածատէրերը որչափ զպաշտպիները, թէպէտ ժողովրդեան կողմը կը բռնէին: Ջուր տեղ չէին կանչուած Ղազախ ազնուականները: Նոյն իսկ Խմիելնիցքի, վերջը, անհամար ժողովուրդներով բանտերը լեցուց. Թաթարները զանգ խրիմ կը տանէին և ապա Տաճկաստանի կամ փոքր Ասիոյ մէջ կը ծախէին:

Հրապարակի վրայ խեղկատակող ամբոխը վերջապէս այն ասպիճանի վայրենի վայրագութեան հասաւ՝ որ սկսաւ իրենները խողխողել: Հազիւ լուսացեր էր, հրապարակին մէկ անկիւնը կրակ տուին, եկեղեցին էր և քահանային տունը: Բարեբաղդաբար հովը բոցը դէպի դաշտ կը մղէր, որով հրդեհին տարածուիլը խափանուեցաւ: Աբեւս պէս պայծառ լոյս մը հրապարակը լուսաւորեց: Հեռուէն թնդանօթի բոմբիւնը կը լսուէր: Յայտնի էր թէ Գրուբա – Պալքայի վիմաց պատերազմը կը տաքնար:

— Ըսել է որ հոն լաւ կը կռուին, – կ'ըսէր ծեր Ջաքարը: – Ամամանները կատակ չեն ըներ...: – Պատուհանէն ռամիկ ամբոխը ցուցնելով կը յաւելուր, – Հիմա կ'ուրախանան և կը տաքնան, բայց եթէ Խմիելնիցքի յաղթուի, վայ է իրենց այն տեղ:

Այն վայրկենին, որարշաւ ընթացող ձիերու ոտնաձայնը լսուեցաւ, հասան հրապարակին վրայ քսանի չափ ձիաւորներ՝ որոնց ձիերը փրփուրի և քրտինքի մէջ կորսուած էին:

վառօդէն սեւցած երեսները, զգեստներուն խառնափնդորութիւնը, լաթերով կապուած գլուխները, նշան էին որ այն գինուորները ուղղակի պատերազմի դաշտէն կուգան։

— Կրցողը թող ինք գինքը ազատէ, — կը պոռային։ — Լեհերը մերիները փախչելու սոխեցին։

Այս խօսքերուն հետեւանքն եղաւ ազմուկ մը, աննկարագրելի շփոթութիւն մը, հրմշտակել մը հովէն մղուած ալիքներու նման։ Հսաւոր սարսափ մը պատեց զամբիքը, ամէն ոք փախչելու կը նայէր, սակայն որովհետեւ փողոցները խճողուած էին կառքերով, և հրապարակին մէկ մասն ալ բոցերու մէջ, փախստեան ճամբայ չէին գտներ։

Ամբոխը կը կուտակուէր, կ'ոռնար, կը կռուէր, կը ջախջախուէր, օդնութեան կը կանչէր, և սակայն թշնամին դեռ հեռուն էր։

Աքշեղուգքի, ուրախութենէն ինքիրմէ դուրս ելած, սեռեկին մէջ կը վազվզէր, կուրծքը կը ծեծէր։

— Գիտէի, — կը պոռար։ — Ես ըսի։ Հիմա Ամամաններու հետ գործ ունին .... բոլոր Հասարակապետութեան հետ.... Սակայն ինչ կայ. ինչ եղաւ։

Դարձեալ ձիերու ոտքի գրնդիւն, և այս անգամ հրապարակին վրայ երեւցան հարիւրաւոր թաթար ձիաւորներ։ Սանձարձակ ընթանալով զարնուեցան ամբոխին, խորտակեցին, կոխոտեցին, ջախջախեցին և մրրկի պէս աներեւոյթ եղան վէպի Ջերքասիի կողմը։

— Շղթայազերծ գեւեր. հովի պէս կը թռչին, — մրմռաց Ջաքար. հազիւ ըսեր էր այս խօսքերը, երկրորդ ջոկատ մ'այլ երեւցաւ, քիչ մը վերջ երրորդ մ'այլ. թուէր թէ փախուստը ընդհանուր էր։ Տուներուն պահապանները սկսան շփոթիլ և նոյն իսկ փախչելու պատրաստի էին։ Ջաքար ցոտքից սանդուխին գլուխը։

— Տեղերնիդ, — պոռաց իրեն Ղազախներուն։

Ծուխը, չերմութիւնը, խառնակութիւնը, ձիերու գրնդիւնը, հրդեհէն լուսաւորուած ամբոխին մէկմէկու զարնուիլը պժոխային պատկեր մը կը ներկայացնէին՝ զոր Աքշեղուգքի սրաի գոհութեամբ կը դիտէր։

— Ինչպիսի չարաչար պարտութիւն եղած պիտի ըլլայ, — բացագանչեց առանց ուշ դնելու որ թերեւս Ջաքար իրեն զգացած ուրախութեան մասնակից չէր։

Նոյն միջոցին փախստական ձիաւորներու նոր խումբ մ՚ալ կ՚անցնէր փայլակի պէս։ Յաճախ թնդանօթաձգութիւնէն տուները կը դողային։ Յանկարծ սուր ձայն մը տանը մօտ անմիջապէս աղաղակեց։

— Փախէ՛ք։ Խմիչնիցքի սպանուեցաւ, Զեչիովսքի սպանուեցաւ, սպանուեցաւ Թուկայի – պէյ։

Իրարմէ աշխարհիս վերջը կը նմանէր հրապարակին վրայ։ Մարդիկ յիմարած իրենք զիրենք բոցերուն մէջ կը նետէին։ Տեղակալը ծունկ չոգեցաւ և ձեռքերը երկինք բարձրացուցած աղօթեց.

— Աստուած ամենակարող։ Փառք քեզ յաւիտեանս։

Զաքար աճապարանօք ներս մտնելով ընդմիջեց աղօթքը։

— Ոտք եղիր, աղայ, – պոռաց շփոթած, – գնա, վազէ, խոստացիր Ղազախներուն կեանք, ապա թէ ոչ կը փախչին, և ամբոխը մեր վրայ կու գայ։

Սքշեղուցքի սանդուխին վրայ եղաւ։ Միւկօրօսի Ղազախները անհանգիստ տանը չորս կողմը կը գոռային, յայտնի ցուցնելով որ պատրաստ են զինքը թողուլ փախչելու։ Վախը ամէնուն վրայ տիրեր էր, վասն զի միշտ պարտուած զինուորներու նոր խումբեր կը տեսնուէին՝ որոնք Գրուբա – Պալքայեհ սուրալով կը հասնէին։ Սակայն յայտնի էր որ Խմիչնիցքի վեր կը վիմադրէր. պատերազմը վեր չէր լմնցած, թնդանօթը միշտ աւելի զօրաւոր կ՚որոտար։

— Չարկ չկայ որ ինքզինքիդ ազատելու համար փախչիք, – ըսաւ Սքշեղուցքի իշխանապարտ Ղազախներուն պատնաշով, – իմ անձս պաշտպանելու համար ձեր ցուցուցած եռանդեան իրրև վարձք ես ինքս մեծ Աթամանէն ներումն պիտի խնդրեմ ձեզի համար։

Միւկօրօսի Ղազախները գլխարկնին հանելին, մինչ նա՝ վեհեմ, զիրենք և անասպատ դարձած հրապարակը կը վիճէր։

Բազմի զարմանալի կերպարանափոխութիւն։ Սքշեղուցքի քիչ մ՚առաջ գերի՝ թաթար կառքերու եաւէն կը տարուէր, հիմա իրեն զինուորներու մէջ վեհ կեցեր էր, իրեւ տէր իրեն ծառայներուն մէջ։ Ինքը ազատ չըլլալով, ազատութիւն կը խոստանար, յարգանք ու պատիւ կ՚ընդունէր, դողդղացող ձայնով մը թոթովուած աղերսները մոխիկ կ՚ընէր։

— Գթա՛ մեզի, պաշտպանէ՛ մեզ, մեր կեանքը ազատէ՛։

— Խոսատացայ ձեզի, և այնպէս ալ պիտի ըլլայ, — ապահովցուց զիրենք սեղակալը:

Կարող էր պաշտպանել զանոնք Մեծ Աթամանին վիճացն որուն շատ անգամ նամակ տարեր էր Երեմիա իշխանէն: Զուարթ դէմքով իրեն Ղազախ պահապաններուն պիտացը կեցեր էր. վէմքը հրդեհին բոցովը կը լուսաւորուէր:

— Պահեստամբը լմնցաւ, ապստամբութեան ալիքները խորտակուեցան, — կը մտածէր: — Զարնեսքոյ իրաւունք ունէր, երբ Հասարակապետութեան անպարեկի դիմաց ուրուն վրայ կը խօսէր:

Հիմա կը հպարտանար, ոչ թէ վասն զի իրեն վիճաց խոնարհած կը տեսնէր, հապա վասն զի որդի էր այն անպարեկի և ամենակարող Հասարակապետութեան որուն պարիսպներուն դէմ կը խորտակէին ամէն յարձակում, ինչպէս ժժոխային ուժերը երկնից գռներու դէմ: Իրրեւ ազնուական և հայրենասէր կը հպարտանար որ թշուառութեան մէջ հաստատուն կեցաւ և անխախտ իրեն հաւատքին վրայ. վրէժխնդրութեան չէր փափագեր:

Սակայն Թնպանօթի հարուածները շարու-

նակեալ սրտման մը կերպարանքը առին: Անապատ փողոցներու մէջ լսուեցան նորէն ձիերու ոտնաձայներ: Հրապարակին մէջ հասաւ մերկ ձիու մը վրայ նստած պէխտաց Ղազախ մը: Ձին կեցուց, թեւերը տարածեց, լաւ շունչ մը առաւ, պոռաց.

— Խմիելնիցքի յաղթեց Լեհերուն, խորտակեց Աթամանները, գնդապետները, հեծեալ զօրքը, հեծելազօրը:

Այս ըսելէն վերջ, երերաց և գետին տապալեցաւ: Միրհորոտի Ղազախները անոր քովէ վազեցին: Սքշեղուցքիի դէմքը կրակ կարեցաւ և անմիջապէս գոյնը նետեց:

— Ինչ կ'ըսէ, ինչ կ'ըսէ, — հարցուց տագնապով Զաքարին: — Ինչ եղեր է. չի կրնար ըլլալ:

Խոր լռութիւն մը տիրեց: Հրապարակին միւս կողմն կրակին ճարճատիւնը միայն կը լսուէր, կայծեր ու տարափ մը կը թափէր. երբեմն հրդեհուած տուները շառաչմամբ կը կործանէին:

Նոր լրաբերներ կը հասնէին:

— Յաղթութեան Լեհերը, յաղթութեան, — կը պոռային:

Կը հասնէր թաթար գունդ մը: Ձամբ կը քալէր, կ'երեւնար որ հեռուն գերիներ կը բերէր:

Աքշեկուզքի իրեն աչքերուն չէր հաւատար, բայց հուսարներու համազգեստը ճանչնալով, ձեռք ձեռքի զարկաւ։

— Զիկրնար ըլլալ, չիկրնար ըլլալ, — կը կրկնէր։

Թնդանօթներու որոտումը միշտ կը լսուէր։ Պատերազմը գետ կը շարունակուէր։ Ամէնու հանդերձ հրդեհին ենթացած փողոցներու մէջէն Զաբտրուժի և Ղազախ խումբեր կ'անցնէին։ Ծուխէն սեւցեր էին, հառկլեալ, սակայն երգելով կը գոռային։ Զինուորները միայն յաղթութենէ այսպէս կը գոռան։

Տեղակալը ժպտուն էր դիակի մը պէս։

— Զիկրնար ըլլալ, — կը կրկնէր կերկերեալ ձայնով, չի կրնար ըլլալ...։ Հաւատարակապետութիւնը...։

Իրեն ուշադրութիւնը գրաւեց նոր առարկայ մը. Զեչիովքիի Ղազախները առաջ կուգային խուրձ մը գլուխ ձեռքերնին։ Հրապարակին կեդրոնը հասնելով զանոնք գետին նետեցին։ Գլուխները Լեհ էին։

Թնդանօթաձգութիւնը դադրեցաւ։ Հեռուէն մօտեցող կառքերու ճանչիւնը լսուեցաւ. ամէնէն առաջ կուգար Ղազախ բարձր կառք մը՝ որուն կը հետեւէին կարգաւ ուրիշ շատեր, շրջապատեալ Բաքուվի գունդին պզտիկ դվնարիով Ղազախներէն։ Ան ատեն գիմացէն անցան՝ ուր պահապան կեցեր էին Միրկորսոի Ղազախները։

Աքշեկուզքի ձեռքերը աչքերուն վրայ հովանի բռնեց, վասն զի հրդեհին բոցը արգելք կ'ըլլար տեսնելու, և առաջին կառքին վրայ գտնուող գերիներու դէմքերը գիտել սկսաւ։

Ցանկարծ հաւ լինկաւ, նետէ մը կուրծքէն զարնուածի պէս, թեւերը շարժեց և շրթունքներէն ճիչ մը թռաւ ոչ մարդկային.

— Ասատուած, Ասատուած իմ... Ամանաններն են։

Զաքարի բազկաց մէջ լինկաւ, աչքերը դարձած, դէմքը քարացած մեռելի մը պէս։

Քիչ վերջ երեք ձիաւորներ անհամար գունդերու գլուխը անցած հրապարակին վրայ երեւցան։ Մէջտեղինը, կարմիր զգեստով, սպիտակ ձիու մը վրայ նստած էր, ոսկեզօծ զաւազանին վրայ կոթնած, հրամայական, իշխանական նայուածք մը դարձուց չորս կողմը։ Խմիչքնիցքին էր։ Իրեն երկու կողմը կը կենային Թուկայի – պէյ և Զեչիովքի։

Այսպէս, Հասարակապետութիւնը՝ արիւնոտ, լինկեր էր Ղազախի մը ոտքին տակ։

ԺԶ.

Քանի մի օրեր անցան: Ամէն մարդ կը կարծէր թէ երկնից կամարը կործաներ է թաղելով փլատակաց տակը Հասարակապետութիւնը: Դեղին ջուրերը, Բոսփոռն, Ղազախներու դէմ միշտ յաղթական բանակին բնաջինջ ըլլալը, Աթամաններուը գերի, բոլոր Ուգրանիոյ մէջ ահաւոր հրդեհը, կոտորածը, վայրագ բռնաբարութիւնները, այս ամէնը այնպիսի արագութեամբ յաջորդեր էին մէկմէկու որ ոչ ոք կը հաւատար ահագին աղէտներուն:

Շաաները սարսափէն ապուշ դարձեր էին, շաաները խելքերնին կը թոցնէին. ուրիշներ նեռին գալուստը և վերջին դատաստանը կը քարոզէին: Ընկերական կամ ընտանեկան բոլոր կապերը խզուած էին, հեղինակութիւն չկար, անձի ազատութիւն ջնջուած էր:

Կարծես ժոխք, չար ոգւոյն շղթայները խորտակած, ղրկեր էր զանիկա սիրելու երկրիս վրայ. կոտորածը, կողոպուտը, բռնաբարութիւնը, վայրագութիւնը կը վոխանակէին աշխատութեան, համեստութեան, խըղճի, հաւատքի: Մարդ մարդու հետ ուրիշ յարաբերութիւն չունէր, եթէ ոչ չարութիւն: Հրդեհներու ծուխը արեւու լոյսը կը խափանէր, գիշերները բոցերու չարագուշակ փայլ մը կը լուսաւորէր օդը:

Կը ծխային քաղաքներ, գիւղեր, պաշտօններ: Մարդիկ, խօսելու վարժութիւնը կորսնցուցած, կը հեծէին և զազանային ոռնոցներ կ'արձակէին: Կեանքը իրեն յարգը կորսնցուցեր էր: Հազարաւոր մարդիկ կորսուած առանց հետք մը ձգելու...:

Եւ մահուան այսչափ արհաւիրաց վրայ, ողբուկոծներու և բոցերու մէջ, մարդ մը միայն կ'ելլէր իբրեւ հսկայ, արեւու լոյսը վճռակնելով, իրեն սուտերը տարածելով ծովէ ծով: Եւ այս հսկայն Խմիելնիցքի ինքն էր: Երկու հարիւր հազար զինեալք, յաղթութեամբ արբշիռք, իրեն ակնարկին կը նայէին: Ամէն կողմ ոսք կ'ելլէր ոամիկը, Ղազախները կ'եղերայրակցէին անոր հետ: Ապստամբութիւնը ճարակեր էր բոլոր գաւառին մէջ, Բրիպեզէն սկսեալ մինչեւ անշէն դաշտին սահմանները, շարժումը կը տարածուէր Բռաուիլոյի, Վոլնիոյի, Պրասլաւի, Քիէւի, Զորնիկովի հասուղէն գաւառներու մէջ:

Օր աւուր կը մեծնար ահաւոր Աթամանին զօրութիւնը: Հասարակապետութիւնը երբէք իրեն ամենէն աւելի զօրեղ թշնամւոյն դէմ, Թմիրէնիցքիի արամազրութեան տակ գըտնուող ուժերուն կէսին չափ ոյժ չէր հանած: Ամէն ակնկալութենէ վեր էր մրրիկը: Ինքն իսկ՝ Աթամանը, իրեն կարողութեան չափը չէր գիտեր, չէր կրնար հասկնալ թէ ինչպէս այսչափ բարձր կրցեր է ելլել: Արտաքուստ իւրութիւնը և ատ Հասարակապետութիւն հաւատարմութիւնը վահան ըրած, լաւ գիտէր անպատիժ կոխոտել զՀասարակապետութիւնը: Իշխանութեան հետ եսակամութիւնն ալ մեծցաւ իրեն մէջ. չարչոյ և բարչոյ, ախտի և առաքինութեան, անառակութեան և արդարութեան գաղափարները իրեն մէջ ձուլուելու էին օգտակարին կամ անձնական վրէժխնդրութեան գաղափարին հետ: Ատաքինի էր իրեն կոչմը բռնողը, չարագործ՝ իրեն հակառակ կեցողը: Կարծես կ'ուզէր երկինք անդամ իրեն կամաց հպատակեցնել, բոլոր աշխարհքը իրեն նուովը չափել, և այս բանիս մէջ, հակառակ իրեն բոլոր կեղծաւոր խորամանկութեան, անկեղծ էր: Գաղափարաց և զգացմանց այս խառնուրդէն կը ծնանէին Թմիրէնիցքիի բոլոր չար և բա-

րի գործերը. եթէ իրեն անգթութիւնը թշնամեաց դէմ չափ և սահման չունէր, սակայն երախտագէտ էր միանգամայն իրեն եղած ո՛և իցէ ծառայութեան մը, նոյն իսկ ակամայ ծառայութեան մը:

Իսկ երբ կը գինովնար, կը մոռնար բարիքը, և կատաղաբար մոնչելով, մահուան հրամաններ կ'արձակէր, որոնց վրայ վերջը կը զղջար: Որչափ աւելի կը ժպտէր բաղդը իրեն, այնչափ աւելի գինովութեան կու տար ինքզինքը, մինչեւ պղպջման հիւանդութենէն բռնուելնէ: Յաղթանակը այնչափ բարձր հաներ էր զինքը, որչափ չէր փափաքեր: Ինքը իրեն զօրութենէն կը վախնար: Ապստամբութեան բուռն հեղեղը թաւալգլոր կը տանէր զինքը... բայց ոՈւր. ինքն ալ չէր գիտեր: Ժողովուրդը յանուն իրեն անձնական անիրաւութեանց սաք հանելով, կըրնար յուսալ որ առաջին, բազդաւոր կամ ոչ, շարժումներէ վերջ, բանակցութեան կու գար, ներումն կը խնդրէր և նաեւ վնասանըուն փոխարէնը ձեռք կը բերէր: Լաւ կը ճանչնար Հասարակապետութիւնը, անոր անսահման համբերութիւնը և զթութիւնը, գիտէր թէ Նալիվայիքա, յաղթուելէն վերջ, շնորհք գտաւ: Բայց հիմա, Դեղին Ջուրե-

րու յաղթութենէն վերջ, քանի որ պատերազմը տարածուած էր բոլոր հարաւային դաւառին մէջ, գործը շատ առաջ գնացեր էր, գէպքերը ակնկալութիւնները անցեր էին, կեանց և մահու պատերազմ էր: Սակայն ոչ պիտի տանէր վերջնական յաղթութիւնը:

Այս տարակոյսը լուծելու համար խմբիւնիքի ատաղձանելու և հմայներու դիմեց, որոնք ջանալով ատոնց մէջ կարգալ ապագան, խաւար միայն տեսան: Անհանգիստ ըլլալ սկսաւ, յուսահատութիւնը սիրտը կը պայթեցնէր: Ինչ պիտի ըլլայ . . . Ինչ պիտի ըլլայ... Ինչ պիտի ըլլայ...:

Այնէն լաւ ինքը գիտէր որ Հասարակապետութեան ձեռքը ահեղ այժ մը կայ, թէպէտ չէր օգտուէր անկէց և թերեւս անզգուշութիւն իսկ չունէր: Եթէ մէկը ելլէր և այն այժը ձեռքն առնէր, ոչ պիտի կարենար անոր դէմ գնել: Ու կարելի չէր միթէ որ վանդին և կործանման, մերձաւորութիւնը վերջ տար ներքին անհամաձայնութեանց, անձնական շահերու, զայրութիւններու, բարձրագոյն Աւանին պահանջմանց, ազնուականաց ապերասանութեան և թագաւորին արկածութեան...: Այն տեն կէս միլիոն զինուոր կրնային ասպարէզ իջնել և ջախջախել

գիմիելնիքի, թէպէտ ունէր սա իրեն օգնական ոչ միայն խրիմու խանը, հապա նոյն իսկ Սուլթանը:

Հասարակապետութեան այս ծածկեալ ոյժը լաւ գիտէր նաև հանգուցեալ Լատիսլաւ թագաւորը: Բոլոր կեանքովը աշխատեցաւ պատերազմ մ'ունենալ աշխարհիս ամէնէն զօրաւոր թագաւորներու դէմ, վասն զի այն կերպով միայն պիտի կարենար արմնցնել այն ոյժը: Թագաւորն՝ այս բանիս համոզուած, վայրկեան մ'իսկ չվարանեցաւ կայծը ղազախ վաւօդներու մէջ նետելու: Այդպարեւ ղազախները սահմանուած էին ահաւոր ոզոզումը շարժելու, ապա անոր մէջ բռնուելու և խղդուելու:

Սակայն, հակառակ առ երեսս ակարութեան, Հասարակապետութեան գիմադրութիւնը կրնար ահաւոր ըլլալ: Համաձայնութիւնը կը պակսէր, անկարգութիւն և անհաւատարմութիւն կը տիրէին, բայց այնու հանդերձ անոր պարիսպներուն տակ քանիցս խորտակուեցան մուսկան ոսպառնացող ալիքները, այդ բանին ականատես եղեր էր ինքն իսկ խմիելնիքի: Այնպատկար ժամանակներու մէջ իսկ Հասարակապետութիւնը կանգնած էր իրեն զրօշակը թշնամի քաղաքներու

պարիսպներու վրայ։ Իսկ հիմա, յուսահատութեան մատնուած, բռնազաւթել յաղթելու կամ մեռնելու, ինչո՞ր կարող չէր ընելու։

Խմիելնիցքիի ամէն նոր յաղթանակը նոր վտանգ մը կը ներկայացնէր, արթնցնելով քնացող ատելը և անկարելի ընելով ո և է համաձայնութիւն։ Ամէն յաղթութիւն յինքն կը կրէր պարտութիւն մը։

Հիմա, Ղազախ մըրկին դէմ, կը խառնար Հասարակապետութեան փոխարկիչը, որուն խուլ մռնչիւնը կարծես կը լսէր արդէն։

Իրեն դէմ պիտի ելլէին Մեծ և Փոքր Բալոնիա, Բրուսիա, Մասավիա, Լիթուանիա. առաջնորդի մը կը սպասէին։ Խմիելնիցքի իրաւ է գերի բռներ էր Ամամաններըը, սակայն բազդին չարութիւնը նոյն այդ յաջողութեան մէջ իսկ կը սպրդէր. այն Ամամանները, թէպէտ փորձ գինուորներ, սակայն նոյն ահաւոր վայրկենին յարմար մարդիկ չէին։ Ան առաջնորդը, այն զօրավարը մէկը միայն կրնար ըլլալ, երեմիա Վիսնիովիէցքի իշխանը։ Եւ որովհետեւ Ամամաններըը գերի էին, անտարակոյս իշխանին վրայ պիտի խնդար ընտրութիւնը...։

Քորսուն, ուր Խմիելնիցքի պատերազմէն

վերջ կը հանդիսէր, Տնիեսրի անդին եղերքէն լուրեր կը հասնէին, թէ ահաւոր իշխանը արդէն շարժեր էր Լուպլինէն և անոզոքելի խստութեամբ ջախջախելով ապստամբութիւնը, առաջ կը խաղար. թէ անոր ճամբուն վրայ գաշտեր և գեղեր անբուսացած կ'ըլլային, և թէ քանդուած երկրին վրայ կը կանգնէին արիւնթաթախ ցիցեր և կախաղաններ։ Վախը՝ կը կրկնապատկէր, եռապատիկ կը ցուցնէր իշխանին ուժերը։ Կ'ըսուէր թէ Հասարակապետութեան զինուորները մատնուհինգ հազար ունի հետը։

Ղազախ բանակին մէջ օրէ օր իրեն հասնելուն կը սպասէին։ Գրուբա – Պալքայի յաղթութենէն վերջ, Ղազախներու մէջ շատ անգամ բարձրացեր էր այս աղաղակը. «իշխանը, իշխանը»։ Սարսափահար ամփոխը ի փախուստ կ'աճապարէր. ահաւոր նշան Խմիելնիցքիի համար։ Հիմա երկու ճամբայ կը ներկայանար իրեն. կամ բոլոր ուժերովը Տնիեսրէն անդին իշխանին դիմացը ելլել, կամ բանակին մէկ մասը թողուլ Ուգրանիոյ ամրոցներուն տիրելու համար և մնացած մասովը Հասարակապետութեան ներսերը արշաւել։

Իշխանին դէմ պատերազմիլը վտանգ

ներէ զերծ. չէր: Դիմացը այնպիսի ռազմա-պէտ մարդ մը ունենալով, Թմիւնիկեցքի, թէ-պէտ Թուական առաւելութիւնն ունէր, կըր-նար վճռական պատերազմի մը մէջ յաղ-թուիլ, և այն աատն մէկ հարուածով աւէն բան կը կորնչցնէր: Քիչ մ'առաջ իրեն դունդերը սաուարացնող ռամիկը Երեմիա իշխանին անունէն միայն կը զարհուրէր: Զանոնք կրթելու և կանոնաւոր գունդերու ընդհարման պիտպրելու կարող վիճակի մէջ գնելու համար ժամանակ կը պակսէր: Միւս կողմանէ, իշխանը թերեւս չուզէր վը-ճռական պատերազմ մը ընդունիլ, ամրոցնե-րը պաշտպանելով և մասնական պատերազմ-ներով զոհ ըլլալով որ տարիներ կրնար տե-ւել և այն միջոցին Հասարակապետութիւնը ժամանակ կ'ունենար նոր ուժեր հաւաքել և վրէժ լուծելու խոյանալ: Թմիւնիկեցքի ո-րոշեց Տնիեբերէ անդին զրկել գինուորները և ինքը՝ Ուզրանիոյ մէջ մնալով, կազմա-կերպել իրեն ուժերը, իյնալ Հասարակապե-տութեան վրայ և բռնադատել համաձայնու-թեան մը գալու: Հաշուելով որ Տնիեբերէ անդին ապահովութիւնը զսպելու համար իշխանը բաւական ժամանակ պիտի կորնչը-նէր, որոշեց վաս պահելու զայն և ռամիկին

օգնելու համար մի քանի գունդ գինուոր զրկեց:

Կը յուսար պարձեալ բանակցութեանց միջոցաս խաբել իշխանը և ժամանակ վաստ-կիլ և անոր ուժերը յոգնեցնել: Այս խոր-հուրդներով լի գլուխը, Թմիւնիկեցքի յիշեց Աքշեհուցքին, և Գրուբա-Պաշրայի պատե-րազմէն քանի մ'օր վերջ, երբ խուճապը տիրեր էր ռամիկին վրայ, հրամայեց գինացը քերել գինքը: Կառավարչին տունը, Զեչիմա-քիի ներկայութեան՝ որ Աքշեհուցքիի հին ծանօթն էր, ընդունեցաս գինքը և սիրով ող-ջունեց:

— Այսպէս ուրեմն, տեղակալ, – ըսաս, – Ինձի մատուցած ծառայութեանդ համար փրկանքդ վճարեցի Թուկայի-պէյի և քեզի ազատութիւն խոստացայ: Հասաս ժամը գքեզ ազատ թողլու: Ընցպիր մը կու տամ քեզի, որով անվնաս կ'անցնիս եթէ երբէք իմ գի-նուորներուս կամ ռամիկին հանդիպիս...: Չի-մա կրնաս իշխանիդ քովը դառնալ:

Աքշեհուցքի կը լռէր: Ուրախութեան ժը-պիտը չէր տեսնուեր շրթանց վրայ:

— Ճամբորդութեան կրնաս պիտանալ...: Այքերկդ կը տեսնեմ որ դեռ տակաւ ես:

Իրաւցնէ այնպէս կ'երեւէր: Նախընթաց

վէրքերը և վերջին զէպքերը ակարացուցեր էին երիտասարդ պիւցաղնը: Ջինքը տեսնո-ղը կ'ըսէր թէ օրուան մը կեանք միայն ու-նի: Դեղնած էր զէմքը և երկար ժամանակ չածիլուած սև մօրուքը ծերացած կը ցուց-նէին վինքը:

Հասարակապետութեան ամօթոյն և պար-տութեան ականատես եղեր էր. ականատես՝ Ղազախներու յաղթութեան. ինկած վինուոր-ներու կարուած զլուխներէ ձեւացած բուրգեր տեսեր էր, տեսեր էր կախուած ազնուա-կաններ, կուրծքերնին ճեղքուած կիներ, բռնաբարուած օրիորդներ, տեսեր էր յուսա-հատ արիութիւնը և նուաստ երկիւղը: Այս ամէն բան տեսեր էր, կրեր էր, և այնչափ աւելի զառն կը զգար ներքին տանջանքը, որչափ որ չարեաց անուղղակի պատճառը կը համարէր ինքզինքը, Թրիէն զարձած պահուն Թմիեէնիցքիի վիզը խզդող չուանը կարած ըլլալուն համար: Սակայն ինքը կրնար գուշակել որ սիրոյ գործէ մը այս-չափ ահաւոր թշուառութիւնք պիտի ծնա-նին: Տագնապը անպատմելի էր: Հեղինէի վիճակին վրայ մտածելով, երեւակայելով այն վտանգները՝ որոնց ենթակայ էր եթէ դեռ Ռաշկոկ կը գտնուէր, յուսահատ ձեռ-

քերը երկինք բարձրացուցած կը գոչէր. «Աստուած իմ, ա՛ռ հոգիս, վասն զի ա՛լ կա-րողութիւն չունիմ դիմանալու»: Ապա, զըզ-ջացած, ծունկ կը չոքէր և կ'ապաչէր Աս-տուծոյ որ զթայ թշուառ և անմեղ հայրե-նեաց վրայ, որ բռնաւորի մը ձեռքին տակ ընկճուած է: Միով բանիւ այնչափ կրեր էր որ ազատութեան լուրը վինքը կենդանա-ցնելու անզօր եղաւ, և Ջաբորոժի Ամման-նը՝ որ վերհանձնութիւն կը ցուցնէր, անոր հոգւոյն վրայ ազդեցութիւն չըրաւ:

Թմիեէնիցքի պատասխանեց յօնքերը:

— Ա՛ճապարէ օգտուիլ շնորհքէս, — ը-սաւ, — քանի որ միաքս չէ փոխուած, վասն զի միայն բարեսրտութեան համար և պատիւ վրայ ունեցած հաւատքիս համար, հոգ չեմ ըներ թշնամի մը աւելի ունենալուս, գիտեմ թէ ինծի դէմ զէնք պիտի առնես:

— Եթէ Աստուած ընէ ինծի այդ շնորհ-քը, — պատասխանեց Օքշեպուցքի և այնպէ-սի ակնարկ մը նետեց Ամաման-ին վրայ՝ որուն սա չկրցաւ հանդուրժել:

— Մեծ վնաս մը պիտի չըլլայ, — ը-սաւ Թմիեէնիցքի քիչ մը լուռ կենալէն վերջ: — Իմ իշխանութիւնս քեզի պէս ան-զօր անմիտ մը վախնալու պատճառ չունի:

Տեսածդ կը պատմես իշխանին. ըսէ իրեն որ շատ չհապարատնայ, ապա թէ ոչ համբերութիւնս կը հատնի և Տնիեբերէն անդին գինքը գտնելու կ'երթամ...: Եւ չեմ կարծեր որ այցելութիւնս շատ հաճոյ անցնի իրեն:

Աքշեղուզքի միշտ կը լռէր:

— Կը կրկնեմ. ես Հատարակապետութեան գէմ չէ որ կը պատերազմիմ, հապա ազնուականներու, և իշխանը անոնց խումբին առաջինն է: Նա իմ և հուպէն ժողովրդեան թշնամին է, ուրացող և դահիճ: Լսեցի որ ապստամբութիւնը ժողովրդեան արիւնովը կ'ուզէ խղճել, բայց Թող զգուշանայ որ իրենն ալ չթափի:

Ա.յսպէս խօսելու ատեն Խմիեչնիցքիի գէմքը կաս կարմիր եղաւ, աչքերը չարագուշակ կրակով մը կը փայլէին: Զարագործ կատաղութեան սովորական բռնութիւնը կը տիրէր վրան՝ որուն ժամանակ խիղճ և միաք կը կորնչնէր:

— Պիտի հրամայեմ որ գինքը գիմացս բերեն գիւղ չուան մը անցուցած, — պոռաց, — սաքերուս տակը պիտի նետեմ գինքը, պատուանդան պիտի ընեմ ձի հեծնելու համար...:

Աքշեղուզքի հպարտ անոր նայեցաւ և հանդարտութեամբ պատասխանեց.

— Նախ պէտք ես յաղթել անոր:

— Ինծի նայէ, Ախմանո, — ժպտաւ Զեչիովսքի, — թող որ որչափ կարելի է շուտ երթայ կորսուի այս անզգամը: Քու արժանապատուութեանդ չի վայելեր անոր գիմաց բարկանալ. և որովհետեւ ազատութիւն խոստացեր ես իրեն, կը յուսայ թէ խօսքդ պիտի չպահես և կամ համբերութեամբ նախատանաց մաիկ պիտի ընես:

Խմիեչնիցքի ամիսփից ինքզինքը:

— Թող երթայ, — ըսաւ, — և որպէս զի գիտնայ որ Խմիեչնիցքի բարիքի փոխարէն բարիք կը հատուցանէ, Թող տրուի իրեն անցագիր և քառասուն Թաթար ուղեկից...: Իսկ դուն գիտցիր, — յաւելաւ դառնալով Աքշեղուզքիի, — գիտցիր և յիշէ որ այսուհետեւ հաւասար ենք երկուքնիս: Թէպէտ յանդուգն, սակայն սէր ցուցուցի քեզի. բայց եթէ ուրիշ անգամ մ'ալ ձեռքս կը նետես, չես ազատիր:

Աքշեղուզքի Զեչիովսքիի հետ գուրս ելաւ:

— Քանի որ Ախմանը ողջ առողջ կը գրկէ գքեզ, — ըսաւ սա, — գիտէ ուր որ

կ'ուզես. բայց, հին ծանօթութեան սիրոյն համար, ես քեզի խորհուրդ կու տամ, վարշաւիա գնա՛, և ոչ Տնիեբերի միւս եղերքը, վասն զի այն տեղէն կենդանի ելլելը գժուար է: Ժամանակը անցեր է: Եթէ աւելի խելք ունենաս մեզի հետ կը միանաս և մեզի պէս կը բարձրանաս....:

— Մինչեւ կախաղան, — ըսաւ մեղմով Աքշեպուցքի:

— Լիապէս կալուածը ինծի չտուին, սակայն հիմա ասոր պէս պիտի ուռնենամ, յափշտակիչ ազնուականները վռնտեցին: Անոնց հարստութիւնները կը բաժնենք մեր մէջ, և Աստուած մեզի պիտի օգնէ. արդէն տուաւ մեզի կրկին նշանաւոր յաղթութիւններ:

Աքշեպուցքի գնդապետին շատախօսութեանց մտիկ չէր ըներ, ուրիշ բանի վրայ կը մտածէր:

— Երբ, պատերազմէն վերջ, Թուրկայի — պէյի վրանին տակ ձեռքերը ոտքերը կապուած տեսայ մեծ Ադամանը, իմ բարեբարս, և լսեցի անոր միս ապերախտ և մտանիչ անուանելը, պատասխանեցի որ ապերախտը ես չէի, հապա ինքն, և իրեն խոստացայ որ երբ ալ ըլլամ իրեն դէմ կռուելու և կալուածներուն, վինքը գործակալ կ'անուանեմ, պայմանաւ տակայն որ չի գնովիայ: Մհ, հհ, Իմչ գեղեցիկ հիւթ պիտի հանէ այս տորտիկներէն Թուրկայի — պէյ, անոր համար պատուով կը պահէ վինքնք. եթէ նա չըլլար խմիչքնիցքի և ես պիտինք թէ ինչպէս պէտք է վարուիլ անոնց հետ....: Բայց ահա կառքը և Թամարները պատրաստ են: Որ կ'երթաս:

— Զիկրին:

— Գիտցած ըլլաս որ ինչպէս կը պատրաստես անկողինդ, այնպէս կը քնանաս: Թամարները հրաման ընդունեցան ընկերել քեզի նոյն իսկ մինչև Լուպլին....: Բաւական է որ իշխանը զիրենք ցցի չպատապարէ, ինչպէս կ'ընէր եթէ Ղազախ ըլլային: Աթամանը հրամայեց նաեւ որ ձիդ ալ քեզի պարձուի....: Ողջ կեցիր, մեզի պէտ ոխ մի պահեր, բարեւէ իշխանը, և, եթէ կրնաս, համոզէ վինքը որ գայ յարգանքները ընէ խմիչքնիցքիի: Թերեւս խմիչքնիցքի իրեն նըման: Երթա՛ս բարով...:

Աքշեպուցքի կառք նստաւ Թամարները անմիջապէս չսպա կողմը առին, ճամբայ ելան անցնելով հրապարակին մէջէն՝ որ լի էր Զաբորոժինեցով և ռամիկ ժողովրդով: Եր-

կուքն ալ զբաղած էին իրենց թնդանօթները խաշելու և բանակին հետ շրջող կայսերէն և աշուղներէն շարադրուած յաղթական երգեր երգելու։ Սաներու տակ վառուելի խարոյկներուն մէջ հոս հոն պառկած էին սպանուած կիներու մարմինները՝ որոնք գիշերուան ուրախութենէն առարկայ եղած էին, կը տեսնուէին նաեւ կարուած զլուխներու դէզեր։ Կէս մը ապականեալ դիակները մահացու հոտ մը կ'արձակէին, սակայն խառնիճաղանճ ամբոխին փոյթը չէր։ Քաղաքին մէջ կը տեսնուէին կողոպտուած և վայրագ շուայտութենէն հետքերը. խորտակուած պատուհաններ և դռներ, հրապարակը լի էր ամէն տեսակ առարկայի կոտրտուքներով. ապակիի, զգեստի, գլխարկի, յարկի։ Տուներու առնչութիւնը կախուած մարդիկներու մարմիններով զարդարուած էին, մեծաւ մասամբ Հրեայ, և հոս հոն ժողովուրդը կը զուարճանար անոնց ոտքերէն բռնած միասին ճօճելով։

Հրապարակին մէկ կողմը ածուխ պարձած տուները և մայր եկեղեցին՝ որոնցմէ ծուխը դեռ կ'ելլէր։ Խանձահոտ տարածուեր էր օդոյ մէջ։ Քաղաքէն դուրս էր թաթար բանակը՝ որուն քովէն անցայ Սբշեղուքքի, լի գերիներով՝ որոնց պահպանութիւնն կ'ընէին

անհամար զինուորներ։ Մի որ չէր յաջողած պահուըտիլ կամ զոհ ըլլալ ոամկին անպիտանին, գերի ընկած էր։ Ասոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ երկու պատերազմող մէջ գերի բռնուած զօրականներ, և շրջակայ տեղերու բնակիչներ՝ որոնք չէին կրցեր, կամ չէին ուզած միանալ ապստամբներուն հետ. ազարակատան վարձուորներ, կալուածատէրեր, քաղաքական պաշտօնեաներ, ազնուականներ, գեղացիներ, կիներ, աղաք։ Ծեր և ոչ մէկ հատ, վասն զի թաթարները զանոնք ծախուելու անյարմար սեպելով, կը սպանէին։ Գիւղերու և ագարակներու ամբողջ բնակիչներ գերի տարուած էին, և խմիթնիցքի չէր համարձակած դէմ դնելու։ Յաճախ կը հանդիպէր որ մարդիկ Ղազախ բանակը կը պիտէին, և ի վարձ՝ թաթարները կ'այրէին անոնց խրճիթները և կիները ու զաւակները գերի կը տանէին։ Այն խառնակութեան և կատաղութեան մէջ ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր եղածին։ Ոմանք զէնք կ'առնուին և մի և նոյն ժամանակ կ'ուրանային իրենց ծննդավայր գիւղը և սիրելիները։ Եթէ կը յափշտակէին իրենց կիները, իրենք ալ փոխադարձաբար կը յափշտակէին Լհ օրիորդնե-

ըը, և յետ յագենալու անոնց գեղովը, կը սպաննէին կամ Թաթար խումբին մարդկանց կը ծախէին։

Գերիներու մէջ կը գտնուէին նաեւ Ուգրանիոյ մանկամարդ կիներ, երեքը, չորսը ազնուական տան օրիորդներու հետ կապուած մէկ պարանով։ Գերութիւնը և թշուառութիւնը զանոնք հաւասար վիճակի մէջ կը դնէին։ Այս թշուառները տեսնելը սիրտ կը ճմլէր և վրէժ կը կարդար։ Պատառոտուն, կիսամերկ, հրապարակի վրայ դաժարկապորտ շրջող վհուսրներու անամօթ կատականաց ենթարկուած, բռնադատեալ էին զինուիլներու հարուածներուն և համբոյրներուն համբերել։ Ոմանք կը հեծկլտային, ուրիշները, խէքերնին թռուցած, ամենայն ինչ կը կրէին կրաւորաբար։ Դիմազրութեան պատճառաւ սպանուողներու ազաղակները երկինք կը բարձրանային։ Դալար գաւազաններու շչիւնը կը խառնուէր հեծեծանաց, տղայոց լացին, կենդանեաց բառաչին, ձիերու խրխինջին։

Դեռ կաղապուտը չէին բաժնած, անոր համար անկարգ խառնակութիւն մը սիրեր էր։ Կառքեր, ձիեր, եզեր, ուղտեր, սչխարներ, յափշտակուած զգեստներու կոյտեր,

խեցեղէն անօթներ, ոսկէթել պիսակներ, ամէնը խառն ի միասն դիզուած էին և վերջնական բաժանման պահուն կը սպասէին։ Մարդկանց և կենդանեաց դիմաց կեցեր էին զինուորաց չոկաններ։ Ոմանց գետին վրայ կեցեր էին բեռնաթափ նաւակներ. բանակէն երբեմն երբեմն դուրս կ'ելլէին Թաթարները դիզուած հարստութեանց տեսութեամբ զուարճանալու համար։ Ոմանք օղիով և մածունով արբշիռ, զարդարուած սրբազան զգեստներով, վերարկու, կապայ, և նոյն իսկ կանացի զգեստներով, կը վիճէին թէ որ մասը իրենց պիտի իյնայ։ Թաթար նախարարները՝ կենդանեաց մէջ գետնի վրայ նստած, ժամանակնին կ'անցնէին սրինգ զարնելով, ոմանք վէզ խաղալով և մերթ ընդ մերթ մէկ զմէկ հրմշակելով և կոպտաբար կատակաբանելով։ Շուներու բանակ մը՝ որոնք իրենց աչերուն հետեւելը էին, կ'ոռնային կամ կը հաչէին։ Աքշեղուքի վերջապէս անցաւ այս հեծեծանօք, արտասուօք, զժխտային ոռնոցներով լի մարդկային սպանդանոցը։ Կը յուսար ազատ շունչ մ'առնուլ, երբ ուրիշ տեսարան մը աչքին դիմաց պարզուեցաւ։ Բուն բանակը աւելի հեռուն էր, ուսկից կը լսուէր ձիերու խրխինջը. բանակին մօտ,

Զիրքասի առնող ճամբուն վրայ, երիտասարդ գինուորներ կը զուարճանային նետաձգութեամբ ակար և հիւանդ գերիներու վրայ՝ որոնք անկարող էին դիմադրելու Թրխմի ճամբորդութեան։ Քանի մի տասնեակ, մաղի պէս ծակծկուած, մարմիններ գետինը փռուած էին, ուրիշները հոգեվարքի զարհուրանց մէջ կը զղզղային։ Վայրագ կրթութեան նպատակ եղողը, թեւերէն կապուած կը կախուէր ծառերէն։ Ասոնց մէջ կային խեղճ պառաւ կիներ ալ։ Աժէն նպատակին հասած հարուածի քրքիջ և կեցցէներու աղաղակն կ'ընկերէր։

Գլխաւոր բանակին մօտ կը քերթէին կենդանիները գինուորաց կերակուրին համար։ Գետինը արիւնով շաղախուած էր։ Գարշահոտ բուրումը շնչարգել կ'ընէր։ Օրը տաք էր, արեւը կիզիչ։ Ժամ մը ճամբայ ընելէն վերջ Սքշեպուցքի վերջապէս բաց դաշտի վրայ եկաւ, թեպէտ միշտ և երկայն տաճն կը լսէր գեռ գինուորաց աղաղակները և կենդանեաց բառաչը։ Աժէն կողմ յաղթականին հետքերը կը տեսնուէին։ Հրդեհուած գեղերուն ծխահանները միայն կը տեսնուէին. ցորենը ոտնակոխ եղած էր, ծառերը չարչարուած, պարտէզները հարթեցուած վա-

ռելու փայտ մատակարարելու համար։ Հոս ձիերու վիակներու կոյտ մը, հոն՝ սոսկալի կերպով կրճատուած, ժժգոյն և ուռած մարդ կային վիակներ, իսկ օդոյ մէջ ագռաւներու երամներ՝ որոնք սուր ճիչ մը արձակելով և թեւերնին զարնելով կը ցրուէին երբ մէկը մօտենար։

Աժէն կողմ Թմիլենիցքիի անագորոյն գործոյն հետքերն էին. չէր կարելի հասկնալ թէ որո՞ւն պէմ եկեր էր նա, վասն զի ահագին աղէտն իրեն ծննդավայրը կ'ապականէր։

Մալիովայի մէջ, Սքշեպուցքի ուրիշ թաղամասերու հանդիպեցաւ, որոնք իրենց վիմաց ձգած գերիներու խումբ մը կը տանէին։ Պզտիկ քաղաքը բոլորովին այրեր էր, ծխացեր էին զանգակատուն մը և կաղնիի ծառ մը՝ որ անկուած էր հրապարակին մէջ տեղը և որուն վրայէն կախուած էին հրեայ աղաք։ Վայրը անապատ էր. մարդիկ Թմիլենիցքիի հետ միացեր էին, կիները, ծերերը, տղաք անտառներու մէջ փախեր էին և անձկանօք կը սպասէին երեմիա իշխանին իրեն գինուորներով հասնելուն։ Ասոնց կենալու, միայն քիչ մը հանգիստ առնելով ձիերուն, անցաւ Սքշեպուցքի Սմիէլա,

Զարոպին, Նավոսէլց, և հասաւ Զիկրին։ Երկրորդ օրը, կէսօրէն վերջ միայն քաղաք մտաւ։ Պատերազմը ինաս մը չէր հասուցած։ Քանի մը տուներ կային քանդուած, իսկ Զաբլինսքիի տունը հիմնայատակ կործանուած էր։

Զիկրին էր Նատոլոբալէզ գնդապետը հազար Ղազախներով, սակայն ինքն ալ, իրեն կարճ զինուրներն ալ, բոլոր քաղաքացիք սարսափի մէջ էին, վրէժխնդիր իշխանին մօտալուտ գալստեան համոզուած։ Ո՛վ էր այս ձայները տարածողը և ուսկից, ոչ ոք գիտէր, Թերեւս ծնունդ խուճապի։ Իրրեւ սադյգ, ամէն կողմ կը հաստատէին թէ իշխանը Սալացի վրայէն կու գար, թէ այլեր էր վազիուպինցու, իսկ Պորիսի բնակիչները սրէ անցուցեր էր։ Ջիաւորներու կամ հետեւակազօրու երեւնալը արտաքոյ կարգի խուճապ կը պատճառէր։ Աքշեղուքի այս լուրերը լսելով ուրախացաւ, որոնք, եթէ սուտ ալ ըլլային, ապստամբութեան տարածուելուն արգելք կ'ըլլային։ Ուզեց աւելի ճիշտ տեղեկութիւններ առնուլ գնդապետէն, սակայն նա, ինչպէս ուրիշները, բան մը չէր գիտեր իշխանին վրայօք և կ'ուզէր մանաւանդ Աքշեղուքիէն բան մը լսել։ Եւ որովհետեւ նաւակները և մակոյկները ցամաք քաշուած էին, գետէն անդին եղող փախըտականները Զիկրին անցնելու միջոց չունէին։

Սակայն Աքշեղուքի չուզեց ուշանալ, ձիով անցաւ գետը և պէպի Ռազլոկ ճամբայ ելաւ։ Վստահութիւնը՝ որ քիչ մը վերջ պիտի տեղեկանար Հիդինէյին վիճակը, յոյսը՝ թէ արդէն Լուպլին պիտի ըլլայ նա իշխանուհւոյն և իշխաններուն հետ, իրեն ուժերը կը կրկնապատկէին։ Ձին կը մարտկէր, կը խրախուսէր Թաթարները՝ որոնք զինքը գեսպան մը համարելով չէին համարձակեր զէմ դնել անոր։ Սրարշաւ կ'երթային իրրեւ թէ հալածուած ըլլային։ Երկիրը՝ անապատ էր, գաշտ՝ անշէն, կենդանութիւն և ոչ մի։

Հաւանականօրէն ամէնքը պահուըտած էին լսելով սրարշաւ ձիաւորաց ոտնաձայնը։ Աքշեղուքի փնտռել տուաւ պարտէզներու մէջ, կալերու, շտեմարաններու, համբարանոցներու, խոշոր արկղներու մէջ. ոչ ինչ։ Միայն, Թաթարներէն մին պատի մը ետեւ տեսաւ մարդկային էակ մը որ կը ջանար առանց տեսնուելու գետեզերքի եղէգնուտին մէջ սպրդիլ։

Թաթարները այն կողմը խոյացան և քիչ վերջ Աքշեղուզքի վիմաց բերին երկու մարդ բոլորովին մերկ, մին՝ ծեր, միւսը՝ տասնուվեց տարուան պատանի։ Երկիւղէն կը դողային և ակռանին կը կափկափէին, չէին կրնար խօսք մը արտասանել։

— Ո՞ւսկից կու գաք, — հարցուց Աքշեղուզքի։

— Ոչ մէկ տեղէ, — պատասխանեց ծերը։ — Վին զարնելով կը շրջիմ, և այս մունջը ինծի առաջնորդութիւն կ'ընէ։

— Սակայն ո՞ւսկից կու գաս հիմայ, ինչ տեղէ։ Խօսէ՛ համարձակ, մի՛ վախնար։

— Ամէն տեղ գնացինք, բայց հոն պատապարանալ հոգի մը զմեզ մերկացուց։ Ամէն բան առաւ կօշիկ, գլխարկ, զգեստ, և ոչ իսկ վինը թողուց ինծի։

— Այժմ, քեզի կը հարցնեմ թէ ո՞ւսկից կու գաս։

— Չեմ գիտեր... խեղճ ծեր մըն եմ։ Մերկ հնք, գիշերը կը սառինք, ցորեկը կը մուրանք, մէկը չկայ որ զմեզ հագուեցնէ և ուտելու բան մը տայ։

— Չարցմանս պատասխան տուր ապա թէ ոչ կախել կու տամ գքեզ։

— Ես բան մը չեմ գիտեր։ Թող տուր որ երթամ։

Կը տեսնուէր որ, ծերը չճանչնալով իրեն հետ խօսողը, պատասխան տալ չէր ուզեր։

— Ռազմի գնացո՞ր ես՝ ուր կը բնակին Գուրցիեվիչ իշխանները։

— Չեմ գիտեր։

— Կախեցէ՛ք զինքը, — պոռաց Աքշեղուզքի։

— Ա՜յ, գնացի, գնացի, — հառաչեց ծերը, տեսնելով որ կատակ չէր ըրածը։

— Ի՞նչ տեսար հոն։

— Հինգ օր առաջ գնացի հոն, բայց վերջը Պրովարքիի մէջ լսեցի որ ձիաւորներ գնացեր են հոն։

— Ի՞նչ ձիաւորներ։

— Չեմ գիտեր։ Մէկը, կարծեմ, լեհ, միւսը՝ Ղազախ։

— Հեռէ՛ք, — պոռաց Աքշեղուզքի։

Սանձարձակ ընթացքը նորէն սկսաւ։ Ամբողջ մտնելու վրայ էր, ճիշտ այն օրուան պէս երբ տեղապահը, Հեղինէի և իշխանուհւոյն հանդիպելէն վերջ, անտուն կը հետեւէր ձիով։ Գակամէրիք ծիրանագոյն կը փայլէր. երեկոյն աւելի մեղմ և հանդարտ էր։

Սակայն այն առեն Աքշեղուզքի երջան-

կութեամբ և սիրով կը խայտար ու կը ճխար, իսկ հիմա սրարշաւ կ'երթար սիրտը մտատանջութեամբ և ձախ նախազգացմամբ ճզմուած: Յուսաբեկ ձայն մը կ'ըսէր իրեն թէ Պոհուն սպաններ է զՀեղինէ և թէ բնաւ երբէք պիտի չտեսնէ զանիկա: Մխիթարական ձայն մ'ալ կ'ըսէր թէ ապատ է նա և ապահով: Սիրտը կատր կատր կ'ըլլար կսրծքին տակ...: Թաթարներուն գլուխը անցած կը վազէր միշտ սանձարձակ:

Ժամ մը վերջ երեւցաւ լուսինը և կամաց կամաց բարձրանալով երկինէ կամարին վրայ ծածկուեցաւ շոգւոյ ամպերու մէջ: Ձիերը փրփրալից, յոգնած, շունչ կ'առնուին, շունչ կու տային:

Վերջապէս անտառը մտան՝ զոր փայլակի պէս կարեցին անցան, և անմիջապէս մտան սեպացեալ ժայռերու մէջ՝ որոնց ետեւն էր Ռազլոկ: Հովը ականջներուն մէջ կը սուլէր, գլխարկը կորսնցուցեր էր, հեծած ձին յոգնութենէն վար կխնալու մօտ էր...: Ա՜հա, ահա՜ Ռազլոկ...:

Սակայն յանկարծ զարհուրելի ճիչ մը, ճիչ մը՝ ոչ մարդկային, Աքշեղուցքիի կսրծքէն թռաւ: Դաւիթը, ձիասատնները, յոբեննոցները, պարէտը, ցցապատնէշը, ամ-

մէնայն ինչ, ամէնայն ինչ անհետացեր էր:

Դալկահար լուսինը կը լուսաւորէր բլուրը և անոր վրայ վառած գերաններու պէզերը՝ որոնք ծուխ անգամ չէին տար: Խոր էր լռութիւնը, և ոչ ինչ չէր վրդովեր զայն: Աքշեղուցքի քար կարած կանգ առաւ խրամատին եզերքը, և ձեռքերը երկինք բարձրացուցած գլուխը ձեձեց խելագարի նման: Թաթարներն ալ սանձեցին իրենց ձիերը:

Ձիէն վար իջաւ. այրած կամուրջին բեկորները փնտռեց, խրամատին մէջ կզմզմը անցաւ երերուն գերանի մը վրայէն, և գաւիթին մէջ գտնուած քարի մը վրայ նըստած, սկսաւ չորս կողմը դիտել, կարծես առաջին անգամն էր որ այն տեղերը կը տեսնէր: Իրականութեան ամէն գաղափար կորսնցուցեր էր, սակայն չէր հառաչեր: Թեւերը ծունկերուն կոթնցուց, գլուխը խոնարհեցուց և անշարժ մնաց իբրեւ ի քուն: Մաքէն խորհուրդներ չէին որ կ'անցնէին, այլ տատերներ: Կը տեսնէր զՀեղինէ, սակայն այնպէս խաւարով շրջապատուած որ չէր կրնար որոշել դիմագիծը: Կ'ուզէր անոր ձեռքը բռնել, բայց չէր կրնար: Դիմացը բացուեցաւ Ձիկրինի հրապարակին տե-

սարանը, ծեր Սասվիլիքովսքին, Զակլոպայի անասնոթ երեսը, ապա Կրոսիսքոյի մազոտ կերպարանքը: Տեսաւ Քուտաք, Ջրվէժները, Որվիցայի կոխը, Սեչիա, բոլոր ճամբորդութիւնը, ամենափոքր պարագաները, մինչեւ վերջին օրը, մինչեւ վերջին ժամը: Ա-պա չհասկցաւ այլ եւս իրեն հանդիպածը: Շփոթ, մշուշի մէջ, թուէր թէ Հեղինէի քով կ'երթայ Ռազոկ, բայց յոգնած ըլլալով հոն մոխրի կոյտի մը վրայ կը հանդչի: Կ'ուզէր ելլել, աւելի առաջ երթալ, սակայն կը կարծէր թէ ոտքէն ծանր գնդակ մը կախուած է:

Կը նոսէր միշտ անշարժ: Գիշերը կը կոխէր: Թաթարները պատրաստուեցան բացօթեայ գիշերելու, կրակ վառեցին, ձիու միս խորովեցին, և ուտելէ կըշտանալէ վերջ, պառկեցան:

Սակայն հազիւ ժամ մը անցեր էր, ոտքի ցատքեցին: Հեռուէն բազմաթիւ ձիերու ոտնաձայնը կը լսուէր՝ որոնք սրարշաւ կը մօտենային: Թաթարները շուտով մը նիզակի մը ծայրը սպիտակ լաթ մը կապեցին, և կրակը արծարծեցին իմացնելու համար որ խաղաղութեան բանբերներ են:

Ոտնաձայնը աւելի որոշ սկսաւ լսուիլ, և ձիաւորաց չոկատ մը երեւցաւ, որ անմիջապէս պաշարեց Թաթարները: Սկսան երկու կողմանէ բանակիլ: Թաթարները ցուցուցին այն մարդը որ քիչ մը հեռուն միտակ նոսեր էր, և լուսնի լուսով որոշ կը տեսնուէր: Չոկատին գլխաւորը քանի մը ընկերներով այն կողմը գնաց, և տեղակալը տեսնելով ձեռքերը անոր երկնցուց և պոռաց.

— Աստուած իմ: Սքշեղուցքին է:

Բայց տեղակալը չէր շարժեր տեղէն:

— Տեղակա՛լ, գիս չե՞ս ճանչնար...: Պիգովէզն եմ: Ի՞նչ ունիս...:

Սքշեղուցքի կը լռէր միշտ:

— Սակայն, Աստուծոյ սիրոյն համար, սթափէ՛: Էյ, ընկերներ, հոս եկէք: Իրաւցնէ Պիգովէզն էր որ Երեմիա իշխանին յառաջապահ գունդին հրամանատար եղած էր:

Նոյն միջոցին հասան ուրիշ գունդեր ալ: Սքշեղուցքիին հոն ըլլալուն լուրը կայծակի պէս տարածուեցաւ. ամենը վազեցին իրենց սիրելի ընկերը բարեւելու. Վոլոտիէսքոյ, երկու Զլեշինսքիները, Զիք, Որնիշաք, Միկնուրսքի, Եագոպովիչ, Էյնց, Լոնկինոս Բոտպիբիէնդա և ուրիշ շատ սպաներ: Սա-

կան ի զուր կը խօսէին Սքշեղուգքիի հետ, ի զուր անունը կու տային, կը ցոցէին զինքը, կը փորձէին վեր վերցընել...: Ինքը աչքերը խոշոր բացած չորս կողմը կը նայէր, իբրև թէ ոչ զոք ճանչնար, կամ մանաւանդ իբրեւ թէ կը ճանչնար զանոնք, բայց փայլ չէր ըներ: Գիտնալով անոր սէրը Հեղինէի համար՝ որ ամենուն ծանօթ էր և գաղտնիք մը չէր, ճանչնալով ուր ըլլալնին և տեսնելով մոխրի կոյտը, ամէն բան հասկըցան:

— Խե՛ղճը: Ցաւը խելքը գլխէն առեր է, — ըսաւ մէկը:

— Յուսահատութենէն յիշողութիւնը կորսընցուցեր է:

— Իշխանին քով տանինք զինքը, թերեւս տեսնելով զինքը, խելքը գլուխը գայ:

Չորս կողմը առին, ոմանք կը հառաչէին, ոմանք արտասուքնին կը սրբէին: Յանկարծ խումբին մէջէն բարձրահասակ մէկը ելաւ և տեղակալին մօտենալով ձեռքը անոր գլխուն վրայ դրաւ: Մուզովեցի քահանայն էր:

Ամէնքը լուռ ծունկ չոքեցան, կարծես հրաշքի մը կը սպասէին: Բայց հրաշք չկատարուեցաւ: Քահանայն, ձեռքերը Սքշեղուգքիի գլխուն վրայ, աչքերը երկինք բարձրացուց, ղէմքը լուսնի ճառագայթներէն արծաթափայլ կը փայլէր, բարձր ձայնով արտասանեց.

— Հայր մեր, որ յերկինս ես...:

Վայրկեան մը կեցաւ, ապա աւելի բարձր և վեհ ձայնով շարունակեց.

— Սուրբ եղիցի անուն քո, եղիցին կամք քո...:

Չորս կողմի լռութիւնը խոր էր:

— Եղիցին կամք քո, — կրկնեց քահանայն քանի մ'անգամ:

Նոյն ատեն Սքշեղուգքիի շրթունքներէն անպատմելի անձկութեան հեծեծանք մը թռաւ, որ միանգամայն խոնարհութեան հեծեծանք էր:

— Որպէս յերկինս և յերկրի...:

Եւ Սքշեղուգքի հեծկլտալով երեսի վրայ գետին ինկաւ:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

РУО

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0321153

16.180